

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 2

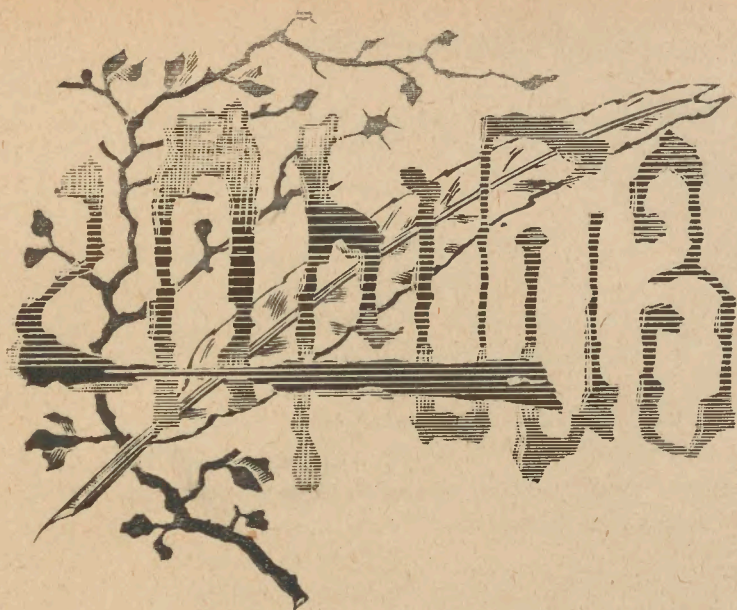
ԱՊՐԻԼ

Թ Ի Է Լ Ի Ս

Մինչև ամսագրի իրաւունք ստանալը մեր բաժանորդներից շատերը նորոգել էին բաժանորդագրութիւնը հին հաշուով՝ ուղարկելով խմբագրութեանս 6-ական ռուբլի: Հարկաւոր ենք համարում յիշեցնել այդպիսիներին, որ անմիջապէս լրացնելու են բաժնէգինը, **ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՎ ՊՇԿԱՍՈՐԴ 2 ՌՈՒՅԼԻՆ:** Ոմանք արտասահմանից ուղարկել են մեզ 6 ռուբլի բաժնէգին, այդպիսիներին և առհասարակ արտասահմանից բաժանորդ գրուողներին միանգամ ընդ միշտ յայտնում ենք, որ «Լուծայի» բաժանորդավճարն այնտեղ արժէ **27 ֆրանք:**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը ոչ մի չը սպունելու յոդուած չի վերադարձնում. ցանկացողները յէս ստանայ՝ կամ պէժ Ե ինքները դիմեն յէս ստանալու եւ կամ ուղարկեն փոստի ծախիւր:
2. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի հարկաւոր դիպնում փոփոխել կա կրճատել սպագրուելի յոդուածները:
3. Խմբագրութեան ուղարկած յոդուածները պէժ Ե յինքն գրուած մախուր, պարզ եւ մի երեսի վերայ. ժանաւանդ պարզ պէժ Ե գրել յառուկ անուններն ու օտարագգի բառերը:
4. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի բոլոր յոդուածները եւրարկել իւր ուղղագրութեան:
5. Թարգմանական յոդուածների հէս միշտ պէժ Ե ուղարկել եւ քննագիրը, առանց որի ոչ մի քարգմանութիւն չի կարող սպունել:
6. Խմբագրութեան զանազան հարցերով դիմողները պարտաւոր են ուղարկել պատասխանի համար նամակադրոշմ:
7. Հասցի փոխելու համար պէժ Ե ուղարկել 50 կոպէկ դրամով կամ նամակադրոշմով:
8. «Լուծայի» որեւէ համար չը ստանալու դիպնում պէժ Ե յայտնել խմբագրութեանս ստանձին նամակով մի աւանայ ընթացքում, որպէս զի կարողանանք պատշաճաւոր դիմումն անել փոստային վարչութեան:

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 2

ԱՊՐԻԼ

ԹԻՖԼԻՍ 1905

Տպարան Ա. Բուրաբեկյանի. № 21.

Дозволено цензурою, 9 го Апрѣля 1905 г., Тифлисъ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Պատուի համար. դրամա. Շիրվան-ձադի.	5
II	Մարգարէ. ՅՈՎՀ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	33
III	Սգի ծայնախագերը. X-ի. Ֆրանս. Թարգմ. Փ. ԱՇՈՏ	34
IV	Գործչին. Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ	38
V	Խակարաւ-Քար. Ա. ԶԱՆԵԱՆ	39
VI	Մի փորձ Փառաւոռ ողբերգութեան հիմնական փիլ. գաղափարները հասկանալու. Մ. ԽՈՍ- ՏԻՆԵԱՆ	43
VII	Հարիւր տարի առաջ. Ն. ԲԱՐԱՄԵԱՆ	57
VIII	Երգեր, նուազներ. Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ	63
IX	Մի ակնարկ խաչատուր Աբովեանի գրական եւ հասարակական գործունէութեան վերայ. ՎԱՐ- ԴԱՆ ԶՈՒԲԱՐ	64
X	Ինքնավստահութիւն. ԴԱՐ. ԵՆԴԻԲԱՐԵԱՆ	73
XI	Ենթակա V-ի մահուան խնդիրը. ԲԺ. ԱՐԱՄԵԱՆ	79
XII	Ժապոնական թատրոն. ըստ Դուգլաս Սէդէկի. ՏԻՐ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	87
XIII	Մ. Եալբանդեանցի նորագիտ հնագոյն նամակ ների առթիւ. ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ	93
XIV	Արագիլ. ՅՈՎՀ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	116
XV	Մեր ԹՂԽԱՅԻՑՆԵՐԸ Եամակ Փարիզից. Ն. ՅԱՐՈՅ	118
XVI	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ 1. Սիրու երգիչ. Ն. Բուչակի երգերը. մշակեց Գէորգ Ասատուր. 2. Ղ. Բ. Յովսէփեան. Ակ- նարկներ Ուտիացի եւ մահմեդական հայերի մասին. 3. Է. Եինօշվիլու Դօգիա Ուիշվիլի. Թարգմ. Ղ. Կ. ԲՐԻԶ. Ստացումը զրբեր	123
XVII	ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ Кавказский край.	131
XVIII	ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ Հայ թատրոն. Ն. Վ.—Գիտական նորութիւն- ներ. ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑ	133

XIX ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հասարակական շարժումը Ռուսիայում. փետրուարի 18-ի կայսերական հրովարտակ. ռուս-ճապոնական պատերազմ. ռուս զինուորի քաջութիւնը. Ռուսիայի քաղաքականութիւնը հեռաւոր Արեւելքում. նոր նուաճած երկիրները. Արեւելեան-Չինական երկաթուղի. նորատուած վնասները. ռուս ժողովրդի կրթութեան պահանջը. երկրի խառնակ դրութիւնը. զործադուլ եւ ուսումնադուլ. մինիստրների մասնաւոր որոշումը բարձրագոյն դպրոցների մասին. մինիստր իշխ. Խիլկովի առաջարկ ազատ համալսարաններ բանալու. ո՞վքեր պիտի լինին ժողովրդի ներկայացուցիչները. ապագայ ներկայացուցիչների թիւը. սահմանադրական հիմնարկութիւնների ներկայացուցիչների թիւը ծերոպայում. հպատակ ազգութիւնների պահանջները. լեհական պէտիցիա. վրացիների պէտիցիա. Հայոց պէտիցիայի ծրագիր. խոռվութիւններ Քութայիսի եւ Թիֆլիսի նահանգներում եւ Դորուայ գաւառում. Կովկասի պ. Կառավարչապետի ուղարկած պատգամաւորութիւնը. պ. Վայդէնբաումը Դորուայ խոռվութեան մասին. Հայ գիւղացու տխուր վիճակը եւ նորա արդի կարիքները. Հայրապետական պատգամաւորութիւն եւ Հայոց գործերի վիճակը Պ. Բուրգում. քաղաքային խորհրդի երեք ներկայացուցիչներ եւ այդ առթիւ ծագած վէճը. Հրատարակչական ընկերութիւն. նոր ամենօրեայ լրագիր «Բանբեր Կովկասի».— ծամակ Երեւանից. ԴիՏՈՂ. 139

XX ՄԱՀԳՈՅԺ

Մական Եքմալեան. Զ. Միքայէլեան. Ս. Հախումեան 163

XXI ԽՄԱՍԿՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ. 165

XXII ՅԱՏՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 166

XIII ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Դրբերի ընտրութիւնը. Չարլս Ռիչարդսօնի. թարգմ. ՊԱՏՐԻԿ. 17—48

ՊԱՏՈՒԻ ՀԱՄԱՐ

ԴՐԱՄԱ ԶՈՐՍ ԱՐԱՐՈՒԱԾՈՎ

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Էլիզբարեանների մեծ հիւրասենեակը, կահաւորուած շատ հարուստ, բայց առանց որոշ ճաշակի: Աջ պատի մէջ երկու դռներ, որոնցից խորքինը տանում է դէպի նախասենեակ, ավանսցենայի կողմինը—դէպի Անդրէասի սենեակը: Երկու դռների միջեւ գահաւորակ, շուրջը բազկաթոռներ, առջեւը կլոր սեղան մետաքսեայ սփողոցով ծածկուած, վրէն ճիւղաւոր էլէքտրական լամպար:

Խորքում եւս երկու դռներ, որոնցից աջ կողմինը տանում է սեղանատուն, ձախ կողմինը—օրիորդների սենեակները: Զախ պատի մէջ միայն մի դուռն, որ տանում է Բագրատի եւ Սուրէնի սենեակները: Այս պատի առջեւ, դէպի բեմի խորքը գահաւորակ, առջեւը նոյնպէս կլոր սեղան, շուրջը կիսաբազկաթոռներ: Սեղանի վրայ այլքօժ եւ գեղեցիկ իրեր: Դահաւորակի ետեւում, պատի վրայ հայելի ապակեայ շքր-ջանակով: Նոյն պատի առջեւ, դէպի ավանսցենա—դաշնամուր: Ոսկէզօծ աթոռներ, թանգազին թաւեայ նստարաններ, բազմոցներ, վազաներ, կիսարձաններ, տրոպիական բոյսեր եւայլն:

Յատակը ծայրէիծար ծածկուած է գորգերով: Դռները վարագուրուած են ուրախ գունի վարագոյրներով: Առաստաղից քաշ է արած մի մեծ էլէքտրական ջահ շատ ճիւղերով:

Կէսօր է: Սեղանատան դռները քաց են: Այնտեղ երեւում է Զարուհին, որ սփողոց է գցում ճաշի սեղանի վրայ եւ ապա սկսում է նախաճաշ պատրաստել:

Վարագոյրը բարձրանալուց մի քանի վայրկեան ան-
ցած՝ սեղանատնից լսում է պատի ժամացոյցի տամներկու
գարկը: Նախասենեակի դռներից մտնում է Վարդանը կարմիր
չերքէզիով, գլխին մեծ սպիտակ մորթէ գդակ: Նա բռնա-
ւորում է զանազան թղթէ կապոցներով եւ ձեռքին զգու-
շութեամբ բռնած է մի ահագին թղթարկղ, մէջը կանացի
գլխարկ:

ՏԵՍԻՆ I.

ՎԱՐԴԱՆ ԵՒ ԶԱՐՈՒՀԻ

ՎԱՐԴԱՆ. Ո՛ւֆ, Աստուած վկայ, հոգիս բողազս եկաւ:
Իլիգս կտրուեց: (Սկսում է մէկ մէկ կապոցները ձգել
յատակի վրայ: Թղթարկղը ձեռքից քաց չի թողնում:
Երեսի քրտինքը սրբում է չերքէզիու փէշով եւ այդ
միջոցին գդակը գցում է յատակի վրայ):

ԶԱՐՈՒՀԻ. (Ներս է մտնում սեղանատնից, սուրճի
գաւաթն անձնոցիկով սրբելով): Հը՛մ, եկա՛ր: Բա բա
բա, այդ ի՛նչ շատ բաներ ես բերել:

ՎԱՐԴԱՆ. Ա՛յի, ա՛ս անտէր չեարքեազին ուսերիս ա
բաշիլ տուալ, ա՛ս լեազգիի փափաղն ալ գլխիս տիրալ,
նստացուրալ ա կօղլի վերայ զազախի պէս, քչի հա քչի:
Ալ մաղազին չը մնաց — չը մտնանք, ալ պեան չը մնաց
— չառնի: Իստէ միտիկ արա ա, կասես քի եարմուկա
եանք սարքիլու:

ԶԱՐՈՒՀԻ. (Հետաքրքրուած, գաւաթն ու անձնո-
ցիկը դրել է ոսկէզօծ աթոռներից մէկի վրայ եւ կա-
պոցները տնտղում է): Դէրիացու, էլի դէրիացու, կռու-
թօփներ, էլի կռութօփներ, զօնթիկ, վէյեր, շալ, պեր-
շաթկաներ, մի դիւթին: Հապա տեսնեմ ինչպիսի գըլ-
խարկ է:

ՎԱՐԴԱՆ. (Թղթարկղը հեռու պահելով): Հէ հէ,
հեռի կաններ, ասալ ա իսկի մարդի ցոյց չըտաս: Բե-
րանիդ ջիւրը քի բինեայ: Հեարեաս ինքն ալ կեամ ա:

ՏԵՍԻՆ 11

ՆՈՅՆՔ ԵՒ ՌՕԶԱԼԻԱ

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Ներս է մտնում նախասենեակից գլխարկով եւ վերարկուով): Օ, mon Dieu, յոգնեցի: Ման եկայ, ման եկայ, հազիւ կարողացայ իմ ճաշակով մի բանի բաներ գտնել: Այն օրից, որ Պարիզը տեսել եմ, էլ այստեղ ոչ մի բան չեմ հաւանում: (Վարդանին) Յիմար, ինչու ես յատակի վրայ գցել: (Ջարոնուն) Վերցրու, տար իմ սենեակը: Գլխարկը թող այստեղ: (Առնում է Վարդանից թղթարկղը եւ դնում սեղանի վրայ):

ԶԱՐՈՒՀԻ. (Վարդանի օգնութեամբ կապոցները տանում է խորբի ծախ դռներով եւ իսկոյն վերադառնում են):

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Մօտենում է հայելուն եւ հրճուանքով նշում իրան. Յետոյ վերցնում է իւր գլխի գլխարկը եւ դնում սեղանի վրայ):

ԶԱՐՈՒՀԻ. } (Սպասում են հրամանների):
ՎԱՐԴԱՆ. }

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Բաց է անում թղթարկղը, դուրս է բերում ահագին կարմիր փետուրով մի սպիտակ գլխարկ եւ հիացած նայում): Հապա, մէկէլ տեսնեմ լաւ է սազում: (Դնում է գլխին եւ նայում հայելուն): Հըմ, օրիորդ Իլդարեանն ուզում էր ինձ հաւատացնել, որ մօդէլը միայն իւր համար է բերուած: Կարծեմ, վատ չէ, ա՜մ, Զարուհի:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Ույ, օրիորդ, ինչպէս է սազում, ինչպէ՞ս: **ՎԱՐԴԱՆ.** Կասես, նուռնի ծաղիկ իլի, եւ լալազար:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Ով գիտէ, քսան մանէթ էք տուել...

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Արհամարհանքով) Ֆի դօն, հիմայ ամեն մի մակերբի աղջիկ էլ քսան մանէթանոց գլխարկ է հագնում: Պարիզից է բերել տուած, արժէ իննըսուն ուրբի:

ՎԱՐԴԱՆ. Իննըսուն մանէթ... Վայ սատանայ փռոնողանց Վարդան, իննըսուն մանէթով Շամախիում մին տուն կարելի ա չինիլ... հալա կտուրն ալ ղռած...

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Առանց նրան նայելու): Դու դեռ այստեղ ես:

ՎԱՐԴԱՆ. Հրամանիդ ամ սպասըմ: Ա՛լ պեան չես ասիլու:

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Երեսը դարձնելով նրա կողմը): «2ես» ասիլու: «2ես»-ը որն է, ես քոյրդ եմ, թէ ընկերդ:

ՎԱՐԴԱՆ. Ա բալամ, դէ մենք չօբան մարդ անք, հինչ իմանանք:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Հիմա էլ «մենք»: Այդ ինչ տեսակի մարդիկ են, ալքայական եղանակով են խօսում. ուրիշներին «դու», իսկ իրանց մասին—«մենք»: Գնա: Իվանին ասա, որ կառքն ինձ հարկաւոր չէ: (Վարդանը չփութուած հեռանում է նախասենեակ, գոհալը մոռանալով յատակի վրայ: Զարուհուն): Ո՛վ կայ տանը: (Նոր գըլխարկը դնում է թղթարկղի մէջ):

ԶԱՐՈՒՀԻ. Տիրուհին և օրիորդը:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Կանչիր այստեղ Բիտային: Տար այս գլխարկը սեյեակա:

ԶԱՐՈՒՀԻ. (Վերցնում է թղթարկղն և գնում օրիորդների սենեակները):

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Հանում է վերարկուն, ձգում քաղկաթոռները մէկի վրայ, նորից մօտենում է հայելուն և մազերն ուղղում):

ՎԱՐԴԱՆ. (Յեւ է գալիս նախասենեակից եւ յատակի վրայ որոնում է գոհալը): Աչի, հինչ տեղ կորաւ անտէրը:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Այդ ինչ ես փնտրում:

ԶԱՐՈՒՀԻ. (Վերադառնում է, վերցնում է Ռօզալիայի հին գլխարկն ու վերարկուն եւ տանում նախասենեակ):

ՎԱՐԴԱՆ. Շուլասիս: Զամ իմանըմ հինչ տեղ թո-

ղի: (Գտնում է): Հա, հեարեաա: (Վերցնում է): Այ, քո տիրոջ վիզը կոտրուի հաա: (Ձեռով զարկում է զղակին):
ՌՕԶԱԼԻԱ. (Կատաղած) Ի՞նչ ես անում, վայրենի: Դուքս եկ, անկիրթ հայ:

ՎԱՐԴԱՆ. (Մեկուսի) Այի, դրանց զուլլուզ անիլը թամամ խաթաբալա ես քի... (Գնում է նախասենյակից):
ԶԱՐՈՒՀԻ. (Վերադառնում է նախասենյակից):

ՌՕԶԱԼԻԱ. Արի ու այդ տեսակ արջերից մարդ պատրաստիր: Իսկ ես դեռ ուզում եմ Կարբիօլետիս համար նրան ցիլինդր ու ֆռակ հագնել: Լաւ գոռով կըլինի, ինչ ասիլ կուզի: Ձէ, պէտք է այլազգի վարձել:

ԶԱՐՈՒՀԻ. (Վերցնում է սրճի գաւաթն ու անձեռոցիկը եւ անշնում է սեղանատուն):

ՏԵՍԻԼ III

ՌՕԶԱԼԻԱ ԵՒ ՄԱՐԳԱՐԻՏ

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Շերս է մտնում հագնուած համեստ, քայց աւելի լաւ, քան առաջին՝ արարուածում: Ձեռին պահած է մի անկազմ գիրք: Ձի կարդում):

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Ժաղրելով) Իսկ և իսկ Մարգարիտա-Փառուտ օպերայից. գրքոյկը ձեռքումդ, համեստ, ամօթխած, պակասում է ճախարակը: Երանի գիտենայի, ինչ ես գտնում ընթերցանութեան մէջ: (Ձգում է գահաւորակի վրայ):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ո՛րտեղ էիր: (Գիրքը դնում է ծախ կողմի սեղանի վրայ եւ նստում):

ՌՕԶԱԼԻԱ. Օհ, էլ մի հարցնիր, յոգնեցի: Գլխարկս, վերջապէս, ստացայ: Յետոյ կըտեսնես, ինչ հիանալի բան է: Այսօր ծախսեցի մօտ 300 ռուբլի: Հայրիկը բարկանալու է, բայց ինչ արած, բոլորը հարկաւոր բաներ են:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ռօզալիա, մինչև երբ պիտի այդպէս անհաշիւ շռայլես:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Օհօ, դու ինձ յանդիմանում ես:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Եթէ կամենաս—այո, բո շուայլութիւնն արժանի է յանդիմանութեան:

ՌՕՁԱԼԻԱ. (Հեզնաքար) Մի՛թէ, այ այ այ: Եթէ նախանձում ես ինձ, ինքդ էլ կարող ես շուայլել: Ի՞նչն է քեզ խանգարում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Երևի, կայ մի բան, որ խանգարում է:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Օհօ, այսօր դու բաւական հետաքրքրական ես: Ապա, բարեհաճիր ասել, տեսները, էլի ի՞նչ է պատահել: Դէմքդ շատ խորհրդաւոր է:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ռօզալիա, հասկացիր, վերջապէս, ինչ է կատարւում այս տանը: 2ի կարելի հանգիստ հոգով շուայլել այն փողերը, որոնց վրայ ծանրանում է մի մեծ մեղադրանք: (Վեր է կենում):

ՌՕՁԱԼԻԱ. Բայց ո՞վ է այդ մեղադրանքը դնողը: Ո՞վ: Քո Արտաշէս Օթարեանը: Մի կեղտոտ և անամօթ զրպարտիչ: (Վեր է կենում):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Իրեղմ յանդիմանութեամբ, քայց վըր-դովուած) Ռօզալիա. .

ՌՕՁԱԼԻԱ. Բաւական է, մի համարձակուիր պաշտպանել նրան իմ մօտ: Քեզանից առաջ ես եմ ճանաչել նրան: Ես ատում եմ այդ մարդուն: Ատում եմ հոգոյս բոլոր ուժով: Նա ապերախտ է, ինչպէս օձ, որին մեր հայրը տաքացրել է իւր ծոցում: Եւ ես զարմանում եմ, որ հայրիկը մինչև օրս նրան ցոյց չի տուել մեր տան դռները:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Հառաչելով): Ով գիտէ, գուցէ այդ այնքան էլ հեշտ չէ:

ՌՕՁԱԼԻԱ. (Կանգ առնելով եւ խիստ) Բիաա, դու չափից անցնում ես: Դու պէտք է շատ անպիտան աղջիկ լինիս, որ հաւատաս հարազատ ծնողիդ զրպարտողին:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Նոյն նղանակով) Ախ, գուցէ շատ եմ փափագում չը հաւատալ, բայց...

ՌՕՁԱԼԻԱ. (Ընդհատելով) Բայց վախենում ես զըր-

կուել նրա բարեհաճ ուշադրութիւնից, այնպէս չէ...
ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ի՞նչ ես ուզում ասել: Որ ես սիրում
 եմ Օթարեանին: Այո, սիրում եմ և շատ եմ սիրում,
 թող այս յայտնի լինի քեզ և ամենքին: (Անց ու դարձ
 է անում):

ՌՕՋԱԼԻԱ. (Ժողովարար, ատելութեամբ ու նա-
 խանձով) Ինչ քանչեւ ես, իսկ և իսկ հերոսուհի: Ասենք,
 ես վաղուց գիտէի այդ: Բայց չէի երեւակայում, թէ
 սէրդ այնքան թունդ է, որ պատրաստ ես հօրդ պա-
 տիւն անգամ զոհել նրան:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Միայն այն դէպքում, եթէ այդ պատիւը
 մաքուր չէ:

ՌՕՋԱԼԻԱ. Ի՞նչ ես ուզում ասել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Այն, որ ես մի րոպէ անգամ չէի տա-
 տանուիլ երես դարձնել Օթարեանից, եթէ համոզուէի,
 որ նրա դատն արդար չէ: Այն, որ ես կըսկսէի Աստ-
 ծու պէս պաշտել հայրիկին, եթէ համոզուէի, որ նա
 անպարտ է իւր ընկերոջ գերեզմանի առաջ: (Ընկճուելով,
 դառն ու մուսլ ծայնով): Հայրիկը մինչև օրս դեռ չի
 կարողացել հերքել Արտաշէսի պահանջը փաստերով: Մեր
 գերդաստանի գլխին կանգնած է մի սոսկալի յանցանք:
 Նա ճնշում է իմ հոգին արճիճի պէս: Ես չըզիտեմ
 դուրս ամօթից ուր թագցնեմ: (Նստում է քաղկաթոռ-
 ներից մէկի վրայ և գլուխը դնում սեղանի վրայ):

ՌՕՋԱԼԻԱ. (Տակաւին ծաղրաբար) Ի հարկէ, բացի
 քեզանից ո՞վ ունի պատուի մասին հասկացողութիւն
 կամ գերդաստանական հպարտութիւն: Մենք ամենքս
 թեթեամիտներ ենք: (Հուրջ) Երկուսից մէկը, կամ դու
 խելագարուել ես կամ այդ մարդը մի հասարակ ինտ-
 րիգան չէ, այլ խարդախ դե: Ուրիշ կերպ չեմ կարող
 բացադրել քո այժմեան արամադրութիւնը: (Թելծել
 լուրթիւնից յետոյ, մօտենում է): Լսիր, Բիտա, ես իմ
 հօր հարազատ զաւակն եմ, պարտաւոր եմ սիրել ու
 պաշտպանել նրան թէկուզ նա վերջին տեսակի աւա-

զակ լինի: Եւ ահա իմ ասելիքը. թող քո Օթարեանը ինչ ուզում է հնարի իմ հօր մասին, իսկ ես կաշխատեմ խայտառակութեամբ դուրս վռնդել նրան մեր տնից: Հասկացար: Դու կարող ես կատաղել իմ դէմ, թշնամանալ ինձ, բայց այդ ոչինչ նշանակութիւն չի ունենալ ինձ համար: (Հնուանում է):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ախ, թող ով ինչ ուզում է անի, ինձ համար միևնոյնն է: Ես կը լսեմ միայն իմ խղճի ձայնին: Ես կարծում եմ, որ չի կարող լինել ոչ որդիական և ոչ մի ուրիշ սէր սաի և խաբէութեան մէջ:

ՉԱՐՈՒՀԻ. (Սեղանատան դռներից) Նախաճաշը պատրաստ է:

ՌՕՉԱԼԻԱ. Գնանք: Հայրիկն իսկոյն կը գայ: Դու պարտաւոր ես քո յիմարութիւնները թաղցնել նրանից:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես ախորժակ չունիմ:

ՌՕՉԱԼԻԱ. (Ատելութեամբ լի մի հայեացք ձգելով Մարգարտի վրայ, անցնում է սեղանատուն):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Մնում է քնմի ծախ կողմում մտածմունքների սէջ):

ՏԵՍԻՆ IV

ՄԱՐԳԱՐԻՏ, ԱՆԴՐԷԱՍ, ԲԱԴՐԱՏ ԵՒ ՍԱՂԱԹԷԼ

Վերջին երեքը ներս են մտնում նախասենեակից

ԱՆԴՐԷԱՍ. Մի հակառակիր ինձ: Ինչպէս ասում եմ, այնպէս էլ պէտք է լինի: Կրակը իւղով չեն հանդցնիլ:

ԲԱԴՐԱՏ. Եթէ միայն կրակ է: Դատը մենք կը տանենք, բանի որ նա փաստեր չունի: Թող պահանջի օրէնքով: Երբ քաղաքացիական դատը կը վերջացնենք, մեր կողմից կըսկսենք նրա դէմ քրէական դատ: Այս անհրաժեշտ է քո, իմ և մեր ամբողջ դերդաստանի պատուի համար:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Որ վզովս թոկ գցես, նրա հետ դատի
չեմ գուրս գալ:

ԲԱԳՐԱՏ. Հայր, մանուկ հասակիցս քեզանից անդա-
դար լսել եմ, որ քո հարստութիւնը վաստակել ես
արդար քրտինքով:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Գրգռուելով) Ասել եմ, ասել եմ, էլի եմ
ասում, բայց դու քիչ կրկնիր: Այդ տղան ինձ զրպար-
ասում է, բայց ես էլի ուզում եմ նրա հետ հաշտուել:

ԲԱԳՐԱՏ. Ձեմ հասկանում, բոլորովին չեմ հասկա-
նում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Սաղաթէլ, գնա, գրասենեակից մի
մարդ ուղարկիր, որ շուտով նրան կանչեն այստեղ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Գնում է նախասենեակի դռներով:)

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Նոր միայն նկատում է Մարգարտին,
որ ամբողջ ժամանակ, կանգնած ճախ պատի տակ, ուշա-
դիր դիտում է հորը): Աա, դու ականջ էիր դնում: Տէր
Աստուած, Տէր Աստուած, մի բոպէ հանգստութիւն չու-
նիմ: Կարծես, ամենքն երդուել են ինձ խելքից հանել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ներիր, հայրիկ, ես հեռանում եմ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Լաւ, դու էլ մի նեղանար: Ես մեղաւոր
չեմ, եղբայրդ է ինձ կատաղեցնում: Բայց ոչ, դու էլ
պակաս չես, դու էլ մօրդ պէս ինձ չես սիրում, դու
ատում ես ինձ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Անշափ վշտացած) Հայրիկ...

ԵՐԱՆՈՒՀԻ.

ՌՕԶԱԼԻԱ.

} Երեւում են սեղանատան դռների մէջ:

ՏԵՍԻՆ V

ՆՈՅՆՔ, ԱՌԱՆՑ ՍԱՂԱԹԷԼԻ, ԵՐԱՆՈՒՀԻ ԵՒ ՌՕԶԱԼԻԱ.

ԱՆԴՐԷԱՍ. Կորիր, ես քո հայրը չեմ, դու խորթ
ես ինձ համար: Ես այս տանն օտար եմ, օտար, իմ
մասին մտածող չըկայ: Ես ձեր աչքում մի համբալ եմ,
ուրիշ ոչինչ...

ՌՕՁԱԼԻԱ. Գոնէ իմ մասին, հայրիկ, իրաւունք չունիս այդ տաւելու (Առաջ է գալիս):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Աա, եկան, հաւաքուեցին: Գնա՛, քեզ էլ եմ ճանաչում: Դու այն ժամանակ ես մտածում իմ մասին, երբ հարկաւոր է պարտքերդ վճարել մաղաղիններին: Դուք ինձ կերաք, քանդեցիք: Հետզհետէ անլի ու անլի գրգռուելով: Ես ոչ ոքի համար մարդ չեմ, ոչ ուրիշների, ոչ իմ տնացիների: Ամենքն ինձ համարում եմ ոսկու տոպրակ, ուրիշ ոչինչ: Յարգում են երեսանց, իսկ ետեւիցս չարախօսում են: Երբ կարիք ունին, վազում են գլխիս, երբ չունին—եւ չլիւս նրանց համար:

ԲԱԴՐԱՏ. Պէտք է խոստովանել, որ այդ մասամբ ճիշտ է:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ճիշտ է, բայց չէ: Հէ, ես յիմար չեմ, ճանաչում եմ մարդկանց հոգին: Ամենքն իրանց գլխի մասին են մտածում: Հէնց մէկը դու ինքդ: Սուտ է, դու էլ ինձ չես սիրում, դու էլ ինձ փողի համար ես պատում: Այո, այո, ես մարդ չեմ քեզ համար, այլ փողի սնդուկ: Բայց երկար խաբել չես կարող: Էլ ոչ մի կոպէկ չեմ տալու:

ԲԱԴՐԱՏ. Հայրիկ, հանգստացիր:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այո, չեմ տալու, թող գործարանդ կիսատ մնայ: Ի՞նձ ինչ: Ես իմ հօրից փող ստացել եմ, որ դու ինձ պլակում ես, ամ: Թուք ու մուքով, գրկանքներով, քաղցած փորով եմ ես մարդ դարձել: Գնա, ինքդ էլ արիւնք քրտինք թափիր, այն ժամանակ կասեմ խելօք ես: Ամենքդ գնացէք, ձեր աշխատանքով ապրեցէք: Այստեղ մտիկ արէք, տեսէք ինչ տուն ու տեղ են սարքել: Ինչի՛ս է հարկաւոր այս ոսկէգօծ կահ-կարասին: Ո՞վ եմ ես, որ խանի կամ իշխանի տղան: Հէ, մի նախկին գեադայ, պանիր ու հացով ապրած լաւուտ: Ինչո՞ւ էք ինձ քանդում: Դուք էք մեղաւոր, որ Օթարեանը կպել է ետեւիցս: Այո այո, դուք: Նա տեսնում է, որ

դուք տակն ու վրայ էք անում իմ հարստութիւնը, ուզում է ինքն էլ ձեզ պէս շռայլել: Դուք ինձ համար թշնամիներ էք ստեղծում...

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Հանդարտ լալիս է:)

ԱՆԴՐԷԱՍ. Լոց, էլի արտասուք: Հոգիս բերանս բերիք, խեղդեցիք, սպանեցիք: Հերիք է, հեռացիր: Ես ատելով ատում եմ արտասուքը: Անդրէաս էլիզբարովի մօտ ոչ լաց եղէք, ոչ ծիծաղեցէք:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Բարձր ձայնով հեկեկալով, անցնում իւր սենեակը:)

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Ինչպէս սիրտ արիր նրան վերաւորելու: Նա Աստծու գառն է:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Աստծու գառը, հօրդ պէս: Ես ատելով ատում եմ Աստծու գառներին: Տուէք ինձ Սաթայէլին, ես նրա հետ աւելի հեշտութեամբ կը հաշտուիմ, քան Աստծու գառների հետ: Գնացէք, ինչ էք ագռաւների պէս գլխիս հաւաքուել, ինձ խօս չեն թաղում, ինձ ուզում են միայն կողոպտել, տկորել, փողոցները զցել: Գոնէ դուք խնայեցէք ինձ: Դէհ, կորէք, հայդա: (Նըստում է աջ կողմի քաղկաթոռներից մէկի վրայ:)

ԵՐԱՆՈՒՀԻ.

ԲԱԿՐԱՏ.

} Անցնում են սեղանատուն.

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Մնում է քեմի վրայ:)

ՏԵՍԻՆ VI

ԱՆԴՐԷԱՍ ԵՒ ՌՕԶԱԼԻԱ

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Նստած է խորին մտածողութեան մէջ եւ տանջւում է:)

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Ուզում է մօտենալ ու խօսել, քայց չի վստահանում:)

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Հառաչում է, ձեռք զարկելով սեղանին:)

ՌՕԶԱԼԻԱ. Հայրիկ, ինչն է քեզ այդպէս տանջում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Գլուխը քարճրացնելով, անտարբեր) Գո՞րանը չէ:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Ներիւր, հայրիկ, քո հոգսերը վերաբերում են եւ քո զաւակներին:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Դարձեալ անտարբեր): Ես հոգս չունիմ: (Ներվային արագութեամբ ոտքի կանգնելով): Բան ունի՞ս ասելու:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Այո, հայրիկ, ունիմ, բայց չեմ համարձակուում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Դէհ, կարճ կապիր, ես գնում եմ:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Գիտես ինչ, հայրիկ, այն մարդը, որ մոռացել է քո բարերարութիւնը և ուզում է բեզ կողապտել, այստեղ, մեր տանը գինակից ունի:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Հետաքրքրուած) Ա՜, ինչ, պարզ ասա:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Մարգարիտը սիրահարուած է Օթաւեանի վրայ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ի՞նչ, սիրահարուած: Ով ասաց քեզ:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Հէնց ինքը Մարգարիտը, սրանից մի կէս ժամ առաջ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Յետո՞յ: Նա էլ սիրում է Մարգարտին:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Պէտք է կարծել, թէև այն տեսակ մարդու հաւատալ չի կարելի:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Մի քանի վայրկեան մտածում է, յանկարծ դէմքը պայծառանում է ուրախութիւնից): Ասում ես, ինքը, Մարգարիտը խոստովանեց:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Այո, հայրիկ, ես գիտեմ, որ նրանք ամեն օր տեսակցութիւն ունին դրսերում: Հայրիկ, ես պարտք համարեցի քեզ զգուշացնել այս մասին: Կարծում եմ, մեր գերդաստանի պատիւը պահանջում է այդ սէրը խափանել հէնց այժմեանից: Ճշմարիտ է, Մարգարիտը մի առանձին արժանաւորութիւն չունի, բայց ինչ էլ լինի, քո աղջիկն է: Օթաւեանը արժանի չէ քո փեսան դառնալու:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Շարունակ մտածելով) Ի հարկէ, ի

հարկէ: Շնորհակալ եմ, որ ինձ զգուշացրիր: Գնա, իսկոյն Մարգարտին կանչիր այստեղ:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Բայց, հայրիկ, շատ էլ չբարկանաս նրա վրայ: Յիմար է, չի հասկանում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Անհամբեր) Գնա, նրան կանչիր այստեղ:

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Մեկուսի) Տեսնենք, ինչպէս պիտի պաշտպանես սիրեկանիդ, (Գնում է խորքի ծախ դռներով):

ՏԵՍԻԼ VΠ

ԱՆԴՐԷԱՍ ԵՒ ՄԱՐԳԱՐԻՏ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Մինչեւ Մարգարտի գալը, մտազբաղ անցողարժ է անում, զանազան շարժումներով իւր միտքն արտայայտելով):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դուրս է գալիս խորքի ծախ դռներից հանդարտ քայլերով):

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Դուրս է գալիս անմիջապէս քրոջ ետեւից, քանի մի վայրկեան կանգ առնում, նայում է նւ անցնում ուղանատուն, դռները ծածկելով):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Առաջ եկ, լալկան աղջիկ: Հայրը որդու վրայ չի կարող բարկանալ, ինչ է: Հէ, բաս ինչ կանէիր դուք, երես առաճներ, եթէ մեր ծնողների պէս ծնողներ ունենայիք: Հայրս վղակոթիս որ տալիս էր—աչքերիցս պէճեր էին թռչում: Դէ լաւ, բաց արա աչքունքըդ, ծնողի դէմ ոխ չեն պահիլ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, ես քո դէմ ոխ չունիմ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այ, օրհնեալ լինիս, աղջիկս: Ես գիտեմ, որ դու բարի սիրտ ունիս, դէհ, արի հաշտուենք: (Մօտենում է եւ ծակատը համբուրում): Բայց ես էլի քեզ վրայ բարկացած եմ: Դիտես ինչ, աղջիկս, դու հօրդ հետ անկեղծ չես:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Չարմացած նայում է հօրը): Անկեղծ...

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ինչո՞ւ ես զարմանում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայր, առաջին անգամս եմ ես քեզա-

նից այդպիսի բան լսում: Դու երբէք ինձ արժանի չես համարել այդ տեսակ խօսակցութեան:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Որովհետեւ դու ինքդ քեզ հեռու ես պահում ինձանից: Դու, երեի, մտածում ես, էհ, իմ հայրը մի տգէտ և խորամանկ վաճառական է, չարժէ, որ սիրտս բաց անեմ նրա առաջ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ոչ, հայրիկ, սխալւում ես, հաւատացնում եմ քեզ: Ես միշտ պատրաստ եմ եղել քեզ յայտնել իմ բոլոր մտածմունքները. ամենայն անկեղծութեամբ, միայն թէ արժանի համարէիր ինձ լսելու: Բայց դու... դու միշտ սանձահարել ես իմ լեզուն քո մօտյլ բնաւորութեամբ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Ուրախ ձեւանալով): Այո՛: Ապրիս զաւակս: Դէ որ այդպէս է, ասա ինձ, ինչո՞ւ այս քանի օրերս տխուր ես:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Շփոթուելով) Չըզիտեմ... ես... տխուր չեմ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այ, տես՜ո՛ր: Դու կեղծել չես սիրում, բայց հիմայ կեղծեցիր: Ուզո՞ւմ ես, որ քո տեղ ես պաշտասխանեմ: Դու տխուր ես, որովհետեւ վերջերս քեզ հաւատացրել են, թէ քո հայրն ազնիւ մարդ չէ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ...

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այո, սիրելիս, դու ինձանից թագցնել չես կարող: Ես մարդու մի շարժումից կարող եմ իմանալ, թէ նա ինչ է մտածում իմ մասին: Հապա, պատմիր, տեսնեմ, ինչեր է ասել քեզ իմ մասին քո սիրած երիտասարդը...

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Բոլորովին շփոթւում է ու կարմրում):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Լա՛ւ, մի ամաչիր: Բոլորը յայտնի է ինձ: Մի վախենար, չեմ բարկանում: Ես Արտաշէսին վատ տղայ չեմ համարում: Եթէ վատ համարէի, վաղուց նրա ոտը կտրած կըլինէի իմ տնից: Միայն, աղջիկս, նա դեռ երեխայ է, չի հասկանում իւր արածը: Նա իմ բարերարութիւնները մոռանում է: Է՛հ, Տէրը նրա հետ:

երևի, մի օր խելքի կըգայ, կըտեսնի որ սխալուած է ու կրփոշմանի:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Ուրախանալով եւ միեւնոյն ժամանակ ղեռ կասկածելով): Այո, սխալուած է քո մասին:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ի հարկէ, բաս ինչ էիր կարծում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, ինչո՞ւ թագցնեմ, ես երբէք չեմ կասկածել ոչ քո անցեալի եւ ոչ ներկայի ազնուութեան մասին: Բայց նա ինձ համոզում է, որ...

ԱՆԴՐԷԱՍ. Որ ես կողոպտել եմ նրա հօրը, այնպէս չէ՞, Բայց ինչով է համոզում, խօսքերով, թէ՞ փաստերով:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, ես ոչ քեզանից կարող եմ փաստ պահանջել, ոչ նրանից:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Բայց առանց փաստերի կարող ես ծնողիդ դատապարտել, հա՞ն: (Կեղծ վշտանալով) Ամթբեզ, Մարգարիտ, ամօթ: Դու ինձ ապտակ ես տալիս...

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Վշտահար եւ ամօթահար): Հայր...

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Տակաւին վշտացած ձեւանալով) Ահ, թող ինձ, ես ի՞նչ հայր եմ, երբ հարազատ աղջիկս, ուրիշի դատարկ խօսքերով, ինձ համարում է գող, աւազակ: Թող ինձ, զնա նրա ետեից: Նա է բեզ համար թանգ, իսկ ես ո՞վ եմ, ի՞նչ եմ: Ոչինչ, ցեխի կտոր:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Դու ունիս իրաւունք ինձ նախատելու, հայր, ես չտապել եմ եզրակացութիւն անելու: Ներքիւ ինձ, աղաչում եմ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ներումն խնդրելուց ի՞նչ օգուտ, դու պէտք է աշխատես մեղքդ քաւել, սխալդ ուղղել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Բայց ի՞նչպէս, հայրիկ, ի՞նչ միջոցով, սովորեցրո՞ւ, ես կըբաւեմ իմ մեղքը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այ ինչպէս: Լսիր: Նա ասում է, թէ իւր ձեռքում ունի ինչ-որ գրաւոր ապացոյցներ իմ դէմ: Դու... (Նայելով շուրջը): Բայց այստեղ անյարմար է ասել: Կարծեմ, գալիս են: Գնանք իմ սենեակը, այնտեղ կըբացադրեմ ինչ-որ հարկաւոր է: Գնանք, (Գնում են աջ կողմի առաջին դռներով):

ՏԵՍԻՆ VIII.

ՍՈՒՐԷՆ ԵՒ ՍԱՂԱԹԷԼ

Ներս ԵՆ ժամնում նախասննեակի դռներից:

ՍՈՒՐԷՆ. Այո, բեռի, երևակայել չես կարող, թէ ինչքան ծիծաղելի էր: Աբուլովը, քաղաքի առաջին քէֆ անողն և ամենից շատ ծախսողը, յանկարծ մնում է թատրոնի դռների մօտ քիթը քաշ: Իսկ քո քրոջ որդին բռնում է գեղեցկուհի Աւլովայի թևից և կառք նըստեցնում:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ամօթ չը լինի հարցնելը — այդ ինչ պարծենալու բան է:

ՍՈՒՐԷՆ (Ոգետրուած շարունակելով) Ամենքի ուշադրութիւնը մեզ վրայ է, բոլորը նայում են նախանձով: Աբուլովի աչքերից կրակ է թափուում: Կրակոտ Ալի-Բաբան կառքը թռցնում է և մեզ կայծակի արագութեամբ բերում է Գրանդ-Հօթէլ: Ծառաները ձեռքի ոտքի են ընկել: Սեղանը պատրաստ է: Հիւրերը սպասում են...

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ամօթ չը լինի հարցնելը — ինչ հիւրեր:

ՍՈՒՐԷՆ. Ինձ նման դարգիմանդներ: Մեզ ծափահարում են: Կառքից ծառաները բերում են թատրոնում ստացուած փունջերը — կէսն իմ նուիրածն է: Աւլովան հիացած է նուէրներից: Երբէք այդպիսի բենեֆիս չի ունեցել: Յետոյ ինչ քէֆ, ինչ քէֆ: Շամպանիան ջրի պէս է հոսում: Խմում են Աւլովայի կենացը, յետոյ իմը: Մէկ, երկու, երեք, յանկարծ ես սեղանի տակ եմ: Կծում եմ Աւլովայի ոտը: Նա, ծիծաղելով ու ծըվվալով, նայում է ներքև: Ոտքի եմ կանգնում գեղեցկուհու կօշիկը ձեռքիս, լեցնում եմ շամպանիայով և խմում եմ նրա կենացը: Ոգետրութիւնն անասելի է: Աւլովան սքանչացած է, ասում է առաջին անգամն եմ տեսնում ձեզ նման երկրպագու գեղարուեստի: Ահ, շար-

մանա, մերվէյլ... Կին չէ, այլ դիցուհի... (Ձևոր զարկելով Սաղաթէլի ուսին) Այժմ, քեռի, նրա սիրտն իմն է ամբողջովին: (Ձևոր զարկելով Սաղաթէլի փորին): Կը կամենաս, ծանօթացնեմ, աս, առաքինի Բաղդասար...

ՍԱՂԱԹԷԼ. Գնա բանիդ է: Դու ինձ այն ասա, ինչ նստեց այդ քէֆը:

ՍՈՒՐԷՆ. Համեմատաբար, ոչինչ, դատարկ բան— վեց հարիւր ռուբլի:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Զարմացումից յետ թռչելով) Փահ, քո տունը չքանդուի, օղակ...

ՍՈՒՐԷՆ. Կծեց, հաս:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Վեց հարիւր մանէթ, մի գիշերո՞ւմ: Դէ լաւ, ամօթ չըլինի հարցնելը— երբ ես վէքսէններս այնա անելու:

ՍՈՒՐԷՆ. Երբոր պայմանաւորուած ժամանակը կը դայ, այնա կանեմ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ես պէտք է սպասեմ քո հօր մահուան:

ՍՈՒՐԷՆ. Այո, ինչ արած:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Բայց նա ինձանից առողջ է, կարող է ինձ նման տասին թաղել:

ՍՈՒՐԷՆ. Ես ինչ անեմ, դու ինքդ ես ինձ սովորեցրել: Տալիս ես 300, ստանում ես 2 հազարի վէքսել, որ հօրս մահից յետոյ վճարեմ: (Լռութիւն): Ախ, քեռի, դուլիս սկսեց ցաւել: Տրամադրութիւնս փչացաւ: Ամեն անգամ այդ տեսակ մեծ քէֆից յետոյ, կեանքն ինձ թըւում է յիմար, ձանձրալի բան: (Նկատելով Երանոսին, Ռօզալիային եւ Բազրատին) Ահա գալիս է ընտանեկան իդիլիան:

ՏԵՍԻՆ IX

ՆՈՅՆՔ, ԵՐԱՆՈՒՀԻ, ՌՕԶԱԼԻԱ ԵՒ ԲԱԳՐԱՏ

Դուրս են գալիս սեղանատնից:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Սաղաթէլ, Զարուհուն հրամայիր, որ քեզ նախաճաշ տայ:

ԼՈՒՄՏ

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Անմիջապէս անցնում է սեղանատունն):

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Սուրէնին): Իսկ քեզ ասելն աւելորդ է. դու, երեւի, կուշտ ես:

ՍՈՒՐԷՆ. Մախոխ լինէր, ուրախութեամբ մի աման կուտէի:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Ո՞րտեղ էիր ամբողջ գիշեր:

ՍՈՒՐԷՆ. Աստղագիտութեամբ էի զբաղուած, մա՞մա: Այժմ աստղերն երկնքից իջել են օպերետային թատրոն:

ԲԱԳՐԱՏ. Ամաչել՞ու ես մի օր, թէ՛ չէ: Ի՞նչ իրաւունքով ես Դիլբարեաններից ստացել բնակարանի վարձը և ծախսել:

ՍՈՒՐԷՆ. Յարգելի ինժեներ—տեխնօլոգ, կարծեմ, ես նոյնպէս իմ հօր հարազատ որդին եմ, ինչպէս դու:

ԲԱԳՐԱՏ. Դու ապականեցիր մեր ընտանիքի անունը:

ՍՈՒՐԷՆ. Դեռ հարց է, ես, թէ՛ դու, պարոն գեշեփոմախեր: Ես կեղտը փչացնում եմ, իսկ դու պաշտում ես: Էհ, բերանս բաց մի անէք, թէ չէ—լեզուս չար է:

ՌՕՁԱԼԻԱ. Գիտեմ, ինչ է քո չար լեզուն: Մայրիկ, երէկ նա ինձ անուանեց ազուէսի պոչ:

ՍՈՒՐԷՆ. Իսկ այսօր կանուանեմ Մարքիզոնի Դաւլաքեան: Ինչ էիր այսօր ուռել ու փքուել կարեթում: Ուղղակի ծիծաղելի էր: Այն կարտօֆելի տոպրակ վարդանին էլ կարմիր չերքեղի է հագցրել ու առաջը նըստեցրել: Հերիք չէ, որ անունդ Գիւլիւմ է, փոխել ես Ռօղալիայի, հիմայ էլ իշխանուհու շիկ ես բանեցնում: Հէէ, դալլաք էլիզբարի թոռն: Թողէք, Աստուած սիրէք, ամենքդ ինձ համար ծիծաղելի էք, բացի խղճալի մայրիկից:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դուրս է գալիս հօր սննեակից):

ՍՈՒՐԷՆ. Եթէ ձեր մէջ կայ մէկը, որ կարող է ինձ նախատել, ահա, սա է: (Յոյց է տալիս Մարգարտին):

ՏԵՍԻՆ X

ՆՈՅՆԻ ԵՒ ՄԱՐԳԱՐԻՏ

ՌՕԶԱԼԻԱ. Ինչ ասել կուզի, երևելի ռեկոմենդա-
սիօն է:

ՍՈՒՐԷՆ. (Կծու) Յամենայն դէպս, արժէ Օթարեա-
նի համակրանքից զրկուելուն:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Մայրիկ, զսպիր նրան: Նա ինձ վիրա-
ւորում է: (Սուրէնին): Սուտ է, նա ինքն է զրկուել իմ
համակրանքից:

ՍՈՒՐԷՆ. Այո, այն օրից, երբ զգացել ես, որ դու
չես նրա հաւանելին: Իսկ անաջ, երբ ուսանող էր: Քիչ
էր մնում նրա անունով մոմ վառելիք: Այս այնքան ճիշտ
է, որքան այն, որ այս բոլորիս իմ զրպաններում մեծ
օգտփոխութիւն կայ: (Դադար): Ռ՞բաեզ է հայրիկը:

ԲԱԳՐԱՏ. Քո բանը չէ:

ՍՈՒՐԷՆ. Հէ, թաղցրէք ինձանից, բայց ես ամեն
բան գիտեմ. գայլը թակարդ է ընկել, իւր թաթերն է
կրծոտում:

ԲԱԳՐԱՏ. Կարծեմ, դու սկսում ես չափից անցնել:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Նա հարբած է, չարժէ հեաը խօսել:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Գժուել է:

ՍՈՒՐԷՆ. Էհ, ինչ էք ամեն կողմից ապշած մտիկ
անում: Ամբողջ քաղաքն է խօսում: Պէտք է բանբա-
սանքներին վերջ տալ: Երկուսից մէկը—կամ Օթարեանը
ճշմարիտն է ասում կամ զրպարտում է: Եթէ զրպար-
տում է, պէտք է պատժել: (Բազրատին) Ա՛ն, վախե-
նում ես, դողում ես, դատարանով ես սպառնում:

ԲԱԳՐԱՏ. (Վիրաւորուած եւ վրդովուած) Վախկոտը
նա է, որ մի կնոջ պատճառով ապտակ է ստանում և
կուլ տալիս:

ՍՈՒՐԷՆ. Զայնդ կտրիր, շուն: (Յարձակում է
վրէն):

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Ընկնում է որդիների մէջ:) Աման, Տէր
Աստուած:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Աստուած իմ, և սա ընտանիք է...

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Երեսում է իւր սենեակի դռների մէջ
առանց պիջակի, ժիլետով): Այդ ինչ աղմուկ է: (Նկա-
տելով Սուրէնին): Աա, այդ դու ես, անառակ զաւակ:
Ես քեզ կրխեղդեմ շան պէս: (Եարձակվում է վրէն:)

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Որ դուրս է վազել Անդրէասի ձայնին
սեղանատնից, անձեռոցիկը կրծքին փաթաթած): Հան-
գատացիր, Անդրէաս... (Բռնում է նրա թուից, յետ քա-
շում):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Կորիւր... Ես քեզ ասել եմ, որ աչքիս
չերևաս...

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Բռնելով Սուրէնի թուից) Այոթ է,
խելքի եկ: (Տանում է նրան ձախ կողմի դռներով եւ
խսկոյն մենակ վերադառնում է):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ահա իմ կեանքը, պառկեցի մի քիչ
հանգստանալու, չըթողին: (Թոյլ է տալիս, որ Սաղա-
թէլն իրան տանի իւր սենեակը): Անիծուիք դուք...

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Մարգարտին): Օ՛հ, այդ դու ես նրան
սովորեցրել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ամաչիւր ասածիցդ, Ռօզալիա:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Հիմայ էլ դուք: Այս ինչ տուն է, Տէր
Աստուած:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Սպասիր, մի օր ես քեզ հետ հաշուի կը
նստեմ: (Ուզում է գնալ իւր սենեակը, քայց, Օթարեա-
նին տեսնելով, կանգ է առնում):

ՏԵՍԻԼ XI.

ԵՐԱՆՈՒՀԻ, ՄԱՐԳԱՐԻՏ, ՕԹԱՐԵԱՆ ԵՒ ՌՕԶԱԼԻԱ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Ներս է մտնում նախասենեակի դռնե-
րից ուրախ դէմքով): Բարով ձեզ, մայրիկ: (Զեռը համ-
բուրում է) Օրիորդ Ռօզալիա, բարով: (Ուզում է ձեռ
տալ):

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Արհամարհանքով, քայց վրդովուած):
Մենք ծանօթ չենք, պարոն:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Յնցուելով), Օրիորդ այդ ինչ է նշա-
նակում:

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Կծու ծիծաղով) Սիրահարներ: (Անց-
նում է իւր սննեակը):

ՏԵՍԻՆ XII

ՆՈՅՆՔ, ԱՌԱՆՑ ՌՕԶԱԼԻԱՅԻ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Ապշած նայելով Ռօզալիայի նտելից,
մօտենում է եւ մեքենաբար սեղմում Մարգարտի ձեռ-
քը): Չեմ իմանում, ինչով եմ ես արժանացել նրա ա-
տելութեանը:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Որ նստել է աջ կողմի քաղկաթոռնե-
րից մէկի վրայ): Ոչինչ, օրդի, մի նեղանար: Այստեղ
մի փոքրիկ ընտանեկան խռովութիւն պատահեց: Ռօ-
զալիան վշտացած է:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Եթէ ես որեւէ բանով մեղաւոր եմ նրա
առջեւ, պատրաստ եմ ներումն խնդրել:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Էհ, ուշադրութիւն մի դարձրու, երե-
խայ է, չի հասկանում: Նստիր, ինչպէս է մայրդ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Ձսպելով իրան) Շնորհակալ եմ, մայ-
րիկ, դուք շատ բարի էք դէպի մեզ:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Ես քեզ սիրում եմ հարազատ օրդուս
պէս: Ուրախ եմ, որ մեծացել ես և օրինաւոր մարդ
դարձել: Լսել եմ, որ բո և իմ մարդու մէջ ինչ-որ վէճ
է բացուել: Այդ ինձ շատ է ցաւեցնում, օրդի, շատ...

ՕԹԱՐԵԱՆ. Մայրիկ, ինչ էլ որ պատահի, իմ սէրն
ու յարգանքը դէպի ձեզ չի պակսիլ: Դուք բարձր էք
բոլոր վէճերից:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Էհ, օրհնեալ լինիս: Իմ ցանկութիւնն
էլ այն է, որ բարեկամ մարդիկ հաշտ ապրին, փոզի հա-
մար չը մոռանան Աստծուն:

ՋԱՐՈՒՀԻ. (Գալիս է օրիորդների սնննակից սեղանատուն անցնելու): **ՏԻՐՈՒՀԻ,** օրիորդը ձեզ խնդրում է: (Անցնում է սեղանատուն եւ իսկոյն ընտով վերադառնում է օրիորդների սնննակը ձեռքին մի գրաֆին ջուր եւ դատարկ ըստակ):

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Էհ, էլի, երեւի, հիստերիկան սկսուեց: (Շտապով գնում է օրիորդների սնննակը):

ՏԵՍԻՆ XIII

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԵՒ ՕԹԱՐԵԱՆ.

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Անհամբեր ժողովելով Մարգարտին): Ի՞նչ է պատահել այստեղ, ասա:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Սովորական խռովութիւն: Սուրէնն ընդհարուեց Ռօզալիայի և Բագրատի հետ ու միմեանց վիրաւորեցին:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Բայց ես ինչով եմ մեղաւոր, որ քոյրդ ինձ անպատուեց:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ներողամիտ եղիր, Ռօզալիան չը գիտէ իրան զսպել: Ես համոզուած եմ, որ յետոյ ինքը կըզլջայ: (Ջարուհուն, որ այդ միջոցին օրիորդների սնննակից դուրս գալով գրաֆինն ու ըստակը ձեռքին, անցնում է սեղանատուն): Ի՞նչպէս է:

ՋԱՐՈՒՀԻ. Ոչինչ, մի քիչ լաց եղաւ, հանդարտուեց: (Գնում է սեղանատուն):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Թողնենք այդ: Աւելի կարեւոր գործ կայ, հայրս ուղարկել է բեզ կանչելով:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Այո: Ո՞ւր է նա:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Իւր սենեակումն է, հանգստանում է: Նստիր: Եթէ կամենաս, իսկապէս ինձ ես հարկաւոր: Նստիր: (Շատում են աջ կողմի ընկալածների վրայ): Դու ինձ երկու կրակի մէջ ես գցել: Ես հաւատում եմ բեզ, բայց ուզում եմ հօրս էլ հաւատալ: Դուրս բեր ինձ այս անտանելի դրութիւնից: Երկուսից մէկը—կամ

դու մոլորուած ես կամ հայրս իսկապէս մի յանցաւոր է։
ՕԹԱՐԵԱՆ. Լսիր, Մարգարիտ։ Ես քանիցս քեզ տեսել եմ, որ այդ դասն ինձ համար բարոյական մեծ նշանակութիւն ունի։ Հաւատա, փողն արժէք չունի իմ աչքում։

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ախ, միթէ ես քեզ նոր եմ ճանաչում։ Բայց, հասկացիր, քո և իմ մօր փոխադարձ թշնամութիւնը կարող է ինձ կործանել, ահա ինչիցն եմ վախում։

ՕԹԱՐԵԱՆ. Սիրելի, անգին Մարգարիտ, մի պզտորիւր հոգիդ մօայլ մտքերով։ Ես գիտեմ, որ դու պաշտում ես հօրդ, բայց ես այնքան նրա դէմ չեմ զինուած, որքան եղբօրդ դէմ։

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Բազրատը բարեսիրտ չէ, ես գիտեմ այդ։

ՕԹԱՐԵԱՆ. Նա ինձ արհամարհել է ընկերական շրջաններում։ Նա ինձ ստորացրել է տեղի և անտեղի։ Նա ինձ քանի քանի անգամ անուանել է ձրիակեր։ Ես ուզում եմ ազատուել մութացկանի վիրաւորական դրութիւնից։ Ուզում եմ արժանանալ քո սիրոյն։ Միթէ չես հաշկանում իմ պահանջի իսկական նպատակը։

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հասկանում եմ, շատ լաւ եմ հասկանում։ Բայց ես ինչ անեմ, ես։ Դու գիտես, որ ես քեզ սիրում եմ անսահման, բայց չէ որ սիրում եմ և՛ հօս։ Այսօր նա ինձ այնպիսի խօսքեր ասաց, որ ամօթից պատրաստ էի գետինը մտնել։ Չեմ կարծում, որ նա այդ խօսքերն ասէր, եթէ իսկապէս իրան մեղաւոր զգար։ Նա փաստեր է պահանջում և կամենում է, որ ես ստուգեմ այդ փաստերը։

ՕԹԱՐԵԱՆ. Եւ դու ուզում ես ստուգել։ Հասկանում եմ։ Քո մէջ կուռում են երկու հաւասար զգացումներ—հաւատը դէպի հայրդ և հաւատը դէպի ինձ։

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ահա հէնց այդ է ճիշտը, ինչ լաւ զգացել ես իմ դրութիւնը։

ՕԹԱՐԵԱՆ. Շատ լաւ, ես քեզ դուրս կը բերեմ այդ երկդիմի դրութիւնից:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Այո այո, դուրս բեր:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Կը ներկայացնեմ քեզ իմ բոլոր ապացոյցները:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես հէնց այդ մասին էի ուզում քեզ խնդրել:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Թող այդպէս լինի: Ինձ համար քեզանից աւելի մեծ դատաւոր չի կարող լինել: Բաւական է, որ դու, միայն դու, ասես եղբօրդ, թէ ես ձրիակեր չեմ եղել և ես պատրաստ եմ հրաժարուել իմ ժառանգութիւնից: Ես կարող էի դատարանին դիմել, բայց այդ չեմ անում միայն քո պատճառով: Ուրեմն դու եղիր մեր դատաւորը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Շնորհակալ եմ, անչափ շնորհակալ: Եւ հաւատա, որ ես կը լինիմ արդար դատաւոր:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Թեթիւ ցնցումով): Ահ, հէնց այդ է, որ ինձ սարսափեցնում է:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ինչո՞ւ...

ՕԹԱՐԵԱՆ. Մարգարիտ, տո՛ւր ինձ խօսք, որ երբ ճշմարտութիւնը կը պարզուի քեզ համար—չես ընկճուիլ նրա դառնութիւնից:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Մի առաջարկիր ինձ ոչ մի պայման: Դու ինքդ ես ինձ սովորեցրել ճշմարտութիւնն ամեն բանից գերադասել: Բէր այդ թղթերը, ես ուզում եմ վերջին կասկածը հեռացնել իմ սրտից: Եւ չեմ թագնում, որ ում կողմ ևս լինի արդարութիւնը—ինձ է կործանելու, որովհետեւ անդունդը ուր սր բացուի,—իմ և հօրս մէջ թէ իմ և քո մէջ,—եւ եւս գլորուելու այդ անդունդը: Բէր այդ թղթերը, եւ պահանջում եմ սիրող կնոջ իրաւունքով:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Մինչ Մարգարիտն արտասանում է իւր խօսքերը, Օթարեանը տանջւում է եւ կռւում իւր հետ:

Երբ Մարգարիտը վերջացնում է, լռութիւն): Շատ լաւ,
ես կըբերեմ: (վեր է կենում):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հէնց այսօր:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Մի քանի րոպէից յետոյ ես այստեղ
կըլինիմ: (Գնում է նախասենեակի դռներով):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Ուղեկցում է նրան մինչեւ դռները,
ապա գալիս է քնմի կենտրոնը):

ՏԵՍԻՆ X I V

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԵՒ ՍՈՒՐԷՆ:

ՍՈՒՐԷՆ. (Ներս է մտնում ճախի դռներից): Զը
կարողացայ քնել: Հանգիստ չեմ: Մարդու հոգեկան
տրամադրութիւնը զարմանալի կապ ունի գրպանի գրու-
թեան հետ: Երբ այս անիծուածը դատարկ է, ինչ ու-
զում էք, ասէք, քնել չեմ կարողանում: Այո, սիրելի
Մարգարիտ, այս մի նոր հոգեբանական գիւտ է: Հե-
տեաքար, չեմ կարող, արդեօք, ինձ հաշտեցնել այն բը-
թամիտ Մօրփէոսի հետ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես փող չունիմ:

ՍՈՒՐԷՆ. Դու, կարծեմ, հայրիկից ամսական 300
ռուբլի ես ստանում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես վաղուց եմ դադարել հայրիկից
փող վերցնել:

ՍՈՒՐԷՆ. Ահա թէ ինչ: Ատում ես փողը, փրկսո-
ւոյ ես:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ինչիս է հարկաւոր փողը, երբ տանն
ամեն բան պատրաստ կայ:

ՍՈՒՐԷՆ. Այդ էլ ճիշտ է: Բայց ինձ հարկաւոր է,
ախ, շատ է հարկաւոր: Առանց փողի, եո համարեա ա-
ռանց ոտների եմ: Ես էլ եմ ատում փողը և միշտ աշ-
խատում եմ նրանից բաժանուել: Երբ գրպանս մի քա-
նի գռռներ են մտնում, մէկէլ տեսար մոծակների պէս
կծոտեցին ինձ: Իհ, ես էլ շտապում եմ նրանց բաց

Թողնել: Բայց, այնու ամենայնիւ, առանց փողի տխուր է: Ախ, Մարգարիտ, կեանքը շատ տխմար բան է: (Քիչ լռում է): Տխուր է, շատ տխուր: Ես ուղղակի ձանձրացել եմ կեանքից:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: (Շրջելով, թախծալի յանդիմանութեամբ: Քստն ու երեք տարեկան հասակում:

ՍՈՒՐԷՆ: Քիչ է: Մեր ժամանակում մարդիկ շատ են տեսնում, շատ են զգում և շուտ ձանձրացնում: Ազնիւ խօսք, հիմա ես երբեմն ինքս ինձանից վախենում եմ: (Հանում է գրպանից ռէվոլվերը): Այ, տես, մի հարուած, և Ռուբիկոնն անցայ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: Թող, յիմարութիւններ մի արա, կարող է տրաքել:

ՍՈՒՐԷՆ: Ոչ, այս հեշտ տրաքողներից չէ: (Ցոյց է տալիս): Այ, այսպէս է տրաքում. պէտք է այս յետ քաշել, մատով սեղմել, և պատրաստ է:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: Տո՛ւր ինձ, մի պահիր մօտդ, վտանգաւոր է:

ՍՈՒՐԷՆ: Ես հէնց ինքս ուղում էի դէն ձգել (Տալիս է): Վերցրու, հրաժարիմք ի սառանայէ: Լռութիւն՝ Ուրեմն, չունիս:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: Չունիմ: (Ռէվոլվերը նայում է քիչ եւ դնում սեղանի վրայ):

ՍՈՒՐԷՆ: (Լռութիւն): Եւ ոչ գոնէ յիսուն ուրբի:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: (Գլխով քաջասական նշան է անում):

ՍՈՒՆԷՆ: Յաւալի է, շատ ցաւալի: Կընշանակէ՞ այսօր Աւլովային չը պիտի տեսնեմ: Այդ անկարելի է, ամօթ է, կասի հայի տղան ծախսից փախաւ և էլի կը մօտենայ Աբուլովին: (Նստում է ծախ կողմի քաղկաթոններից մէկի վրայ, մտածում: Լռութիւն: Յանկարծ ձեռքը զարկում է ծախատին): Է՛ վրիկա, է՛գիստօն եմ, է՛գիստօն: Ո՛րտեղ է Ռօզալիան:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: Իւր սենեակում:

ՍՈՒՐԷՆ. Նա փող կունենայ: (Դիմում է դէպի խորքի ճախ դռները):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Այդքան վիրաւորելուց յետոյ ուզում ես դիմել նրան:

ՍՈՒՐԷՆ. (հանգ է առնում): Աա, այդ դատարկ բան է: Նա գիտէ, որ իմ սիրտը բարի է, լեզուս է միայն չար: Կը հաշտուենք, դժուար չէ: Մի քիչ կըշոյեմ, կը գովեմ գեղեցկութիւնը, իսկոյն կըկակղի:

Мрачна душа моя,

Рвется она въ даль... (Երգելով, անցնում է օրիորդների սենեակը):

ՏԵՍԻՆԱ XV

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԵՒ ՕԹԱՐԵԱՆ, ՅԵՏՈՅ ԱՆԴՐԷԱՍ.

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Ներս է մտնում նախասենեակից, այս անգամ վերարկուով): Ահա, սիրելիս, բոլորը: (Տալիս է մի ծրար): Այստեղ է իմ պատիւը, ինքնասիրութիւնն և ամբողջ կարողութիւնը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Շնորհակալ եմ, դու մեծ հաւատ ես ընծայում ինձ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Այս տեսակ հաւատը քո գործնական եղբայրն անշուշտ կը համարի յիմարութիւն: Սակայն այդ ինձ համար նշանակութիւն չունի: Ես սիրում եմ քեզ, ուրեմն և՛ պէտք է հաւատամ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Որքան բարի ես դու և վեհանձն, Արտաշէս:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Միայնքո սիրոյ համար: (Համբուրում է):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Վաղը կամ միւս օրը դու բոլորը յետ կըստանաս, թող իմ խօսքը քեզ համար գրաւական լինի:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Բաւական է այդքանը: Յըտեսութիւն:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Յըտեսութիւն: (Ուղեկցում է նրան մինչեւ նախասենեակի դռները):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Երեսում է իւր սենեակի դռների մէջ):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (վերադառնում է ընտի կենտրոնը եւ ուզում է գնալ իւր սենեակը):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Իբր թէ Օթարեանին չի նկատել):
Այն ով էր:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ահա, հայրիկ, ամեն ինչ այստեղ է: Այժմ ես կիմանամ, ով է ձեզանից արդարը եւ ով է մեղաւորը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ապրիս, զաւակս: Քննիր եւ տես: (Համ-ըռնում է ծակատը):

Գնում են իւրաքանչիւրն իւր սենեակը:

Վարագոյր:

(Գլ շարունակուի)

ՇԻՐՎԱՆՉԱԴԷ

ՄԱՐԳԱՐԷ

«Յայնժամ մասնեցեն զձեզ ի նեղու-
րիւնս, եւ սպանանիցեն զձեզ, եւ ե-
ղիի՛ք ասեցեալք վասն անուն իմոյ:
(Աւետ.)

Արի, մարգարէ, ել անապատից,
Մոռացի՛ր մարդկանց դաւն ու խարդաւանք,
Մոռն է խիստ տխուր, եւ զուրկ հաւատից
Մոլորուած է մարդ. խորհակուած է կեանք...

Հնչեցո՛ւր նորից զօրաւոր խօսք
Երկնառա՛ջ դեպքան մթոս աշխարհի,
Տաճար եւ հանում ոսկեճող կուտք,
Եւ խրացնում ձայնն արդարացի.

Երկնային կրակով վառէ՛ ւրեւր,
Ժամը հասել է, խղճա՛ր քո հօտիդ,
Երդէն խօսում եւն հիմա՛յ քարերդ.—
Արի՛, մարգարէ, ել անապատից...

ՅՈՎՀ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

ՍԳԻ ՁԱՅՆԱԽԱԶԵՐԸ

X-ի. Թարգմ. Ֆրանսերէնից.

Do (Առաջին ամիս)

Ողորմած Տէր

Շնորհակալ եմ Ձեզանից Ձեր անվերջ ցաւակցական և համակրական մխիթարութիւնների համար: Ես ընդ միշտ, ամբողջովին յանձնուել եմ իմ ծանր վշտին և աղմկալից աշխարհը այլ ևս ինձ համար գոյութիւն չունի: Այրի կնոջ պարտականութիւնը, նոյնպէս և իմ սրտի ցանկութիւնը—ստիպում են ինձ առանձնանալ և լռութեան մէջ անձնատուր լինել այն մարդու թանկագին յիշատակին, որը, ծաղիկ հասակում, վաղաժամ թողեց այս անցաւոր և ունայն վշտալից աշխարհը: Սև զգեստը և երկար մետաքսեայ քօղը այժմ կը լինեն իմ սովորական հանգերձը և ոչ մի կողմնակի գաղափար չի կարող ցրուել իմ հոգու թախիժը: Ընդունեցէք, շնորհակալութեանս հաւաստին Ձեր հոգատարութեան համար: Իշխանուհի՛ Լոթրուզիսն:

Ré (Երկրորդ ամիս)

Ամենաբարի Պարոն

Ձեր ցանկութիւնը, որ ստիպում էք ինձ ընդունել, թէ հաճոյական է և թէ միանգամայն վախեցնում է ինձ: Եթէ դուք, մի փոքր մտածէք՝ անկասկած կը հասկանաք իմ առանձնութեան պատճառը: Ես չեմ ուզում, որ ինձ դատապարտեն. — «մի դատապարտէք, ասում է աւետարանը և չէք դատապարտուիլ: Ինձ միշտ վրդովեցնում էին այն թեթեւաբան այրի կանայք, որոնք մտածում էին լոկ՝ վայելչութիւնների մասին. այն ինչ պէտք է վաղուց մոռանային դրանց: Ո՛չ մի բոլորէ ես չեմ կամենում նմանուել այդ տեսակ անձանց. բայց եթէ, երբեմն թոյլ եմ տալիս ինձ, առժամանակ մի փոքր հեռանալու տխուր մտածածունքներից, միայն նրա համար, իմ տանեմ մի փունջ

ծաղիկներ, ցանկու թանկագին դամբանի վերայ, որտեղ հանգ-
չում է իմ սրտի սէրը, և անցկացնել մի րոպէ նրա մօտ, որին
քիչ առաջ իմ սիրտը պատկանում էր ամբողջովին: Շնորհա-
կալ եմ Ձեր բարի մտադրութիւնների համար և համարում եմ
Ձեր այցելութիւնը ինձ արդէն կատարած:

Իշխանուհի՛ է. Հոֆբուրգիան.

Mi (Երրորդ ամիս)

Բարի բարեկամ

Դուք, այնուամենայնիւ կամենում էք այցելել ինձ: Ձեմ
կարող ես արտայայտել թէ, Ձեր կարեկցութիւնը իմ ծանր
վշտի րոպէներին, որ աստիճան ուրախացնում է ինձ: Սակայն,
աղաչում եմ, այլ ևս այն կնոջը մի մտաբերէք, որը հեռացել
է աշխարհի զուարճութիւններից: Իր ժամանակին, երբ կեն-
դանի էր իմ թանկագին ամուսինը, ես բաւական ուրախու-
թիւններ տեսել եմ: Այժմ, իմ բաժինն է. սգալ և արտասուել:
Այո, ինձ վիճակուած է սուգ և արտասուք: Օգտուեցէք կեան-
քի շնորհած բարիքներով, քանի դեռ նա Ձեզ ժպտում է. և մի
թունաւորէք Ձեր մատաղահաս երիտասարդութիւնը մի ան-
մխիթար այրի կնոջ շրջանում, որ կը խաւարեցնէ նրան: Ես
այն աստիճան եսասէր չեմ, որ ստիպեմ ուրիշներին լալու և
ինձ հետ միասին տխրելու: Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը:

Կոմսուհի Էլիօնորա Հոֆբուրգիան

Fa (Չորրորդ ամիս)

Սիրելի բարեկամ.

Պէտք է խոստովանեմ, որ Ձեր փաստերը շատ հիմնաւոր
են: Դուք, որպէս կրթուած և զարգացած մարդ, հեշտութեամբ
կարողացաք յաղթահարել իմ բոլոր նախապաշարումները: Է՛հ,
ինչ արած, եթէ այդպէս է, ուրեմն համեցէք: Երևի այդ հաճե-
լի է Աստուածային նախախնամութեան: Միայն նախազգուշաց-
նում եմ, որ Դուք չէք գտնիլ ինձ մօտ ոչ վայելչութիւն, ոչ էլ
մի որևէ գուարճութիւն: Լուրջ խօսակցութիւն և տխրութիւն
— ահա, թէ Ձեզ ինչն է սպասում: Դուցէ ես վարւում եմ որ-
պէս մի եսասէր, որ թոյլ եմ տալիս Ձեզ այցելելու ինձ — յու-
սալով որ Ձեր ներկայութիւնը մի փոքր կը ցրէ մռայլ մտքերս,
այն ինչ, Դուք պէտք է տխրէք մի սևագգեստ կնոջ շրջանում:
Բայց, Դուք ինքներդ էք ցանկանում այդ և մեղքը Ձերն է.
յամենայն դէպս, այսօր՝ ես ամբողջ երեկոյ տանն եմ և Ձեզ
եմ սպասում: Ձեր բարեկամուհի՛ Էլիօնորա Հոֆբուրգիան

Sol (Հինգերորդ ամիս)

Իմ թանկագին բարեկամ

Դուք արդարև իրաւացի էք. Ձեր այցելութիւնը ինձ շատ և շատ օգուտ բերեց: Նա իմ սրտի մէջ շաղ տուեց բուժիչ բալասան և մեղմացրեց իմ վշտերի դառնութիւնը: Յաճախեցէք ինձ որքան կարելի է շուտ-շուտ. Դուք զրանով ցոյց տուած կը լինիք իսկական ողորմածութիւն: Սակայն վախում եմ թէ, Դուք տխրէք դժբաղդ և վշտացեալ այրու մօտ: Եթէ, իմ ասածը ճշմարիտ է, մի զոհաբերէք Ձեր անձը. հակառակ դէպքում, իմ տան դռները բաց են միշտ և Դուք կը լինիք ցանկալի հիւր ինձ համար: Ձեր հաւատարիմ բարեկամուհի՝ Էլէօնօրա Հ.

La (Վեցերորդ ամիս)

Իմ թանկագին և անկեղծ բարեկամ

Այդ ինչ եմ լսում. Դուք արդէն մտածում էք ամուսնութեան մասին և ցանկանում էք միացնել Ձեր փայլուն 27 տարին իմ պառաւական 28 տարու հետ. մի՞թէ կարելի է այդ: Այդքան բարութիւն, այդչափ խղճահարութիւն, չեն կարող տեղաւորուել մարդկային սրտի մէջ: Բայց գլխաւոր հարցը նրանումն է, թէ, արդեօք ես իրաւունք ունիմ ընդունելու Ձեր զոհաբերութիւնը: Արդեօք, ես կարող եմ համարձակուիլ իմ կեանքի մօայլ աշնան օրերին քաղելու Ձեր վառ զարնան վարդերը: Բացի դրանից, ինչպէս Դուք ևս լաւ գիտէք, մենք ոչինչ չենք կարող անել օրէնքի հիման վերայ, մինչև տասնամսեայ սուգը չը վերջանայ: Իսկ այժմ, դժբաղդաբար դեռ վեցերորդ ամիսն է: Դուք դեռ ժամանակ ունիք յետ կանգնելու այդ ասպետական քայլից: Վստահօրէն հաւատացնում եմ, որ ես ընդդէմ չեմ լինիլ Ձեզ և ընդ միշտ կը պահեմ սրտուս Ձեզ համար երկրորդ... ոչ, ոչ, անկեղծ լինենք միմեանց հետ, առաջին տեղը...

Ձեր՝ Էլէօնօրա

Si (Եօթերորդ ամիս)

Պաշտելիդ իմ

Դարձեալ երեք ամիս, դարձեալ երկար, ձիգ ամիսներ և ես վերջապէս ընդմիշտ կը լինիմ քո գերին: Ա՛խ, Դուստուհ, մի՞թէ դու ոյժ չունէիր սպասելու մի փոքր ևս, որ չը գայթակղեցնէիր ինձ, թշուառ այրի կնոջս, որին սէրը դարձրեց անզօր և անօգնական:

Օ դարձեալ երեք ամիս. բայց, խնդրեմ ասես, թանկա-

դին բարեկամ. լաւ չէ՞ր լինի եթէ մենք գնայինք ամուսնանալու Անգլիա, անկասկած այն տեղ կը գտնուէին ամուսնացած բարի քահանաներ, որոնք կը հասկանային իմ անհամբերութիւնը: Սակայն, այս ի՞նչ եմ ասում. ես գտուել եմ բոլորովին... Ոհ, եթէ իմ խօսքերը լսէր մայրս... Ո՛հ, ո՛չ, Գուստաւ, թող ինձ սուգը պահեմ մինչև վերջ, ի պատիւ օրէնքի և աշխարհային քաղաքավարութեան: Միթէ դու, իմ պահապան հրեշտակս, միշտ ինձ հետ չէ՞ս: Եղեմական գրախտի դռները լայն բացուած են մեզ համար. միթէ արժէ շտապով անցնել նրանց միջից, քանի որ ուրախալի է նաև շէմքում: Քո փոքրիկ՝

Նօնօթ

ԹԱՐԳՄ. Ֆ. ԱՇՈՏ.

ԳՈՐԾՉԻՆ

Վե՛հ է կոչումդ, ազգային գործիչ,
Հայն է քո ուղին քայց եւ տատասկոտ.
Երկնային բոցի խօսքի ուսուցիչ,
Ճակատդ չպայծառ, քայց հոգիդ թախծոտ...

Դու մարգարէ ես, Աստուծոյ սեղանից
Ապրող-թեւաւոր. վեհութեան քարոզ
Շրթունքիդ ծաղկած. ոմնիս երկնքից
Հրեղէն լեզու, բարբառ սիրագոծ...

Հայն է քո ուղին, քայց տատասկ գրկած
Գործում ես երգով, անվհատ հոգով.
Երկնքի քոյրով քո սիրաբ լցուած,
Քարոզ ես կարդում այրող կայծերով...

Սուր քահր առած, մտած անդաստան՝
Սերմում ես սերմեր, արցունքով՝ ջրում.
Պատմում ես ի՞նչ է սեղան՝ սրբութեան
Եւ ազատ ոգին քո կրծքում թնդում...

Քաջութիւն եւ ոյժ, քեզ, քա՛ջ ուսուցիչ.
Գործն է քո խօսքը... հայրենի այգում
Գործում քո հոգին... գործում քո քրիչ.
Անվհատ երգն է քո հոգում հնչում:

Մեծ է կոչումդ, ո՛վ հայ վարժապետ.
Սուրբ է կոչումդ. սրտեր դեռատի
Քո շուրջն են խայտում... տալիս ես յաւետ
Դու նոցա թեւեր, բոցը երկնքի...

Կանցնեն տարիներ, քո ազնիւ անուն
Կրմնայ սրտերում յաւէ՛րժ անսասան.
Երկնքի բոցը, սուրբ գա՛լը փայլուն
Կը ճեղքեն դարեր, դարեր անսահման...

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

ԽԱԿԱՐԱ-ՔԱՐ

(Պատմուածք)

Պատմութիւնը երկար էր, պապս նստեց, թութունը հանեց գրպանից, հոտ քաշեց, մի պինդ փռչտաց, հաստ թելով կապեց կաշուէ յատուկ դրա համար պատրաստուած տոպրակը, գրպանը դրեց, ձեռքով մի պինդ էլ բեխերը սրբեց՝ և սկսեց...

Ներքե աւազոտ ձորն էր, անդնդախոր և լայն, իսկ առջևն իս Կ. գիւղի տափարակ գիւղը: Երևում էր Արաքսը, երևում էր «փռչտն ու թափան», իսկ մի փոքր այն կողմ պատմական «խանի-բաղը» աւերումների մի շարքում... Ռուս-Պատմական սահմանագլխին ենք, ձախ կողմը լեռներ են, միջին քարանձաւներ, բարձր քարաժայռեր... ձորեր ու ձորեր... Այդտեղից երևում են գիւղի սրտին այնքան մօտ նուիրական անուններ, «Կրկտա-խաչ, Շիգեռիձ, Կարմիր քարի օսը, Ուշ-Ղարդաշ», իսկ մի փոքր այն կողմ հորիզոնական ուղղութեամբ մի մեծ սրբատեղի, «Նիսողի Ս. Յովհաննէսը»: Տեսարանը յուզիչ է մանաւանդ երբ ձախ կողմի՝ «Մուծ-փոսի» ցակուտներից լսւում է տաւարի անվերջ բառաչը...

— Տեսնում ես այս սարը, հարցրեց պապս:

— Տեսնում եմ—պատասխանեցի,— Նակարա-քարը չէ՞:

— Այո, հէնց նա է, պատասխանեց նա գլուխը օրօրելով:

— Եղել ես այնտեղ մի որևէ ժամանակ, պտտել ես այն մաղարանները, կրկին անգամ հարց տուեց նա:

— Եղել եմ, բայց մաղարանները չեմ մտել, այնտեղ ջանառարների բռնն է, ասում են...

Պապս քմծիծաղ տուեց, մի փոքր էլ ծիծաղեց, հապաց էլ, դեղնապոյն թուքը թքեց գետին՝ և ասաց.

— Այն մաղարաններից մէկը մեր զինարանն էր, իսկ միւսը Վառդի պահեստը...

— Ի՞նչպէս, հետաքրքրուեցի:

— Այնպէս, կուզե՞ս լսել:

—Ուրախութեամբ՝ ասացի, և նա սկսեց.

—Դղլբաշի ժամանակն էր՝ մի սև տարի, ամենայն օր զղլբաշի զօրքերը գալիս էին ծեծելով, սպանելով, հաւաքում մեղ թօբունով բիրադի, կին, երեխայ, աղջիկ, տղայ, տանում Արազի էն կողմը, պահում չօլերի մէջ. թէ էդտեղ ապրեցէք թէ չէ՝ Ռսի զօրքը կը գայ և ձեզ բոլորիդ կկոտորի... Սև տարի էր, երկու սրի մէջ տեղ էինք մնացել, ուրիշ ինչ անէինք, թանգութիւնն էլ մի կողմից եկաւ, պակաս թողածն էլ դա դիզացրեց... Աշխատող ձեռք չկար, եղած-չեղածը զօրքերը թաւանում էին, իսկ մենք էլ սարերում հազիւ մեր գլխի համար էինք մտածում... Էհ, ժամանակը փիւս էր բալայ, մենք տեսանք... դուք չտեսնէք...

Պապս մի խոր թառաշ քաշեց, մորթէ փափաղով ճակատի քրտինքը սրբեց, աչքերը բարձրացրեց՝ մէկ էլ նայեց բնական այդ մեծ բերդին, գլուխը օրօրեց. —էյ գիտի անցած օրեր... պսաց՝ և սկսեց.

—Շաբաթներով սոված ենք մնացել... ամիսներով մօր ու քրիւկաթի երես չենք տեսել, բայց դարձեալ ապրել ենք... Իսանի երեսը պինդ է, օղուլ, նա շանից էլ բէթար է, նեղ օրին դիմացանք... ամա լէն օրին չէ...

—Պապի, պատմութեանդ թելը չմոռանաս:

—Չեմ մոռանայ, գաւակս, շէլակս բռնիր՝ խոտը վեր դնեմ յօգնեցայ, յետոյ կպատմեմ.

Ես օգնեցի, նա համարեա թէ ընկաւ, մի երկար «ուխխայ» արեց:—Դինջութիւնը լաւ է, բալաս, ամա ինսանին ո՞վ է դինջութիւն տուել. էշի պէս օրը մինչև երեկոյ հողի մէջ թաւ ենք տալիս, մի կտոր ցամաք հացի համար... Էն էլ որ թողնեն հալալ ուտենք, էդ էլ մի բան է... Էսօրուան էգուց իմբուր չունինք, օղուլ,—շարունակեց նա—էս ձեռքը՝ էն ձեռքին մօս-թաջ չընկնի թէ չէ, բանդ պրծած ա, ապա մին միրուքիս նա-յիւր, ինչէր եմ տեսել, գիտեմ...

Նա ձեռքով բռնեց միրուքը, թութունը հանեց նորից, երկու մատով թափ տուեց, ըհը—ըհը արաց քաշեց, դրեց գըրպանում.

—Պապի, պատմութիւնդ:

—Հա, դէ նստիր կպատմեմ, բալաս, էնքան էին կոտորում—սկսեց նա—արիւնը գետ էր դառել... մէկը որդին չունէր, միւսը աղջիկը. մի ուրիշն էլ հայրն ու մայրը... Արազը արիւն կտրեց, լցուեց խեղդուածներով, իսկ մնացած եսիրները նըրանց վրայով անց կացան, զղլբաշի զօրքը ուրիշ է, բալայ,

զուլումը մահը չէր... փմտիկներին ձիանց ոտի տակ էին տալիս, իսկ իմ մայրս, որ երեք օրուայ ծննդական էր, փորը ճրդեցին, երեսին նորից պառկեցրին այնտեղ՝ և Արազը ձգեցին... Արագն էլ մեր դուշմանն էր, օղուլ, նա էլ մի կողմից էր կուլ տալիս մեզ...

Պապս կանգ առաւ, չուխի փառակով աչքերը սրբեց, մի պարզ հայեացքով ոտից գլուխ չափեց ինձ. և ապա շարունակեց.

—Մօրից եթիմ մնալը ուրիշ բան է, բալաս, նրան ոչ ոք չի հասնի, մայրը թանգ բան է... ամա չէ, մօրից թանկ ուրիշ բան էլ կայ... աշխարհքին հալա չես ճանաչում, օղուլ, որ մեծանաս՝ ամեն բան կիմանաս... Մելիք-Սարգսի աղջիկը գիտեմ... մեր սարերի կաքաւն էր ասես... Տոտիկ-տոտիկ էնպէս ման կգա՛ր... էնպէս ծառս կանէր որ ասես հէսա ղուշ դառաւ թռաւ... թառան էր բնայ, էն դիւնից եկած մին թեւաւոր հրեշտակ էր կասես, իմ առաջին սէրն էր, նրան էլ տարին անհաւատները... էս մէկը հօրս ուզածն է, իմ ուզածը Շամամն էր, ամա շուտ գնաց... Մի անգամ որ «բէնջարի» էինք գնացել, ցօրտ—ախպուրի մօտ ինչէր խօսացինք, գիտեմ... է՛հ, անցածը թէ և փիս է, բայց էրնէկ նրան, բնայ, անցածին օր չի հասնի...

Նա նայեց ինձ, ինչ անելս չիմացայ. զառամեալ պապս իմ առաջ երեսայ էր կտրել, նա պատմում էր ամեն ինչ առանց իմանալու թէ ես նրա թոռան-թոռն եմ, մի փոքրիկ մանուկ. բայց նա չթողեց ինքս ինձ հաշիւ տալ ու շարունակեց.

—Վերջին օրն էր, գիւղի ջահիւնքս հաւաքուել էինք Խակարա-քարի մէջ, այդտեղ էր հայրս, Մելիք-Սարգսը, Մելիք-Յովհաննէսը, Աղաւելու հէրը, Աւչի Փարսադանը, չղուլ Համբարցումա հէրը, և գիւղի մնացած իշխանները, Լուսաբաց էր, Ռսի զօրքը էնպէս եկաւ քաշուանի միջով անցկացաւ որ, թառ պահողները ոչինչ չիմացան, համա որ լուսացաւ, Շահի զօրքը եկաւ... Դիւզը դիփ լցուեց, մի ձօնդն էլ խանի-բաղումն էր, ասենք էն ժամանակ էսպէս կարգ ու կանոն չկար, Ղզըլբաշի Սարազը անկարգ էր, դէ համա ինչ ասես որ Ռսի զօրքը յետ գնաց, բաններս փիս էր, ինչ անէինք որոշեցինք դէմ դնել. միակ ճանապարհը սա էր որով պիտի անցնէին—նա ցոյց տուեց ձորը—մին էլ յանկարծ հդ Աստծու ձեռքով շինուած բերդից որոտացին հրացանները... մի ամբողջ ամսուայ պաշար ունէինք, վախելու ոչինչ չկար և կռոււմ էինք...

Շահի զօրքերը յետ դարձան, հդ էր որ գնացին էլ ետ

չդարձան... Ամա մեր ջահիլներից էլ շատ մարդ ընկաւ. էդ բո-
լորը պարտական ենք էս սարին, տեսնում ես, եթէ դա չլինէր,
մեր գիւղը էսօր չէր լինի... Աստուած ցան էլ ա տալիս, դեղն
էլ... տղայ ես օգտուիր... որ տեսայ ջահիլութիւնս միտս ըն-
կաւ... ջահիլութիւնը լաւ է, օղուլ, գիժ ջահիլ էի, ամա շուտ
պառաւեցի... էհ էրնէկ անցածին...

Նա լռեց: Իսկ խրոխտ Խակարա-քարը իւր լերկ ապառաժ-
ներով՝ շարունակում էր մնալ իւր տեղում. մի քանի անգամ
շուռ եկայ, կարծես յարգանքով նայեցի նորա բարձրութեան,
և թագնուեցայ նրա ստորոտում... պապս շալակեց խուճ-
խուճ, մենք ճանապարհ ընկանք...

Ա. ԶԱՆԵԱՆ

Բագու

ՄԻ ՓՈՐՉ ՓԵՌԻՍՏ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱ- ԿԱՆ ՓԻՂ. ԳՆԱԸՓԱՐՆԵՐԸ ՀԱՍԿԵՆԱԼՈՒ

(Գերմաներէն բնագիրը կարգացուած Մարբուրգի աստուածաբան
ուսանողների ճեմարանական ընկերութեան դահլիճում 1905
յունուար 10)

Ֆաուստը համաշխարհային գրականութեան գլուխ գործոց-
ներից մէկն է անշուշտ. շատ քիչ անգամ յաջողուել է քաղա-
քակիրթ մարդկութեան ոգուն երգել այնպէս գերազանց թա-
փով իւր իսկ վիշտն ու տանջանքը, իւր մոլեգին ձգտումները,
յոյսերն ու վերջապէս ակընկալութիւնները: Գէօթէն մի ան-
գամ ասել է. «Տուէք ինձ մի Աստուած, որ պատմէ, թէ ինչ-
պէս եմ տանջուում». և Աստուած տուաւ նրան հանճար, որ
նա երգի քաղաքակիրթ մարդու ներքին աշխարհը իւր բազմա-
թիւ տեսարաններով:

Համաշխարհային գրականութեան պատմութեանը յայտնի
են երեք գործեր, որոնց մէջ տանջուող, մաքառող և ձգտող
մարդկութեան ոգին այնպէս բնորոշ կերպով ներկայացուած է,
դոքա են, Էսքիլեսի Պրոմէթէոսը, Շէքսպիրի Համլէտը և վեր-
ջապէս Գէօթէի Ֆաուստը: Հին դարի յոյն հանճարը բանա-
ստեղծեց Պրոմէթէոսին, որը իւր դէպի մարդկութիւն տաժած
սիրոյ համար երկնային կրակ գողացաւ և մարդկանց պարգե-
ւեց. այս յանդուգն գործի համար աստուածների հայր Արա-
մազդը անհուն զայրոյթով շղթայեց նորան Կովկասեան լեռնե-
րի ժայռերից մէկի վրայ և ուղարկեց մի անգղ կտցահարելու
նորա լեարդը, իւր անյատակ տառապանքների մէջ բողոք բար-
ձաւ հպարտ Պրոմէթէոսը Արամազդի վայրագ բռնակալութեան
դէմ և յոյս յայտնեց, որ մարդը աստուածային կրակի օգնու-
թեամբ կարող պիտի լինի մի ճանապարհ դէպի աստուածու-
թիւնը գտնելու, Արամազդին իւր բարձունքից գահավիժելու
և իրեն մարդկութեան բարեբարին ազատելու: Սա սկիզբն է
մարդկութեան հոգու մեծ դրամային:

Համլէտում բացւում է մեր առաջ մի ուրիշ տեսարան: Մարդը հանդէս է գալիս այնտեղ բաւականին քաղաքակրթութեամբ, բայց աստուածային իդէալները դեռ չեն յաղթանակել. ամեն տեղ անարդարութիւն է թագաւորում և Համլէտը առաջ է գալիս աշխարհի բեմի վրայ և բացագանչում. «Լինել թէ չլինել, այս է խնդիրը...»: Պէտք է որ ազնիւ մարդը շարունակի իւր գոյութիւնը քաջ տալ այս կեղտոտ աշխարհում, ուր այնչափ ցաւ ու անչափ անարդարութիւն է իշխում. այսպէս խաղում է նա բողոքող մարդկութեան դերը. բայց իզոյր. Համլէտը անհետանում է, իսկ անարդարութիւնն ինչպէս և արդարութիւնը, գեղեցիկ երազանքները մարդկութեան և աշխարհի կեղտոտ իրականութիւնը շարունակում են մարդկութեան ուղեկցել:

Փառուստի մէջ մարդկութեան ձգտումներն աւելի բուռն են. Պրոմէթէոսի գողացած երկնային կրակը բորբոքում է Փառուստի կրծքում և սպառնում է նորան մրկել. Փառուստը սովորել է փիլիսոփայութիւն, իրաւաբանութիւն, բժշկութիւն և վերջապէս աստուածաբանութիւն, բայց և այնպէս զգում է իրան տգէտ, մի ողորմելի արարած. նա կամենում է ամբողջ բնութիւնը ըմբռնել. Աստծու վեցօրեայ գործը հասկանալ և կեանքի աղբիւրից վայելել, կարճ. իրեն իբր գերմարդ աստուածութեան մօտեցնել: Պրոմէթէոսն էլ նոյն ակնկալութիւնն ունէր և մենք իմանում ենք, որ Փառուստը համաձայն նոյն ողբերգութեան դէն է ձգում իւր մարմնեղէն պատեանը, ազատւում է այս կեղտոտ աշխարհից և նետւում դէպի երկնային անմահութիւնը, այսպէս մօտենում է աստուածութեանը: Ջրգտում դէպի կատարելութիւն, դէպի աստուածութիւնը և այդ ձգտման ընթացքը դէպի նպատակակէտը կազմում են կրօնի կորիզը, բայց մենք փորձենք պարզել այն ձգտումն և ոյժը, որը Փառուստին դէպի կատարելութիւն, դէպի փրկութիւն առաջնորդեց:

Ի՞նչպէս փրկուեցաւ Փառուստը. մի ունէ կրօնի կամ աշխարհայեցողութեան օգնութեամբ. բնաւ երբէք. Փառուստի համար այդպիսի հարցեր գոյութիւն չունին. նա ձգտում է ճանաչել միայն կեանքը, մի կեանք շարժուն և գործունեայ և անհուն ձգտումներով. տրամաբանական կլինի հարցնել, ինչպէս էին Փառուստի կեանքն ու ձգտումները, որոնցով նա փրկուեց. այս հարցին պատասխանելու համար պէտք է հետևենք Փառուստի կեանքի ընթացքին համաձայն նոյն ողբերգութեանը:

Փառուստը մի բարեպաշտ բժշկի որդի է, որը նոյնչափ

քարեպաշտ, ինչպէս իւր հայրը, օգնում է նորան նորա բժշկական գործունէութեան մէջ, նա յոյս ունի հաստատ հաւատով, աղօթքով և պահք պահելով հիւանդութիւնները բժշկել: Ֆաուստը երբ երիտասարդ է դառնում, նուիրում է իրան գիտութեան, որը նորա կոյր հաւատքը խախտում է. նորա հոգում առաջ է գալիս մի դատարկութիւն. չնայած որ նա շատ բան է սովորել, բայց բնութեան ոչ մի գաղտնիք չի կարողացել պարզել. թէպէտ չի վախենում ոչ սատանայից և ոչ դժոխքից, բայց ի՞նչ. նա չունի ուրախ սիրտ. ի՞նչ արժէք ունի գիտութիւնը. դորա օգնութեամբ մարդկութիւնը գէպի լաւն առաջնորդելու միտքը մի խեղճ ցնորք է. «Շունն անգամ չի ուզենայ այսպէս ապրել, ասում է նա, այդ պատճառով ես ինձ մոգութեան եմ նուիրել»: Ընդհանրապէս միշտ կարելի է նկատել, որ ասի տեղը, ուր չեն հաւատում մի գերերկրային և անձնաւորեալ էակի, յառաջ է գալիս այն աշխարհայեացքը, որ իւրաքանչիւր առարկայ բնութեան մէջ մի ոգի է պարունակում: Ֆաուստը կամենում է այդպիսի մի ոգու ոյժի օգնութեամբ բնութեան գաղտնիքները լուծել և ճանաչել այն ոյժը, որը տիեզերքի մէջ գործում է: Այդ պատճառով նա մի կողմն է ձգում իւր գրքերն ու գործիքները և մի մոգական գրքի օգնութեամբ դուրս է կանչում երկրագնդի ոգուն, որը ժամանակի հիւսուածք ախոռի վրայ գործում է բնութիւնը իբր հագուստ աստուածութեան. ոգին յայտնւում է, բայց Ֆաուստը չի կարող նորան պինդ պահել և ստիպել, որ նա բնութեան գաղտնիքները լուծի. նա աներևոյթանում է թողնելով Ֆաուստին անհուն յուսահատութեան մէջ: Նա չի գտնում և ոչ մի ուրիշ ելք մոլորութեան այս ծովից արտասուզել, քան թոյն ընդունել և անէանալ. բայց զատկական տօնը և հին յիշատակները արգելում են նորան այս վերջին քայլն անել:

Եթէ մենք մի յետահայեաց ակնարկ ձգենք և Ֆաուստի ներքին կեանքի զարգացման ընթացքը մեզ պարզենք, կտեսնենք, թէ ի՞նչպէս նա դուրս է գալիս միջնադարեան կաթոլիկ հաւատի մթնոլորտից և սկսւում է դառնում. սկզբում գիտութեան ապա կախարդութեան միջոցաւ կամենում է ըմբռնել տիեզերքը. բայց իզո՞ւր. նա բռնւում է տիեզերական վշտով: Ով այդպիսի վիճակի մէջ է գտնւում, երեք հնարաւորութիւն ունի ազատուելու. ա. մի որևէ նոր աշխարհայեացք ձեռք բերելով, ինչպէս Պոդոս առաքեալը. բ. իրեն ցինիք կեանքի նուիրելով՝ ինչպէս Դոն-ժուանը. գ. ինքնասպան լինելով՝ ինչպէս Վերթերը: Ֆաուստը ուզում է անձնասպան լինել, բայց մի

պատահական հանգամանք նորան խանգարում է. նա կամեցաւ նոր աշխարհայեացք ձեռք բերել. այդ բանը նորան չյաջողուեց. մնում է միայն միջին ճանապարհն ընտրել: Վերջին անգամ փորձում է նա յայտնութեան կրօնի միջոցով ազատուել տիեզերական ցաւից: Յարութեան տօնին գնում է նա ազատ բնութեան մէջ զբօսնելու. գարնանային բնութեան սրբազան ներդաշնակութիւնը լեցնում է նորա հոգին անձկութեամբ դէպի յաւիտենական էակը. բայց այս էլ երկար չի տևում, շուտով չորանում է նորա սրբազան ոգևորութեան աղբիւրը. նա կամենում է նորից խմել այդ աղբիւրից և փորձում է յագեցնել իւր ծարաւը այն աստուածային յայտնութեամբ, որը մենք ստանում ենք նոր Կտակարանի միջոցաւ. «Սկզբանէ էր բանն» պէտք է հասկանալ այս նախադասութիւնը, նա գլուխ է ջարդում և վերջապէս, երբ շատ խորհրդածութիւններից յետոյ գրում է իբր թէ հասկանալով «սկզբանէ էր գործն», զգում ենք, որ յիրաւի նորա հոգու առաջ յայտնութեան ամեն մի աղբիւր խցուած է. նա ոչ թէ ստեղծողին, այլ ստեղծագործութիւնն է կարողանում հասկանալ և իսկզբանէ գոյութիւն ունեցող համարել և յիրաւի, երբ նա «իսկզբանէ էր բանն» նախադասութիւնը «իսկզբանէ էր գործն» է թարգմանում, հրաժեշտ է տալիս քրիստոնէական յայտնութեան կրօնից: Հէնց այս յարմար ըոպէին մօտենում է բնութեան ոչնչացնող և ժխտող ոգին, որը տիեզերքի բարձրեալ տիրոջից իրաւունք էր ստացել Փառստին մոլորեցնելու:

Փառստը սակայն բնութիւնից բարի մարդ է, նա չի կարող հեշտ մոլորուել և լիտի կեանք վարել, նա աւելի շուտ մահ կընտրէր. ի՞նչու, որովհետեւ մեր կեանքը ողորմելի մի ոչնչութիւն է, որովհետեւ բնութեան ոչ մի գաղտնիք չի կարելի լուծել, չի կարելի բնութեան կաթնատու ստինքները գտնել, ծծել, մի խօսքով, որովհետեւ մենք աւելի շուտ գետին փորող ճճուի ենք նմանում, մինչ աստուածութեան կուզենայինք նմանուել: Բայց փորձիչ սատանան, որ Յոբին և Յիսուսին չկարողացաւ մոլորեցնել, մօտենում է Փառստին և խրախուսում է նորան իւր օգնութեամբ մի նոր կեանք սկսել. նա խոստանում է նորան աշխարհի ամեն վայելք, ամեն պատիւ ու փառք: Սատանան Հին Կտակարանում գրկում է Յովբին ամեն երկրային բարիքից նորան մոլորեցնելու, իսկ Փառստին հակառակը, երկու տարբեր ճանապարհներ դէպի միևնոյն նպատակը: Փառստը համաձայնում է և ասում «Եւ ինչ որ ամբողջ մարդկութեան բաժին է ընկել, կուզեմ իմ ներքին աշխարհում վայելել...

կամ... թող որ խոր զգայականութեան մէջ մեր բորբոք կրքերը յոգնեցնենք»։ Մեֆիստոֆէլը յաջողում է Ֆաուստին բանականութեան և բարոյականութեան աշխարհից քաշել և ձգել զգայականութեան աշխարհքը. այդ յաջողում է նորան, որովհետև միւս աշխարհը Ֆաուստի համար գոյութիւն չունի. «Ձեմ կամենում ոչինչ լսել, թէ արդեօք միւս աշխարհում վերև ու ներքև կայ», ասում է նա, բայց նա վախենում է ծոյլ լինելուց, նա ուզում է անվերջ գործունեայ լինել և յաւիտեանս ձգտել. դէպի ինչը ձգտել. այդ անհետաքրքիր բան է. նա ուզում է ապրել և այսպէս յանձնում է իրան Մեֆիստոֆէլին. որից յետոյ նա դառնում է մի անբարոյական հսկայ առանց նպատակի և հանգիստ ունենալու, նման այն հեղեղին, որ ժայռից ժայռ շփուելով կատաղօրէն դէպի անդունդն է գահավիժում։ Նորա այդ տիտանական գահավիժումին զոհ է գնում ճակատագրօրէն մի խաղաղ ընտանիք։ Թէ ինչ աշխարհայեացք ունէր այն ժամանակ Ֆաուստը, կարող ենք իմանալ, եթէ ուշադրութեամբ դիտենք այն տեսարանը, որը «Մարթայի պարտէզը» անունն է կրում։ «Հաւատում ես Աստուծուն» հարցնում է Գրէտիէն Ֆաուստին։ Նա պատասխանում է. «Զգացմունքն է ամեն բան»։ մի զգացմունք, որի համաձայն ամբողջ տիեզերքում մի ամենակարող ոյժ կայ, որ անտեսանելի և խորհրդաւոր կերպով հիւսում է, եթէ այդ զգացմունքով մարդու սիրտը լեցուի, նորա համար բախտ, սիրտ, սէր, Աստուած բառերը սինոնիմ կը դառնան. զարմանալի է որ Ֆաուստը այս բառերի կողքին ուրիշ զգացմունք արտայայտող բառեր ինչպէս են. ատելութիւն, նախանձ, վրէժ և այլն չի գնում. որովհետև սա ինչ խոստովանութիւն է. խեղճ աղջիկը, որ նորա խօսքերից ոչինչ չի հասկանում և կարծում է, որ իրենց տէրտէրն էլ այդպէս մի բան ասել է, նկատում է իրաւամբ, որ նա քրիստոնեայ չէ։ Յիրաւի զգացմունքը դեռ կրօն չէ, այլ նորա էական մասը։ Զգացմունքն ինքնըստինքեան մի պղտոր ովկիանոս է, որի մէջ չի անդրադառնալ և ոչ մի պայծառ աստղ։ «Ո՞վ կարող է նորան անուանել» հարցնում է նա, և կարծում է ոչ ոք. ինչ խօսք որ բնութեան մէջ գործող ոյժերը անուն չունին. և եթէ մենք այս հատուածը ուշի ուշով քննելու լինենք, կը տեսնենք, որ այստեղ բնութիւնն ու Աստուած այնպիսի գաղափարներ են, որ միմեանց ծածկում են, եթէ ճիշտ է մեր դիտողութիւնը, այն ժամանակ պիտի աբենք, որ այս հատուածը պարունակում է համաստուածական մի դաւանանք։ Խնդրի այսպիսի ըմբռնողութիւնը չի հակասում ամբողջութեանը. եթէ

հարցնենք ո՞վ է երկրի ոգին կամ ո՞վ է Մեֆիստոֆելը, պատասխանը հենց ինքը Մեֆիստոն է տալիս, երբ նա հաստատում է, որ ինքը ամբողջի մի մասն է, որը ամբողջին տէր է անուանում. և այն տէրը, որը «Prolog im Himmel» կոչուած տեսարանում երևում է, տիեզերքի անձնաւորացումն է միայն, նա, այդ մեծ անձնաւորութիւնը ուղարկում է իւր մի մասին, որ ժխտող բնաւորութիւն ունի — Մեֆիստոֆելին, Փառուտին մոլորեցնելու: Այս մեծ տիրոջ համար բարւոյ և չարի գաղափարները անտարբեր բաներ են, ամեն մի գոյութիւն մի երեւոյթ է, որ բղխում է ամբողջութիւնից. Աստուած-բնութիւնն է այդ ամբողջութիւնը. սատանաները, հրեշտակները, մարդիկն ու ամբողջ կենդանական և անկենդան մեր զգայութեան ենթակայ աշխարհը նորա modi-ներն են: Փառուտը բնութիւնից բարի է, իսկ Մեֆիստոֆելը բնականից չար, իրենց այդպէս լինելը կախուած չէ իրանցից, այլ մեծ—ամբողջից Աստուած-բնութիւնից. նոցանից ոչ մէկը չի կարող իր բնաւորութիւնը փոխել. բայց եթէ Փառուտը առաջ բարի էր, այժմ չար, դա մի առժամանակեայ, մի բացառիկ երևոյթ է, առ ժամանակ նա մոլորուում է և լսում է սատանային և իւր կրքերին զոհում է Գրէտիէնի մօրը, եղբօրը և իրան Գրէտիէնի համար այն սարսափելի ողբերգական տեսարանը պատրաստում:

Մինչև այժմ մեր ասածներից ընթերցողը կտեսնի, որ մենք Փառուտի ողբերգութեան առաջին մասում իբր հիմնական գաղափար պանթէիզմն ենք նկատում *). առաջ քան երկրորդ մասին անցնելը մօտից քննենք այդ աշխարհայեացքի մի յատկութիւնն ևս. այդ նորա քարացած լինելն է: Այս աշխարհայեացքի համաձայն զարգացումը և մանաւանդ հոգեկան զարգացումը անհնարին է մտածել. որովհետև Աստուած-բնութիւնը միևնոյնն է սկզբից մինչև յաւիտեան. չէ՞ որ յիմարութիւն կլինէր մտածել, որ Աստուած ինքը զարգանում է. Աստուած-բնութիւնը ունի իւր յաւիտենական օրէնքները, այդ օրէնքից դուրս ինքն էլ չի կարող գալ, իսկ բնութեան երևոյթները պայմանաւորուած են, կախուած Աստուած-բնութիւնից: Այս հայեացքը Սպինոզան մի ժամացոյցի օրինակով մեզ հասկանալի է դարձնում. մի ժամացոյց ունի մի մեքենայ և երբ այդ մեքենան լարուած է, այն ժամանակ կանոնաւոր ընթացքով շարժ-

*) Ով տարակուսում է, թող կարդայ «Wald und Höhle» կոչուած մօնօլօգը, ուր Փառուտն իւր աղօթքն է մրմնջում Աստուած—բնութեանը և ուր նա թուփ, ջուր, օդ, իւր եղբայրներն է համարում, այսպէս նա կհամոզուի, որ Փառուտը ա. մասում պանթէիստ—համաստուածեան է:

ւում են ժամացոյցի սլաքները, եթէ մեքենայի տեղը Աստուած-
ընուծիւնը երևակայենք և սլաքների տեղը հոգեկան և ֆի-
զիքական ոյժերը՝ կստանանք տիեզերական շէնքի պատկերը:
Այս օրինակում հեշտ է տեսնել թէ պանթէիզմը, որ այնչափ
բանաստեղծներ է ոգևորել, ինչպիսի մի քարացած սիստեմ է:
Գէթէն՝ հանճարեղ բանաստեղծը չէր կարող այսպիսի քարացած
սիստեմի մէջ սահմանափակուել. և յիրաւի Փառուտի երկրորդ
մասում ուրիշ տեսուծիւններ են ասպարէզ գալիս:

Այս ողբերգութեան երկրորդ մասում պէտք էր բարոյա-
պէս ընկած Փառուտը վեր կենար և դէպի բարձրագոյն կատա-
րելութիւն ձգտէր: Եւ ահա լուսանում է, Փառուտը, որ իւր խղճի
չարաչար տանջանքներից հալածուած, խոյս էր տուել հասա-
րակութիւնից և ազատ բնութեան մէջ նիրհել էր, աչքերը բաց
է անում և արշալոյսի հոյակապ տեսարանի առաջ զմայլում:
Նա նկատում է, որ անշունչ բնութիւնն անգամ նոր ոյժով դէ-
պի բարձրագոյն գոյութիւնն է ձգտում. և երբ նա զգում է,
որ իւր աչքերը արևի փայլը չեն կարող տանել, մարգարէա-
նում է, որ յաւիտենական ճշմարտութիւնն էլ, եթէ նորան
դտնել կարելի լինի, կպարզուի մեր առաջ իբրև մի հրեղէն
ծով և կմրկի մեզ անկատար և խղճուկ մահկանացուներին. ուս-
տի աւելի լաւ է աչքերը դէպի երկիր դարձնել և նորա հետ
աստիճանաբար դէպի այդ անհուն կատարելութիւնը ձգտել:
Այս միտքը իւր ժամանակին լէսինգն էլ է արտայայտել հետեւ-
եալ կերպով «Եթէ Աստուածը իւր աջ ձեռքում յաւիտենա-
կան ճշմարտութիւնը, իսկ ձախ ձեռքում ձգտումը դէպի այդ
ճշմարտութիւնը բռնած ունենար և ասէր ինձ. ընտրիր մէկը
սոցանից, ես պիտի ծունկ չոքէի նորա աթոռի առաջ և ասէի,
Տէր, յաւիտենական ճշմարտութիւնը քեզ է վայել, թող մնայ
քեզ մօտ, ես ուզում եմ ձգտումը դէպի ճշմարտութիւն:
Բացի դորանից վերոյիշեալ տեսարանը մեզ ոչ թէ նորից Պան-
թէիզմը, այլ Լայբնիցի մօնատանների վարդապետութիւնն է յի-
շեցնում. համաձայն այդ ուսման տիեզերքը մի անվերջ, մօնա-
տաններից կազմուած շղթայ է ներկայացնում. այդ շղթայի
սկիզբը կազմում է Աստուած, իսկ վերջը (եթէ այդպիսի վերջ
կարելի է մտածել) անկիսնդան հիւլէսներից ամենամակաւորը.
Իւրաքանչիւր մօնատա ունի երկու կողմ՝ լուսաւոր և խաւար.
լուսաւորով նա կարող է պայծառ մտածել. Աստուած մինակ
մի լուսաւոր կողմ ունի, իսկ միւս մօնատաները աւելի կամ
նուազ չափով խաւար են. որչափ մի մօնատա պայծառ է, այն-
քան մօտ է Աստուած-մօնատային, այսպէս Աստուծուց յետոյ

գալիս են հրեշտակները, որոնցից յետոյ մարդը, մարդուն ենթարկուած է կենդանական աշխարհը և վերջապէս գալիս է անկենդան աշխարհը, որը շատ քիչ լուսաւոր կողմ ունի, այս մօնատաների բարձրագոյն նպատակն է դէպի Աստուած-մօնատան ձգտել: Այն համոզմունքը, որ տիեզերքը ընդունակ է դէպի բարձրագոյն կատարելութիւն ձգտելու Գէօթէի կրօնական աշխարհայեցողութեան մէջ մի անդրդուելի դաւանանք է. այսպիսով Ֆաուստի համաստուածութիւնը, թէև անհետևողական, բայց առանձին տեսակի գեղեցկութիւն ու հրապոյր է ստանում:

Բայց, ինչպէս վերևը յայտնել ենք, այսպիսի փիլիսոփայական խորհրդածութիւնները Ֆաուստին չեն գրաւում, դոքա միայն բացառիկ և նշանակութիւն չունեցող երկոյթներ են. նա ապրել է ուզում, կեանքը հիմնովին ճաշակել: Մինչև այժմ նա հասարակ քաղաքացու կեանք է վարել, այժմ ուզում է makrokosmos-ը կամ, ինչպէս ֆրանսացին է ասում, grand mond վայելել: Մեֆիստոֆէլը տանում է նորան կայսերական պալատը և ուզում է նորան բարեկենդանի (karnaval) ուրախ խնջոյքներում և ներկայացումներում զինովացնել, նորա յառաջդիմասէր ոգին խեղտել, կամ մեղկացնել. բայց Ֆաուստը չգիտէ յոգնել, մի գործից դէպի միւսն է թռչում և խոստանում է Հելենային և Պարիսին ստուերների աշխարհից կախարդելով դուրս կանչել կայսեր առաջ: Այդ բանը կարող է նա անել matter-ների, այսինքն իդէաների օգնութեամբ, որոնք յաւիտեական միայնութեան մէջ անմահ իրենց գոյութիւնն են պահպանում: Յոյն աշխարհի գեղեցկութեան տիպար Հելենայի խուլ արձագանքը միջնադարի հետաքրքրութիւնը դարձնում է դէպի անցեալը, դէպի յունական քաղաքակրթութիւնը: Յայտնի է, որ Պլատոնի քաղաքական իդէալները միջնադարում անգիտակից կերպով իշխում էին. քրիստոնեայ եկեղեցին նորա իդէալների վարդապետութիւնը իւրացրել և իւր կրօնական աշխարհայեցողութեան հետ հիւսել էր (օրինակ. գեղեցիկի, բարւոյ և ճշմարտի իդէաները աշխարհիկ իրականութիւն չունին, այլ վերացական): Եկեղեցին մտածողութեան այս ձևը հաղորդել էր գերման ժողովուրդներին. դորա համար էլ Պլատոնի իդէաների վարդապետութիւնը կառուրջ պիտի լինէր գերման ժողովուրդների կամ նորա ներկայացուցիչ Ֆաուստի համար միջնադարի բոմանտիզմից դուրս գալու և յոյն աշխարհի կլասիցիզմի հետ ծանօթանալու: Այսպէս Ֆաուստը կարող էր Պլատոնի իդէաների օգնութեամբ դուրս

բաշել յոյն աշխարհի գեղեցկութեան իդէալ Հելենային մոռացութեան աշխարհից և կանգնեցնել կայսրի առաջ. բայց անտիք գեղեցկութեան հայեացքը ապշեցնում է Փաուստին, նա գինովեցած յափշտակութեամբ յարձակում է նորա վրայ, նորան տիրանալու. բայց Հելենան անհետանում է թողնելով Փաուստին ուշաթափ դրութեան մէջ, որից յետ նա անդադար երազում է յոյն գեղարուեստասէր ոգու ստեղծած այս գեղեցկութեան տիպարի մասին. Գէօթէն այս տեսարանով ուզում է ասել թէ՛ և՛ ըրպական ազգերի վերածնութեան աւետաբերը յունական արուեստն է, նորան հետևում է գիտութիւնը:

Երկրորդ գործողութեան մէջ իմանում ենք, որ Փաուստին հին ֆամուլուս Վազները խորասուզուելով լուրջ գիտական հետազոտութիւնների մէջ, յաջողում է մի մարդուկ ստեղծել Հոմոնքուլուս անունով: Այս մարդուկը յունական դեռ անկատար քաղաքակրթութեան արդիւնքն է: Երբ գերման ժողովրդներին յունական քաղաքակրթութիւնը բաժին ընկաւ, յառաջ եկաւ մի նոր քաղաքակրթութիւն, մի նոր մարդ. սա ինքն է հումանիստ Հոմոնքուլուսը, որը Մեֆիստոֆէլին հօրեղբորորդի է անուանում, որովհետեւ Մեֆիստոֆէլը որդի է հեթանոս զերմանների կուլտուրային, իսկ Հոմոնքուլուսը՝ հեթանոս Հելլէնների: Ամեն ինչ որ միջնադարում գոյութիւն ունէր հպատակում էր միջնադարեան ոգուն Մեֆիստոյին, բայց Հոմոնքուլուսը իւր գոյութիւնը պարտական է Յունաստանին. դորա համար նա չի հնազանդւում Մեֆիստոյին, այլ ձգտում է դէպի Յունաստան և Փաուստը, որը դեռ շարունակ յոյնի իդէալ-գեղեցկութեան մասին երազում էր, հետևում է նորան գեղեցիկ Հելենային գտնելու և նորա հետ միանալու նպատակով: Այսպէս միջնադարեան ոգու Մեֆիստոյի ազդեցութիւնը Փաուստին վրայ նուազում է, դորա փոխարէն յունական արուեստն ու փիլիսոփայութիւնը քաշում են Փաուստին իրենց յետևից:

Փաուստը դիմում է դէպի Յունաստան և այսպէս կոչուած կլասիքական Վալպուրգեսնախտում որոնում Հելենային. բազմաստուածեան Յունաստանում դառնում է Փաուստը ինքն էլ պօլինթէիստ, որովհետեւ այդպիսով կարելի է միայն յոյն արուեստը, աշխարհայեցողութիւնը և առհասարակ քաղաքակրթութիւնը սիրել, հասկանալ և գնահատել: Բազմաստուածեան դառնալով նա գրաւում է աստուածների սիրտը, որը նորան օգնում են յոյն կանացի գեղեցկութեան բարձրագոյն ներկայացուցչին գտնելու և նորա հետ միանալու: Փաուստն ու Հելենան իրենց գուգաւորութեան երջանիկ յափշտակութեան մէջ

մի երեխայ են ունենում Էւֆորիոն անունով, որը Բայրօնի հետ կարելի է համեմատել. այս նշանակում է, որ յոյն և գերման ժողովրդների այսպիսի մօտիկ շփումից ծնւում են Բայրօնի նման հսկայ հանճարները. սակայն, ինչպէս Բայրօնը, այնպէս էլ Էւֆորիոնը կարճ կեանք է ունենում. նա իջնում է մահուան ձորը և կանչում է իւր մօր Հելենային, որը հետևում է նորան թողնելով Ֆաուստին իւր քօղը միայն: Այսպէս նորա հագուստը, այսինքն յունական արուեստի ձևը ժառանգում են գերման ժողովրդները: Հելենայի քօղը կարելի է նաև յունական հոգու խորհրդանշան համարել, ինչպէս Եղիայի վերարկուն նորա հոգու: Բայց կարևորն այստեղ այն է, որ ես յատուկ պիտի շեշտեմ, որ Ֆաուստը յոյն արուեստի օգնութեամբ ամեն տգեղութիւնից խորշելով դէպի մի վեհ աշխարհ ձգտէր. և մենք յիրաւի տեսնում ենք, որ Ֆաուստը ապագայում աւելի զտուած է հանդէս գալիս:

Չորրորդ գործողութեան մէջ Ֆաուստը Յունաստանից նորից դէպի միջնադարեան Գերմանիա է փոխադրւում, նա գտնում է իրեն մի լեռնոտ երկրում, որի ստորոտներում Գերմանիոյ կայսրը կոիւ է մղում իւր ապստամբ հպատակների դէմ: Մեֆիստօֆելը կանգնած է Ֆաուստի կողքին և, ինչպէս փորձիչն անապատում, ցոյց է տալիս նորան աշխարհի հարստութիւնը և փորձում այդպիսով նորա մէջ անվայել հակումներ սնուցանել. նա հրաւիրում է նուիրել իրեն յղփացած կեանքի, այդպիսով կամենալով նորա վեհ ձգտումները խափանել. բայց Ֆաուստը, որը աշխարհը բաւական ճանաչել ու վայելել էր, որի հսկայ կրքերը Հելենայի հետ միացումից յետոյ մեղմացել և մաքրուել էին, չի կամենում իւր կեանքի վերջին տարիները շուայտութեամբ անցկացնել. նա ժամանակ եկած է համարում մարդկութեան մի օգտակար անդամ դառնալու, որ այնչափ հաճոյք էր պատրաստել իրան, մի ուժեղ բարոյական գործունէութիւն սկսելու: Տիտան Ֆաուստը, որը իւր երիտասարդի յատուկ եսական ոյժերի մղումով մի հարուածով երկնքի և երկրի գաղտնիքները լուծել էր կամենում, մեղմացած և մաքրուած Հելենայի աստուածային գեղեցկութեամբ իւր փրկութիւնը մարդկային սեռի բարձրացման մէջ է փնտռում. անհատը ընդ. մարդկութեան հետ կարող է փրկուել: Եւ նա կայսեր օգնելուց և իւր օգնութեանը իբր վարձատրութիւն մի նահանգ ծովի ափին ստանալուց յետոյ, սկիզբ է դնում իւր մարդասէր և բարոյական գործունէութեանը. նա ուզում է բնական տարերքը յաղթահարել և ամեն միջոց գործ դնել, որ

իւր իշխանութեան գաւառներում գոնէ մարդկային սեռը ապահով ապրել կարողանար: Բայց Ֆաուստը ցաւ ի սիրտ տեսնում է, որ իւր այս մաքուր գործունէութեան մէջն անգամ ստիպուած է Մեֆիստոյի գործակցութիւնը խնդրել, նա տեսնում է, որ մի բարի իշխանի բարի կամքն անգամ առանց բռնութեան առաջ տանել չի կարելի: Ֆաուստի իշխանութեան շահերը պահանջում էին, որ Բաուցիս և Ֆելեմօնը իրենց տան տեղը փոխեն: Ֆաուստը իւր սեփական հողերից մի մասը առաջարկում է այդ բնտանիքին նրանց տան փոխարէն, որի վերինը իշխանութիւնն աւելի յարմար նպատակի պիտի ծառայեցնէր, բայց ի.գուր. նորա չեն համաձայնում. խաւարամիտ կամ յետամնաց տարրերը մի պետութեան մէջ արգելք են հանդիսանում քաղաքակրթութեան յառաջդիմութեանը. այդ է պատճառը, որ քաղաքակրթութիւնը զոհեր է պահանջում. այդ տարրերը պիտի ճակատագրօրէն ջարդ ու փշուր լինին պետութեան շահերի առաջ և Ֆաուստը ստիպում է Մեֆիստոյին ուղարկել բռնի պահանջելու, որ Բաուցիսն ու Ֆելեմօնը թողնեն իրենց բնակավայրը, բայց ի գժւր, մտավախ ոյժերը պետութեան մէջ ամեն մի գրութիւն անաստուածութիւն կամ դաւաճանութիւն են համարում, և Ֆաուստն ստիպուած է հրաման տալ հրդեհել նրանց տունը, որի ժամանակ տան տէրերն էլ են այրւում, նրանց հետ էլ մի պատահական հիւր: Այն դառն իրականութիւնը, որ բարի կամքը միայն բաւական չէ մարդիկ բախտաւոր դարձնելու, վշտացնում է Ֆաուստին. նա ստիպուած է կամայ թէ՛ ակամայ իւր բարոյական գործունէութեան մէջ չար ոգու Մեֆիստոյի գործակցութիւնը խնդրել: Նա մտատանջւում է, ոչ թէ նորա համար, որ չարի գործակցութիւնը իրեն յաւիտենական կեանքից պիտի զրկի, բնաւ երբէք, նա միւս աշխարհի մասին չի մտածում, այլ նորա համար, որ վախկնում է, չլինի թէ իր այրական ոյժերը իրեն թողնեն և այլ ևս չկարողանայ իւր սոցիալ-էւղիմոնիստական ծրագիրները իրագործել: Նա գիտէ, որ մարդ այս երկրագնդիս վրայ պիտի կանգնի և իւր շուրջ նայի, գործի մարդու առաջ այս աշխարհը համր չի մնայ. և յիրաւի, մինչև անգամ այն ժամանակը, երբ նա կուրացել է իւր ծերութեան պատճառով, չի մտածում գերեզմանի և գերեզմանից այնկողմ գտնուող աշխարհի մասին, այլ գոչում է մօտաւորապէս. վեր կացէք, մշակնիւր, մէկ միւսի յետևից և տեսէք թէ ի՞նչ բաներ եմ ծրագրել. գործիքները վերցրէք և աշխատէք իրականացնել. և կամ նա դառնում է դէպի Մեֆիստօն. կարելի եղածին չափ մշակներ ճարիր անթիւ, անհամար,

մղիր դէպի գործ բռնի կամ սիրով: Նորա վերջին բաղձանքն է իւր երկիրը և բնակիչները երջանիկ դարձնել. մի ճահիճ փռուած է լեռների ստորոտում և վարակում է երկիրը զանազան հիւանդութիւններով, նա կամենում է ջրանցքներ բանալ և ճահիճը ցածքեցնել. ազատ հողի վրայ ազատ ժողովրդի հետ ապրել. այս է նորա վերջին նպատակը, նորա իդեալը: Այս վեհ գաղափարներով տոգորուած ծերունի Փառաստը մեռնում է, և նորա դիակի վրայ մի՛ կռիւ է սկսում: Սատանայ Մեփիստոֆելը իւր գործակիցներով կուում է հրեշտակների հետ Փառաստի հոգուն տիրանալու համար, բայց յաղթութիւնը մնում է հրեշտակների կողմը և Փառաստը փրկւում է, հրեշտակների և սրբերի բարեխօսութեամբ մօտենում է Աստուածութեան:

Մենք մեզ խնդիր էինք դարձրել հետեւի Փառաստին այն ճանապարհում, որով նա դէպի կատարելութիւնը դիմեց, այժմ կարող են յետահայեաց ակնարկով կարճառօտ այսպէս բնորոշել. Միջնադարեան կաթոլիկ Փառաստը նուիրելով իրեն գիտութեան՝ քանդում է իւր հաւատքի հիմքերը. գիտութիւնը նորան անբաւական է թւում, նա մոլորում է կեանքի ծովում և ձգում է հնարաւոր եղածին չափ բազմակողմանի փորձառութիւն ձեռք բերել, փորձառութիւնը առաջնորդում է նորան դէպի բնութեան և հին աշխարհի արուեստի մէջ գտնուող գեղեցիկը. յարուցանում է նորա մէջ սէր, իսկ գեղեցկի սէրը մըղում է նորան դէպի բարոյական գործունէութիւնը. հասարակութեանը մէջ, որովհետեւ ինչ որ գեղեցիկ է, է միեւնոյն ժամանակ մաքուր և ճշմարիտ. ճշմարիտ սէրը ստիպում է հսկան Փառաստին մարդասէր դառնալու, այս է նորա կատարելութիւնը:

Մենք պէտք չունինք այստեղ հարց տալու թէ այդպիսի զարգացման ընթացքը հնարաւոր է. թէ միայն փորձառութիւնը դէպի իսկական գեղեցկի ըմբռնումը առաջնորդում է, ինչ որ շատ կասկածելի է. բայց մենք կարող ենք այստեղ հարցնել, թէ Փառաստի փրկութիւնը ի՞նչպէս է մտածուած և ի՞նչպէս է հնարաւոր:

Մեր ուշադրութիւնը գրաւում է այն հանգամանքը, որ Փառաստը, որը սկզբից մինչև վերջ զգուանքով է նայում կրօնական վերացական աշխարհայեցողութիւններին, նա, որը մինչև ուղն ու ծուծ իմամենետ մտածող և գործող է, որ պինդ երկրին է կպել և ոչինչ չի ուզում երկնքի մասին լսել և յիմարութիւն է համարում գերեզմանից այն կողմի մասին մտածել, յանկարծ տեսնում ենք նորան փրկուած քրիստոնէական մտքով, միջնա-

դարեան հաւատալիքների համաձայն: Հրեշտակների մի խումբ աւետում է Ֆաուստի փրկութիւնը, որից իմանում ենք, որ Ֆաուստը ազատուում է չարի իշխանութիւնից, որովհետեւ նա միշտ վերն է ձգտել և աստուածային սէրը նորան գթալով անմահութեան մէջ է փոխադրում: Այս տեսարանը վկայում է, որ Գէօթէն գնահատել է քրիստոնէական կրօնի վեհութիւնը, բայց պէտք է ասել, որ այս տեսարանը Ֆաուստի ամբողջութեան մէջ անհասկանալի է: Քրիստոնէական հայեցակէտով կարող է յիրաւի Աստուծո հայրական սէրը մի շատ խղճուկ արարածի էլ փրկել: Բայց միայն այն ժամանակ, երբ նա ղգալով իւր անօգնական դրութիւնը աստուածային գթութիւնն ու ողորմութիւնն է հայցում: Ինչ Ֆաուստը սկզբից մինչև վերջ հպարտ, վստահ իւր ոյժերի վրայ, երկրին է կպած, չի ուզում տիեզերքում մի ամենակարող գթառատ հօր գոյութիւնը ճանաչել: Բայց և այնպէս փրկւում է. ահա այս հակասութիւնը խիստ աչքի է ընկնում:

Աւելի հետևողական կլինէր, եթէ Ֆաուստը մեռնէր իբրև հերոս, այն ուժեղ գիտակցութեամբ, թէ ինքը չէ ընկճուել, թէ Մեֆիստոֆելը իրեն չի կարողացել յաղթել, եթէ ինքը վերջապէս ուղիղ ճանապարհ գտել է. բայց եթէ Գէօթէն իւր Ֆաուստին այսպիսի մի յաղթական վերջ է գուշակում, այդ ապացուցանում է, որ ինքը ծերացած Գէօթէն էլ մի այդպիսի մխիթարութեան և յոյսի կարօտ էր:

Միւս կողմից կարելի է այստեղ նկատել, որ ոչ Ֆաուստի վերջին գործունէութիւնը և ոչ նորա բարոյական իդէալ կարող են վերջին կատարելութիւնը համարուել: Մենք տեսանք, որ նորա գործունէութեան վերջին նպատակը և նորա իդէալը սոցիալ-էտիմոնիստական է: Մարդկային սեռի բարօրութիւնը, երջանկութիւնը այս էր նորա նպատակը և դէպի այդ էին ուղղած նորա բոլոր ձգտումները: Մի բոպէ ենթադրենք, որ մարդկութիւնը կատարեալ երջանիկ է, յետոյ. սոցիալ էտիմոնիստների բարոյականութիւնն էլ այստեղ պիտի կանգ առնի. բարոյականութիւնը իւր նպատակին հասել է. միւս կողմից հասարակութեան բարօրութիւնը յենւում է անհատի երջանկութեան վերայ: մարդը ձգտում է դէպի հասարակաց երջանկութիւնը, որովհետեւ նկատում է, որ նորա երջանկութիւնը իրենն էլ է: Ֆաուստը պիտի իմանար, որ մարդու բարոյական գործունէութիւնը և նորա պարտքի գիտակցութիւնն ու սրբութիւնը կախուած չեն հասարակութեան երջանկութիւնից և առհասարակ և ոչ մի բանից. պարտքի սրբութիւնը անպայ-

ման է, մարդը պէտք է բարիք գործէ, որովհետեւ դա բարի է և
Այս գիտակցութիւնը դարձնում է մարդուն անկախ իւր շրջա-
պատից և ամբողջ տիեզերքից և կապում է մի անսահման սուրբ
կամքի հետ, որին մենք Աստուած ենք անուանում: Իրաւ է,
այս բարոյական տեսութիւնը գործնականի մէջ շատ բացառիկ
երևոյթ է, իսկ Գէօթէն ամենից աւելի գործնական կեանքն էր
ճանաչում և նորա հերոսը՝ Ֆաուստը գործն էր սիրում քան
տեսութիւնը, բայց առնուազն նա պիտի ճանաչէր այս տեսու-
թեան վեհութիւնը և նորա իրականացնելը իւր իղէալը համա-
րէր: Հազար իննհարիւր և աւելի տարիներ առաջ Յիսուս
Հրէաստանում այս բարոյականի վեհութիւնը ճանաչեց և նո-
րա նպատակն էր այս վեհութիւնը իրականութիւն դարձնել:
աշխարհը չհասկացաւ նորան, խելագար համարեց և խաչեց, բայց
ճշմարտութեան մի փոքրիկ կայծով բռնկուած մարդկութեան
սիրտը այս անարդարութեան համար ցաւեց և վկայեց, որ այդ
Մէկը այս աշխարհից չէր. նա միայն կարող է առաջնորդ լի-
նել դէպի մարդկութեան կատարելութիւնն ու փրկութիւնը:

Մ. ԽՈՍՏԻԿԵԱՆ.

Մարբութիւն.

ՀԱՐԻԻՐ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

(1799—1809)

Բ.

ԴԱՆԻԷԼ ԿԱԹՈՒՂՈՍ

«Դանիէլ արքեպիսկոպոս ծառայ Քրիստոսի Աստուծոյ ողջոյն և Աստուածային օրհնութիւն մատուցանեմ ազնիւ սիրեկանիդ իմոյ ի Քրիստոս զօրացելոյ՝ մահտեսի Յովակիմ Աստուածասէր և բարեպաշտ աղայիդ և քոյայնոցն ամենեցուն. որոց լիցի ի տէր խնդալ Ամէն:

«Ծանիր ցանկալիդ իմ. յառաջ քան զայս գրեցի զպատասխանի գրոյն քոյ և սպասեմ ևս որպէս ծանոյց ազնուականիդ առ ի գիտել զողջութենէդ և զուրախական կենացդ և ուրախ լինել և միշտ ազօթող եմ վասն կենաց և բարեյաջողութեանդ զոր տէր Քրիստոս պարգեւեցէ քեզ զխաղաղ կեանս և բարեյաջողութեամբ պահեցէ. խնդրեմ ի քէն զի ազաննլի քաբուն մաշեալ է մէկ ջուխտ քաբուն՝ յղես ինձ որ հագնեմ քեզ օրհնող լինիմ եւ լեր ողջ եւ ցընծուն կենօք ի սէր իմ ամէն:

Գրեցաւ 1806 և ի փետրվարի 20
ի Մարաղայ»

Դիւան Ե. եր. 477 ՃՀԱ.

Այս փոքրիկ կոնդակը գեղեցիկ նկարագիր է ժամանակի, ոչ մի պատմական շարադրութիւն չէ կարող այնպէս փայլուն կերպով պատկերացնել մի ժամանակ, ուր մի ազգի ընտրեալ հոգեւոր հովիւը, մի զոյգ քաբուն է խնդրում, որովհետեւ հինը մաշուել է...

Ահա թէ ինչ թշուառութեան էր հասել եկեղեցին վեց տարուան մէջ. այն եկեղեցական իշխանաւորը, որ եօթը տարի առաջ ազգի հայրապետի ու ամ

բողջ միաբանութեան համար թանգագին պարգևներ էր ուղարկում, այսօր մի զոյգ կօշիկ չունէր հագնելու և խնդրում էր այդ իբրև մի մեծ շնորհ, խնդրում էր իւր կոնդակով, որի համար ամեն մի հայ այն ժամանակներում պատրաստ էր մեծամեծ զոհողութիւններ անել:

Դժուար է երևակայել, թէ ինչպիսի տոկունութեամբ Դանիէլ կաթուղիկոսը կուր մղեց երկու այնպիսի հսկայական հաստատուն բնաւորութեանց տէր, նշանաւոր եկեղեցականների դէմ, մինչդեռ իւր ախոյեանների համեմատութեամբ ինքն անպայման մեղմ և խաղաղասէր մարդ էր:

Երկու հատոր (Ե. և Զ.) Դիւանների մէջ ամփոփուած են Դանիէլ—Յովսէփեան և Դաւիթ—Դանիէլեան կոիւններին վերաբերեալ թղթակցութիւնները, որոնք հազարաւոր երեսներ են բռնում, բայց զժբախտաբար գրեթէ ոչինչ չեն յայտնում մեզ գործող անձանց անցեալի մասին, որոնք բնւոյն զուրս գալիս արդէն իբրև պատրաստի ախոյեաններ, ուստի և դրանց անցեալի մասին պիտի գոհանանք ենթադրութիւններով:

Երբ սկսում են կաթուղիկոսական պայքարները Ղուկաս հայրապետի մահուանից յետոյ, Դանիէլն հանդէս է գալիս իբրև Կ. Պօլսի պատրիարք, Յովսէփը հարուստ անցեալով Ռուսաստանի առաջնորդութիւն ստեղծող ու տէր, իսկ Դաւիթը Էջմիածնի միաբանութեան ազդեցիկ անձն, բայց ոչ առաջին շարքերում, այլ երկրորդ:

Եթէ հաւատանք իւրաքանչիւր թեկնածուի խօսքերին, Յովսէփն արդէն Սիմէօն կաթուղիկոսից, իսկ Դանիէլը Ղուկասից նախատեսուած էին իբրև թեկնածուք, սակայն հանգամանքները փոխուել էին: Կար ժամանակ, և այդ էր Սիմէօն կաթուղիկոսի վախճանի ժամանակը, երբ Յովսէփը կարող էր ամենայարմար թեկնածուն համարուել, իսկ Ղուկասու վախճանին Յովսէփն անընդունելի էր թէ տաճիկներին և թէ պարսիկներին, որովհետև

ռուսական յաղթական բանակների հետ, երևացել էր թէ տաճկաց և թէ պարսից սահմաններում: Ահա և այն պատճառաբանութիւնը, որ յառաջ են բերում էջմիածնեցիք Յովսէփի ընտրութեան դէմ:

Զը նայելով սորան, Յովսէփը յաղթութիւն տարաւ և դիւանագիտական ուժով ընտրուեց կաթողիկոս, իւր հակառակորդներին աքսորել տալով Թօխատ:

Սակայն ի՞նչ էր Դանիէլն, ինչ արժանիքների համար նա արժանի համարուեցաւ հայրապետութեան և իւր որ արժանիքների համար երկիցս ընտրուեցաւ կաթողիկոս:

Դիւանները մեր այս հարցման պատասխանը չեն տալիս. ամենայն ուշադրութեամբ որոնեցի բարեկամների և թշնամիների թղթերի մէջ այդ արժանիքն և պիտի խոստովանիմ, չը գտայ: Իրաւ է, չը գտայ և ոչ մի հակառակ փաստ, չը գտայ մի տող, մի ակնարկ, որ ցոյց տար, թէ Դանիէլն անարժան էր կաթողիկոսութեան: Անշուշտ Յովսէփ արհւոյ բարձրայօն վերաբերմունքը բղխում է ոչ այնքան Դանիէլի անարժանութիւնից, որքան Յովսէփի մեծամտութիւնից, սակայն այդ դիպուածումն էլ Յովսէփը նրա մասին դրական ոչ մի թերութիւն չէ յիշում, այլ անուանում է նրան «ճանճիկ», իրեն հետ համեմատելով՝ Դանիէլին համարում է շատ աննշան, ծառայ և այլ ոչինչ, մինչդեռ վերջնական յաղթութիւն տանելուց յետոյ նրան էլ համարում է իւրն և կամենում է թեթեացնել նրա վիճակը: Այս ապացուցանում է Դանիէլի բարոյական արժանիքը, նա անպայման իբրեւ մարդ վայելում էր ամենքի սէրն և ժխտական յատկութիւններ չունէր, պպա թէ ոչ թշնամիք չէին դաճաւ յիշատակել և օգտուել նրա թերութիւններից:

Կռուի աւելի ևս բորբոքուած ժամանակ, կրքերի յուզման գազաթնակէտին, Դաւիթն ու իւր կուսակիցները ոչ մի թերութիւն, ոչ մի բարոյական արատ չեն կարողանում հաստատել նրա վրայ: Ինչ որ խօսուում է կաշառատութեան մասին, այդ հաշուի առնելու չէ, ոչ

րովհետեւ այդ զէնքն ընդհանուր էր և պիտի խոստովանել, որ այդ թերութիւնն էլ հետեանք էր թշնամիների գործունէութեան, երբ Դանիէլեանք տեսնում էին, որ այլ ելք չկայ, գործ էին դնում ժամանակի ամենից զօրաւոր զէնքը, կաշառը: Կլասիքական է Գէորգ Աղայեկովի խօսքը, ուղղած Դաւթին, «սա բանս փարայով կըլլայ, եթէ չունիս, գլուխդ ծախէ և փարայ ճարէ»:

Մի հատիկ անարգական բառ կայ ուղղած Դանիէլի հասցէին, որ դժբաղատաբար ինձ անհասկանալի է, այդ բառն է «մօզիւզ» (թուղթ ԼԲ. եր. 95. Դիւան Ե.) արդեօք դա զեղծուած չէ՞ մազնդ=թաւամազ բառից: Այս ենթադրութեան հակում եմ և այն պատճառով, որ երբ Դանիէլն ընկաւ Դաւթի ձեռքը, սա շտապեց նրա մօրուսը դերծել տալ, անշուշտ դա մի արտաքին փառահեղութեան նշան էր, որից Դաւթին ուզում էր զրկել իւր ախոյեանին: Այն էլ պիտի ի յուշ ածենք, որ այդ ժամանակներում հոգեւորականի արտաքին արժանիքների մէջ փառաւոր մօրուսը յետին տեղը չէր բռնում:

Եթէ թշնամիք անգամ Դանիէլի վրայ ոչ մի արատ չեն կարողանում բարձել, արդեօք որոնք են նրա արժանիքները, որ պէտք է թուեն Դանիէլեանները:

Հարիւրաւոր ներբողական և շողորթութող նամակների մէջ ղուր փնտռեցի այդ դրական յատկութիւնները, գտածներս բառեր են միայն, բառեր, որ դոյն ժամանակին անխտիր շռայլում էին բարձրաստիճան հոգեւոր պետերին: Ահա այդ բառերը. Դանիէլ աստուածիմաստ, քաջընտիր, գերաքաղճալի, քարեհամբաւ, արհիամեծար, վեհիմաստ, իմաստնախոհ, աստուածաքան, հոգեկոչ, նրքիմաստ, հոգեզգօն, իմաստնապերճ, գերըղճալի, գթաւատ, անձն քարնսէր:

Եթէ կարելի է այս ածականներից որեւէ ենթադրութիւն անել, դա է Դանիէլի բարեսիրտ և խոհեմ լինելը, որ և երևում է իւր տառապալից կեանքի ամեն

մի քայլափոխում: Ժամանակի եպիսկոպոսների մէջ նա յետին էլ չէ եղել և իւր գիտութեամբ ու իմաստութեամբ, թէև այդ գիտութեան ու իմաստութեան չափը շատ սահմանափակ էր:

Թէ ի՞նչ արժանիքների շնորհիւ էր նա հասել պատրիարքութեան և ապա հայրապետութեան, և իւր ո՞ր յատկութիւնների շնորհիւ այնքան ջերմեռանդ կուսակիցներ ունէր, պարզ չէ բոլորովին, որովհետև թղթերին մէջ ակնարկ չը կայ նրա նախկին գործունէութեան մասին:

Գալով կուսակիցների մոլեռանդութեան, պէտք է աչքաթող չանել, որ շատերի համար դա անձնական շահու ինդիք էր, իսկ աւելի անկեղծների համար սկզբունքի:

Առաջին ընտրութեան միջոցին Ս. Էջմիածնի միաբանութեան առաջնորդներին ղեկավարում էր վանքի շահն ու անձնական երկիւղը: Վանքը պարսից սահմանումը լինելով՝ կարող էր պաշտպանութիւն գտնել պարսիկներից, եթէ հայրապետն իրենց հաճելի անձն լինէր. վանքը կը բարգաւաճէր, եթէ տաճիկներին հաճելի անձն լինէր հայրապետը, որովհետև ամբողջ նիւթական հարստութիւնը տաճիկահայք էին մատակարարում այն ժամանակ: Արդ՝ երկու տէրութեանց ոխերիմ թշնամի պետութեան զօրքերի շարքերում գտնուած Յովսէփը կասկածելի էր, իսկ Դանիէլը հաճելի էր Դրանը և իւր հեղահամբոյր բնութեամբ կարող էր և պարսից հաճելի դառնալ, ահա թէ ինչու նրան ընտրեցին: Անձնական երկիւղին գալով՝ Էջմիածնեցիք վախենում էին Յովսէփից, որի մեծամտութիւնից Ղուկաս կաթողիկոսն իսկ վիրաւորուած էր: Ղուկասը քանիցս հրաւիրել էր սրան գալ և հաշիւ տալ իրեն, բայց Յովսէփը բանի տեղ չէր դրել այդ հրամանը, մինչդեռ Դանիէլ արհին չէր մոռացել իւր միաբանակիցներին և հայրապետին ընծաներով ծառայել:

Երկրորդ ընտրութեան ժամանակ բացի այս պատ-
ճառներից կային և նոր առիթներ. նախ՝ պէտք էր
տարապարտուց աքսորուած Դանիէլին մխիթարել, երկ-
րորդ միաբանութեան երկրորդական շարքերից բռնու-
թեամբ յառաջ դիմող Դաւթին սանձել:

Անշուշտ մեծ դեր էին խաղում և կուսակցու-
թեանց շահերը, կային ազդեցիկ անձինք, որ պէտք է եր-
կիւղ կրէին իրենց հակառակորդի բարձրանալուց: Գե-
ղեցիկ նկարագիր է ընտրական պայքարին հետեւող մա-
քառման Լէ. նամակը Դիւան Ե. եր. 102—105. Սա
ժամանակակցի և ականատեսի նկարագիրն է Դաւթի
գողունի օժման: Այս թղթից պարզ կերպով երևում է
Դաւթի ու Գրիգորի յարաբերութիւնների կեղծութիւնը.
Գրիգոր վարդապետը Յովսէփի գանձերով Դաւթին կա-
թողիկոսացնում է, բայց պահանջում է, որ իրեն հաս-
տատել տայ Ռուսիոյ հայոց առաջնորդ, Դաւիթ համա-
ձայնում է, բայց օծուելուց յետոյ գիր գրելով կայսեր,
ոչ մի բառով չէ յիշում Գրիգորին, որ բռնելով այդ կոն-
դակն արգելում է, նորն է շարադրում և ուղարկում
Դաւթին, որ արտադրէ և ուղարկէ կայսեր: Հրաշալի
բարեկամութեան անկեղծութիւն:

Ն. ՔԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԳԵՐ, ՆՈՒԱԳՆԵՐ

Երբ սիրսս ձնշուած դառն վշտերով,
Հոգիս ծանրացած մռայլ մտքերով,
Իմ մասաղ աշխով արցունք է փայլում,
Պատանի հոգումս արիւն կաթ-կթում,

Կամ երբ հաշածուած անողոք քախսից,
Հոգիս մաշում է մի անհուն քախիծ,
Եւ ընկած կեանքի մի մութ անկիւնում,
Իմ սեւ վիճակն եմ, ա՛խ, դառն ողբում,

Ա՛հ, այն ժամանակ առնում եմ քնար
Յրում իմ քախիծ-սանջուա՛ծ, վշտահա՛ր
Եւ այն ժամանակ շարում նուագներ,
Իմ վշտեր հիւսում, յօրինում երգեր:

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

ՄԻ ԱԿՆԱՐԿ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԺՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ

(Նորա ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ)

Շատ հին է Հայոց գրականութեան սկզբնաւորութիւնը. նա սկսում է հէնց հայկական տառերի գիւտից անմիջապէս յետոյ: Ինչո՞ւմ էր կայանում հնումը այդ գրականութիւնը: Տառերի գիւտից անմիջապէս յետոյ թարգմանում է Յունարէնից և Ասորերէնից Աստուածաշունչը և միայն այդ ժամանակից նա հասկանալի է դառնում ժողովրդեան. որովհետեւ մինչև այդ չունենալով հայերէն Աստուածաշունչ, ժողովրդեան մեծ մասը անմասն էր մնում ս. գրքից, որով և Հայաստանում քրիստոնէութեան հաստատուիլը յետաձգւում էր, ուշանում: Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում տարածելու պահանջից սկիզբն առան հայերէն տառերը, ուստի և գիւտից անմիջապէս յետոյ թարգմանում է Աստուածաշունչը և սուրբ հայրերի գրուածքները, հիմնւում են դպրոցներ, որտեղ բացատրւում է ժողովրդեան քրիստոնէութեան էութիւնը և այդպիսով միայն այդ վեհ կրօնը հաստատւում է Հայաստանում:

Այսպիսով մեր գրականութեան սկզբնաւորութիւնը լինում է կրօնական ուղղութեամբ: Գրականութիւնն ասելով հնումը հասկացւում էր ս. հայրերի գրուածքները և գլխաւորապէս թարգմանական: Այդ կրօնական ուղղութիւնը երկար շարունակւում է մեր մէջ և ապա հետզհետէ այդ կրօնականին աւելանում է գուտ պատմակա-

նը. առաջ են գալիս մարդիկ, որոնք սկսում են արձանագրել Հայոց պատմութիւնը. դաքա մեր հին պատմագիրներն են: Ի՞նչ էին անում այդ պատմագիրները. նոքա արձանագրում էին մեր կեանքի պատմական անցքերը միայն. հնումը գրականութիւն ասելով հասկացւում էր զանազան թագաւորների—պատերազմների և կամ պատմական ուրիշ խոշոր գէպերի արձանագրութիւնը: Բայց գրականութիւն այն մտքով, ինչպէս այժմ է, գոյութիւն չունէր: Հին գրականութեան մէջ մենք չենք գտնում ժողովրդական կեանքը իր բոլոր մանրամասնութիւններով: Գրականութիւնը այդ ուղղութեամբ շարունակւում է երկար դարեր, երբեմն հասնելով իւր ծաղկման գագաթնակէտին, ինչպէս Ե-րդ դարում:

Մինչև ժժ դարը մեր գրականութիւնը ժողովրդականութիւն բոլորովին չի ստանում, թագաւորում է նոյն կրօնական ոգին, և ինչ որ գրւում էր, գրաբար լեզուով էր գրւում, որ արդէն ժողովրդեան բոլորովին անհասկանալի մի լեզու էր:

Մտնում ենք ժժ դարը: Այդ դարը նշանաւոր է ոչ միայն ամբողջ Եւրոպայի քաղաքակրթութեան, լուսաւորութեան և գրականութեան համար, այլ և մեծ ազդեցութիւն է ունենում հայկական կեանքի վերայ: Հայի մտաւոր անդաստանը ժՐ դարում շատ անմխիթար վիճակի մէջ էր, հայ ժողովուրդը խարխափում էր տգիտութեան թանձր խաւարի մէջ: Գիտութիւն, ուսում միայն վանքերում է կենդրոնացած, ամեն ինչ գրւում է գրաբար լեզուով, որ ժողովրդի համար բոլորովին մի խորթ բան է. ժողովուրդը գրքի լեզուն չի հասկանում. երկու լեզու միաժամանակ տիրապետում էին՝ խօսակցական և գրաւոր: Վերջինս ժողովրդեան համար մի մեռեալ գանձ էր: Ժժ դարի առաջին և երկրորդ քառորդը մեր պատմութեան և գրականութեան համար նոր շրջանի հիմնաքար դարձան: Պահանջը մարդիկ ծընեց: Ծնուեց Աբովեանը և հնչեց նորա հուժկու «Արիք

արտաքսը»։ «Թէկուզ ռսերէն, նեմեցերէն, եւ ֆրանցուզերէն գրած, թէկուզ գրաբար. տասնը կ'ըլի որ հասկանային, բայց հարիր հաղարի համար՝ թէկուզ իմ գըրածը, թէկուզ մի բամու ջաղաց։ Ախր որ ազգը էն լեզուովը չի խօսում, էն լեզուն չի հասկանում, սաքի հէնց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածիր, ում պէտք է ասես»։

Ահա այն կոչը, որ Աբովեանն իւր կեանքի շէմքը կ'ոխելու հէնց առաջին օրը արտասանեց։

Հէնց մանկութիւնից երկու իղձ ունէր Աբովեանը. ա) ձեռք բերել, որքան կարելի է, մեծ գիտութիւն, և բ) բոլոր իւր մտաւոր կարողութիւնը, գիտութիւնը գործադրել իր ազգի պէտքերին, որ մինչ այդ թաղուած էր խոր տգիտութեան մէջ։ Եւ ի՞նչպէս կարող էր մի ազգ ունենալ մտաւոր շարժում, հոգեկան կեանք, այն բոլոր բռնութիւնների տակ, որին ենթակայ էր Հայաստանը դարեր շարունակ։ Այնտեղ, ուր չկայ կեանքի, գոյքի ապահովութիւն, այնտեղ, ուր տանտէրը տէր չէ իւր ընչքին, ամուսինը իւր կնոջ, հայրը իւր աղջկան, չի կարող լինել մտաւոր շարժում, չի կարող լինել կուլտուրական յառաջադիմութիւն։ Այդպէս էր Հայաստանի դրութիւնը մինչև ժ.Պ դարի սկիզբը. նա դարեր շարունակ ենթակայ էր Արաբների, Սելջուկների, Թուրքերի, Մօնղոլների արշաւանքին և մինչև ժ.Պ դարու սկիզբը հեծում էր պարսիկների բռնութեան տակ։

Բացւում է արշալոյսը. 1801 թ. Անդրկովկասում հաստատուում է Ռուսաց տիրապետութիւնը. Աղէքսանդր I կայսրը վերջ է դնում բռնութիւններին և ասպարէզ է տալիս կուլտուրական յառաջադիմութեան։ Թէև ժ.Ը դարում հայ գրականութիւնը կեանքի նշաններ ցոյց տալիս էր արեւմտեան Հայաստանում, Վենետիկում և Պոլսում նա պահում էր իւր կենսունակութիւնը, բայց մեղանում, արեւելեան Հայաստանում գրագիտութիւնը շատ խղճալի դրութեան մէջ էր։

Ամբողջ Անդրկովկասում երկու թեմերում միայն կային

դպրոցներ, որտեղ տիրապետում էր խալիֆայականութիւնը: Վերջապէս 1824 թ. Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի ջանքերով Թիֆլիսում բացւում է Ներսիսեան դպրոցը, իսկ Մոսկուայում երախտագիտութեան արժանի Լազարեան եղբարք բաց են անում Լազարեան ճեմարանը: Այս երկու դպրոցներն են, որ սկիզբն են դնում հայկական կանոնաւոր կրթութեան, թէև նոցա մէջ էլ տարիներ շարունակ թագաւորում էր միայն կրօնական ուղղութիւնը:

Այս պատկերն էր ներկայացնում հայի մտաւոր ասպարէզը, երբ 1804 թուին Երեւանի մօտ, Քանաքեռ գիւղում ծնունեց Խաչատուր Աբովեանը մի բարեպաշտ և առաքինի, նահապետական ընտանիքի մէջ: Նորա ծնողները ցանկութիւն ունենալով իրանց որդուն հոգեւորական դարձնել, 10 տարեկան Խաչատուրին բերում են Ս. Էջմիածին և յանձնում հայոց կաթողիկոսին, որը սիրով ընդունում է նորան և իբրև հայր խնամում: 6 տարի Խաչատուրը մնում է վանքում և այնտեղ մեծանում կրօնական ուղղութեամբ, բայց վարվումն պատանուն միայն կրօնական գիտութիւնը բաւականութիւն չի տալիս, նա ձգտում է միշտ աւելին, միշտ ժամանակակիցը սովորելու և ահա 1824 թ. նորան տեսնում ենք Թիֆլիսի դըպրոցում աշակերտելիս:

Մի բանի տարի մնալով այդ դպրոցում և վարժուելով մի բանի նոր առարկաների մէջ, ինչպէս ռուսերէն, ֆրանսերէն, պարսկերէն, նա թողնում է և այդ դպրոցը և վերադառնում Էջմիածին և այդտեղ ջանք է գործ դնում գնալ Վենետիկ, Միսիթարեանց մօտ իւր ուսումնս ստանալու ծարաւին յագուրդ տալու. բայց դորան հաւառւում են կաթողիկոսը և հոգեւորականութիւնը, երկիւղ կրելով, որ նա այնտեղ կընկնի կաթողիկոսների գիրկը և այդպիսով նրան չի յաջողում գնալ Վենետիկ:

Բայց ջուրը իւր ճանապարհը գտնում է. նրա անվերջ փափաղը կատարելագործուելու չէր կարող չքանալ.

նա պէտք է հասնէր իւր նպատակին. և ահա կարծես հէնց Աբովեանին իւր նպատակին հասցնելու համար 1829 թ. Հայաստան է գալիս Դորպատի պրոֆէսոր Բարրօտը Մասիսի գաղաթը բարձրանալու: Էջմիածնում կաթուղիկոսը սարկաւագ Աբովեանին է յանձնարարում թարգման լինել Բարրօտին իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ:

Ահա այս ճանապարհորդութեան միջոցին Աբովեանը ցոյց տուեց իւր բոլոր յատկութիւնները հետաքրքիր և բարի Բարրօտին, որը այնքան գրաւուեց հայ, արեւելցի, ընդունակ պատանիով, որ ցանկացաւ նորան տանել իւր հետ Դորպատ ուսման մէջ կատարելագործելու համար: Աբովեանը ցնծութեան մէջ էր. նորա վաղուցուայ ցանկութիւնը՝ շատ սովորել և ապա ազգին պէտքերական անդամ դառնալ՝ իրագործելու վերայ էր: Այսպիսով Բարրօտի միջնորդութեամբ Աբովեանը լուսաւորութեան մինիստր Լեւինի միջոցներով ուսանում է Դորպատում: 1830 թ. նա արդէն Դորպատումն է, մի շարք երևելի ուսուցչապետների շարքում, որոնք սրան զարմացնում էին իրանց բարի զգացումներով և հայրական խնամքով: Դորպատը, գերմանական այս փոքրիկ քաղաքը, չգիտեմ բաղդի ինչ բերմամբ, եղել է մեզ՝ Ռուսահայերիս համար մի մեծ բարերար, որովհետև մեր երևելի գործիչներից շատերը—Աբովեան, Նազարեան, Պատկանեան և այլք այստեղ, այս գերմանացի լայն հայեացքի տէր մարդկանց շրջանում են մտաւոր անունդ ստացել և կազմակերպել իրանց բնաւորութիւնը, իրանց հայրենասիրական ոգին: Այստեղ են հաւաքել այն չքնաղ ծաղիկների հիւթը և ապա ջանասէր մեղուի նման թռել եկել Հայաստան և նոյն հոտաւէտ ծաղիկները պատուաստել հայկական պարարտ հողի վերայ, որոնք ծլելով և ծաղկելով տուել են 1-ին 50,100 արդիւնք և այդ ծաղիկներից հիւսած պսակներով զարդարել անմոռանալի աշխատաւորների հանճարեղ գլուխները:

Իսկապէս չի կարելի չղարմանալ և միևնոյն ժամանակ չհիանալ գերմանացի այն մի խումբ ուսուցչապետների վրայ, որոնք շրջապատել էին Արովեանին. կարծես կուլտուրական, ազատ մտքի տէր այս գերմանացիք դիտմամբ գնացել էին Հայաստան, փետել այնտեղից մի վայրի ծաղիկ և բերել էին Դորպատ պատուաստելու ազնիւ հիւթերով, որպէսզի նորից տանեն այդ ծաղիկը Հայաստան և նորանով այնտեղ պատուաստեն այլևս շատ ծաղիկներ, ու իրանք մխիթարուին իրանց բարի գործի պտուղները տեսնելով:

Այո, այն էր երևում մարդասէր գերմանացիների վարմունքից, որ նորա երուպական լուսաւորութիւնը տարածելու համար էին ընտրել Արովեանին և նորան տալով լուսաւորութեան բոլոր ճիւղերը, միևնոյն ժամանակ զարգացնում էին նորա մէջ այն հոգին, որ նա պարտական է իր ստացածը հաղորդել ուրիշներին, իր եղբայրներին, ագիտութեան մէջ խմորուած հայերին: Ահա մեծութիւն, ահա առաքինութիւն: Ուրիշ կերպ չի կարելի հասկանալ գերմանական այն շրջանի վերաբերմունքը դէպի Արովեանը: Գերմանացի այս պրոֆէսորների ջանքն էր ոչ միայն գիտութեամբ հարստացնել Արովեանին, այլ և տալ նորան ազնիւ սիրտ, առաքինի վարք ու բարք, գործելու անվերջ եռանդ և այլն:

5—6 տարի Արովեանը քնաց Դորպատում, գիտութեան այս վայրում իդէալիստ մարդկանց այսպիսի շրջանում: Ի՞նչ ստացաւ այստեղ Արովեանը.—բազմակողմանի գիտութիւն, ազնիւ սիրտ, առաքինի վարքութեամբ, անհուն սէր դէպի իւր հայրենիքը, անվերջ գործելու եռանդ:

Ահա այսպիսի պատրաստութիւններով 1836 թ. Արովեանը հրաժեշտի համբոյրներով բաժանւում է իւր պրոֆէսորներից և գալիս է Հայաստան, տոգորուած վսեմ նպատակներով, լինել դաստիարակ և ուսուցիչ իւր ազգի խաւարի մէջ թաղուած զաւակներին: Բայց

հրքան յուսախարուեց նա, երբ հանդիպեց սարսափելի խոչնդոտների. նրա վարվուռն յոյսերը իրականութիւն չգտան. հայսթեան կեդրոնը չընդունեց նրան, Հայը չճանաչեց իւր արժանաւոր ուսուցչին, իւր մեծ մարդուն: Գալով Թիֆլիս, այնտեղից նա շտապեց Ս. Էջմիածին, այնտեղ գործադրելու իւր ոյժը կրթական ասպարիզում. նա ցանկացաւ այդտեղ հաստատել դպրոց և թափել իւր բոլոր կարողութիւնը. բայց ահա ինչ է լսում նա ժամանակակից Կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսից. «Դու լաւ խմորել կարես զմիտս անմեղաց, այլ կրթել զնոսա չէ քո գործ»: Կաթողիկոսը այսպէս է ասում, որովհետեւ Աբովեանի մասին հոգեւորականութիւնը կազմել էր այն կարծիքը, որ իբրեւ թէ նա գերմանական շրջանում ընդունել էր բողոքականութիւն, որ այժմ ուղում էր տարածել և Հայաստանում:

Եւ ահա այսպէս Աբովեանը բեկուած սրտով նորից վերադառնում է Թիֆլիս և այստեղ վաճառել խցում հաւարում է աշակերտներ և ղեկավարում նոցա իր գիտեցած ուղղութեամբ: Բայց Աբովեանը ծնուած չէր փոքր գործ կատարելու. նա չի բաւականանում գորանով և ասպարէզ չգտնելով իւրայինների մէջ գործելու, ստիպուած յանձն է առնում Թիֆլիսի նահանգական դպրոցի տեսչի պաշտօնը 1837 թ: Այդ ևս բաւականութիւն չի տալիս Աբովեանին, նա բաց է անում մասնաւոր պանսիօն և ընդունում է այդտեղ հայ և վրացի աշակերտներ և այդ պանսիօնը հասցնում է իւր ծաղկման գագաթնակէտին, որի մասին մեծ գովասանքով խօսում է գերմանացի գիտնական Վազնէրը: Աբովեանը մինչև 1844 թ. մնալով Թիֆլիսում և գործելով ուսուցչական ասպարիզում, ձանձրացած զանազան թշնամութիւններէ, թողնում է Թիֆլիսը և տեղափոխւում Երևան, այժմ Երևանի նահանգական դպրոցի տեսչի պաշտօնով: Այստեղ ևս նա գործ է դնում իւր բոլոր ուսուցչական հմտութիւնը, բոլոր եռանդը և այդպիսով նորան յա-

ջուղում է պատրաստել մի նոր սերունդ, որ բոլորովին ջուղում է հնից, թէ իւր հասկացողութեամբ, և թէ իրանց կեանքի եղանակով: Այսպիսով ուրեմն Արովեանն եղաւ այն վերանորոգիչը, որ փոխեց մեր կրթական տխուր իրականութիւնը եւ հիմք դրեց լուսաւոր եւրոպական կրթութեան:

Միայն դաստիարակչական, ուսուցչական ասպարէզը չէ, որով Արովեանն անմահացաւ մեր մէջ: Նրա գործունէութեան փառքն ու պատիւը իր գրուածքներն են, իր Վէրք Հայաստանին է: Ի՞նչ էր մինչև Արովեան հայ գրականութիւնը, մի անապատ, մի ցուրտ և սառն անապատ, ուր կեանքի ոչ մի նշոյլ չէր երևում: Կրօնականների ձեռքով գրուած մի քանի կրօնական բաները գրաբար լեզուով ժողովրդեան բոլորովին անհասկանալի էր. գալիս է Արովեանը, նա ըմբռնում է, որ ժողովրդի ցաւերից պէտք է գրել, ժողովրդի կեանքը պէտք է պատկերացնել իւր բոլոր ուրախութիւններով, վշտերով, առաւելութիւններով և պակասութիւններով:

Գրել ոչ թէ միայն գրած լինելու համար, այլ այնպէս գրել, որ բոլորը հասկանան, այն լեզուով գրել, որով բոլորն են խօսում և նա սիրտ է անում առաջին անգամ գրել իւր վէպը աշխարհիկ գաւառաբարբառով: Գրում է գարաւոր գառնութիւնների, բռնութիւնների տակ ճնշուած հայ ժողովրդի կեանքի վէրքերը:

Գրում է առանձին եռանդով, գրչի առանձին զարկով: Աշխատաւորը ամբողջ օր ու գիշեր չի հեռանում սեղանից, նորա գրիչը չի դադարում գործելուց: Ուտելու, խմելու և քնելու ժամանակը արհամարհուած է, մեծ գործ է կատարում հայերիս համար.— յաջատուր Արովեանը գրում է իւր Վէրք-Հայաստանին:

Արովեանի ժողովրդական կեանքից վերցրած այս վէպը թէև զեղարուեստական, վիպական տէստկետից զերծ չէ պակասութիւններից, բայց նա զգացումների ամբողջ մի ծով է, ով որ մի անգամ կարդացել է Վէր-

քը, նա ցմահ չի մոռանայ այն բուռն զգացումները, այն սրտամաշ խօսքերը, այն սիրուց ու վշտից տոչորուած սրտի կսկիծը, որոնք մեծ վարպետութեամբ արտայայտուած են գրքի իւրաքանչիւր էջում: Ո՞ր մի խոշոր զգացումներն ասես չկան այս գրքում.— ընկերական սէր, ծնողական, ամուսնական սէր, սէր դէպի բնութիւնը, դէպի հայրենիքը, դէպի կրօնը: Բոլոր այս վեհ զգացումները Աբովեանն անմահացրել է իւր վէպի հերոս Աղասու մէջ: Այս անձնուէր, հայրենասէր, ծնողասէր և իդէալական պարզ բնաւորութիւն ունեցող երիտասարդի մէջ: Եւ ո՞վ է արդեօք այդ հերոս Աղասին, եթէ ոչ նոյն ինքն Աբովեանը: Աղասին դարերով ճնշուած, ստրուկ ժողովրդի բերանով արտայայտուած այն բուռն բողոքն է բռնութիւնների և աւերածների դէմ:

1848 թ. ապրիլի 2-ին Աբովեանը անյայտանում է իւր տանից և այլ ևս չի վերադառնում. շատ կարծիքներ կան նորա մահուան մասին, և մենք մինչև այժմ անտեղեակ ենք մեր մեծ ըէֆօրմատօրի որտեղ, որ անկիւնում թաղուած լինելուն, որ գոնէ կարողանայինք մեր երախտագիտութիւնը ցոյց տալ մի կոթողով այդ մեծ բարերարին: Բայց միայն մարմարեայ կոթողները չեն, որ անմահացնում են մեծ մարդոց: Աբովեանը մի-մի կոթող ունի մեր իւրաքանչիւրիս սրտի մի անկիւնում և այդ կոթողը ամուր է քան մարմարը, հաստատուն քան ինքը երկիրը և յաւիտեանս կմնայ նա մեր սրտերում, մինչ երկրագնդի մի որևէ մասում կվառուի հայի պլպլացող ճրագը:

ՎԱՐԴԱՆ ԶՈՒԲԱՐԵԱՆ

ԻՆՔՆԱՎՍՏԱՅՈՒԹԻՒՆ

Յայտնի ամերիկացի հեղինակ և իմաստասէր Րայլֆ Պլայլդ էմերսոնը մի փոքրիկ գրքոյկ է հրատարակել այն խնդրի մասին, թէ որքան կորստաբեր է մարդկութեան համար, երբ մարդիկ բաւական չափով չեն գնահատում սեպհական ուժերը և սեպհական խելքին հաւատալու պահանջը: Մեր աղմկալից օրերում, երբ բոլոր հասկացողութիւնները շփոթուած են, երբ խելքի, գիտութեան, ազնւութեան փոխարէն կոպիտ և բռնի ոյժն է հեղինակութիւն ստացել հասարակական գործերում, էմերսոնի իմաստալից գրքոյկի բովանդակութեան համառօտ փոխադրութիւնը, կարծում ենք, հետաքրքրական նիւթ է մեր ընթերցողների համար:

Նախ՝ հեղինակը հարց է տալիս, թէ ինչո՞ւ մարդ ինքն իրան չէ հաւատում: Ինչո՞ւ համար, ասում է նա, մենք չենք հաւատում, որ մեր սրտից բղխած անկեղծ զգացմունքը համակրանք կգտնի ուրիշներից: Մինչև այժմ մենք սովոր ենք կարծելու, որ մտքի ինքնուրոյնութիւնը յատուկ է միայն անուանի, բոլորից ճանաչուած իմաստուններին: Բայց ժամանակ է համոզուելու, որ երբ մենք արտայայտում ենք մեր ներքին մտքերը, նրանք անխուսափելի կերպով և շատ ուրիշ մարդկանց սեպհականութիւն են դառնում, որովհետև մարդկանց հոգիների մէջ ազգակցութիւն կայ: Սրանով է բացատրւում, որ շատ անգամ երբեմն արտայայտած մեր մտքերը նորից մեզ են հաղորդւում ուրիշներից: Մեծ իմաստունների և մտածողների արժանիքը հէնց նրանումն է կայանում, որ նրանք իրանց առաջ եղած գրքերից և աւանդութիւններից անկախ արտայայտել են այն, ինչ որ իրենք են մտածել և ոչ թէ

ինչ որ իրենցից առաջ ապրած մարդիկ կամ շրջապատողները: Այսպէս, մեզանից ամեն մէկը պիտի թոյլ չտայ վրիպելու իւր այն լուսաւոր մտքերը, որոնք երբեմնապէս կայծի պէս փայլում են մեր գիտակցութեան մէջ:

Մեր ամեն մէկի համար այսուամենայնիւ անձնական մտքերի այսպիսի ներքին փայլումները աւելի մեծ նշանակութիւն ունեն՝ քան թէ աստերի ամբողջ համակարգութեանց գիտելը և բանաստեղծների ու փիլիսոփաների երկերի ուսումնասիրութիւնը: Բայց սակայն մենք քանի քանի անգամ ենք թողնում առանց ուշադրութեան մեր գլխում ծագած շատ նշանաւոր և գեղեցիկ մտքեր միմիայն այն պատճառով, որ նրանք մեր սեփականն են: Իսկ երբ նոյն մտքերը մենք կարդում ենք որ և է յայտնի հեղինակի գրութեանը՝ հիանում ենք այդ մտքերի պարզութեամբ և հանճարեղ համարում:

Հոչակաւոր մտածողների լաւագոյն գրութեանքի ամենալաւ խրատը այն է, որ մենք սովորում ենք անկեղծ լինել և մեր սեպհական հոգու ձգտումներին հաւատարիմ մինչև անպամ այն ժամանակ, երբ մենք պարտաւոր ենք լինում ամբողջ մարդկութեան կարծիքին էլ հակառակ լինելու: Շատ անգամ մարդս ինքը գիտակցում է և տեսնում, որ նմանողութիւնը իսկապէս ինքնասպանութիւն է, որ նա պարտաւոր է իւր սեպհական մտքերի և զգացմունքների հաշիւը տեսնել և քննել թէ ինչ լաւ և վատ կողմեր ունի ինքը, ի՞նչ է ինքը իսկապէս և ինչ պիտի լինի: Մարդ պիտի լաւ իմանայ, որ թէ և բնութիւնը լի է ամեն տեսակ բարիքներով, բայց ինքը կարող է սնունդ ստանալ ու կշտանալ միմիայն իւր ձեռքերի և իւր աշխատանքի պտուղներով: Մարդս բաղտաւոր է զգում իրան միմիայն այն ժամանակ, երբ որ նա կարող է վստահաբար ասել, որ իւր սեպհական գործը ինքն է կատարել, որ իւր աշխատանքի մէջ հոգի է դրել և ի կատար է ածել որքան կարող էր լաւ: Բայց եթէ գործը կատարում է անփոյթ, առանց գիտակցութեան՝ նա ոչ միթիւրութիւն և ոչ ուրախութիւն չի կարող զգալ:

Մարդ պարտական է արտայայտել միշտ բացարձակ, անվախ և առանց ծածկելու իւր դաւանանքը և համոզմունքները: Իսկ մենք առհասարակ հազիւ վստահութիւն ունինք ցոյց տալու մեր իսկական պատկերի և մտքերի մի չնչին մասը և շատ անգամ էլ ամաչում ենք մեր գիտակցած ճշմարտութիւնը յայտնելու, որին պարտական ենք իրօք ծառայելու: Պէտք է վերջապէս հասկանանք, որ մենք ճշմարտութիւնը ուսանում ենք նրան

ծառայելու համար և որ պարտական ենք ուրիշներին հաղորդելու անկեղծօրէն այն, ինչ որ մենք իմացել ենք: Այս կողմից ընութիւնը մեզ օրինակ է տալիս երեխաներին: Երեխան ամեն տեղ միատեսակ է, որպէս տանը. նա անվախ է և անպատասխանատու: Նա ուղղակի արտայայտում է իւր մտքերը և զգացմունքները առանց յետին մտքերի, նա պարզ ասում է՝ հաւանում է թէ ոչ ձեզ, դուք նրան ատելի՞ էք թէ սիրելի, առանց մտածելու այն հետեւանքների, օգուտի կամ վնասի մասին, որ կարող են ծագել նրա խօսքերից: Դուք կարող էք կեղծաւորել երեխային, բայց նա երբէք: Չափահաս մարդը, ընդհակառակ, ինքը իւր գերին է, նա միշտ զգոյշ է: Մարդ շատ լաւ գիտէ, որ իւր ամեն անկախ վարմունքի կամ անվախ խօսքի համար հարկւրաւոր մարդկանց ուշադրութեան առարկայ է դառնալու և նուազեցնելու է իւր դէմ նրանց ատելութիւնը կամ համակրանքը: Եւ որովհետեւ նա զգում է, որ ինքը աչքի է ընկնում՝ դառնում է վախկոտ և անվճռական: Բայց եթէ մարդ ազատութեան ուրիշների կարծիքների ազդեցութիւնից՝ և մտածէ ու գործէ ինքնուրոյնաբար, անկախ, ուղղակի և անկաշառ, առանց նախապաշարմունքների՝ նա իրօք կդառնար հոգեկան մեծ ուժի տէր: Այս ուժը կունենար մշտական թարմութեան հրապոյր, այս տեսակ մարդու կարծիքները չէին մնալ միայն նրա մտքերը, այլ կդառնային հանրամարդկային և արդար, նրա խօսքերը համոզեցուցիչ կլինին և նետի պէս կզարթեցնեն ուրիշների գիտակցութիւնը՝ սթափեցնելով մարդկանց անշարժութիւնից:

Այսպիսի անկախ հանրամարդկային և բարձր ճշմարտութեան ներքին ձայն մենք լսում ենք, երբ մենք մենակ ենք մնացած լինում, բայց այս հզօր ձայնը հետզհետէ թուլանում է և խլանում, երբ մենք աշխարհային ունայնութեան հետ խառնւում ենք: Մարդկային հասարակութիւնը կարծես մի տեսակ դաւադրութիւն ունի իւր անդամներին. անվերջ մանկութեան մէջ պահելու. կարծես հասարակութիւնը կերակրում է և յայտնի բարիքներ է տալիս այն պայմանով, որ անհատը հրաժարուի աճանական ազատութիւնից և զարգացումից: Աշխարհը պահանջում է, որ մարդիկ հպատակուեն նրա կարգերին և նա ատում է անհատի անկախութիւնը և հոգեկան ինքնուրոյնութիւնը, այլ յարգում է միայն ընդհանուրի ճաշակը և ինչոր ժամանակի և սովորութեան ուժով ընդունուած է: Սակայն՝ ով որ կամենում է իսկական մարդ լինել՝ նա պիտի աշխարհին դուր գալու ցանկութիւնը իրանից հեռացնէ և եթէ կամենում է իս-

կական կեանքով ապրել՝ նա չպիտի ընդունուած չափով որոշէ բարին ու չարը, այլ ինքնուրոյնաբար փնտռէ իսկական բարին: Չկայ աւելի սուրբ և արդիւնաւոր գործ, քան ինքնուրոյն մտածողութիւնը և հոգեկան իմաստասիրութիւնը:

Մարդ ամաչում է, երբոր մտաբերում է, թէ որքան յաճախ զոհում է իւր սեպհական համոզմունքները և խոնարհում է քարացած հիմնարկութիւնների և սովորութիւնների առաջ: Ժամանակ է, որ մարդս ճանաչէ իւր գինն ու արժէքը և իմանայ, որ ոչ մարդկանց կարծիքն է հարկաւոր, այլ զուտ ճշմարտութիւնը և միմիայն ճշմարտութիւնը:

Անկախ կերպով վարուելը արգարև շատ դժուար է, որովհետև ամեն քայլափոխում հանդիպում ենք մարդկանց, որոնք խանգարում են մեզ իրենց յանդգնութեամբ և անկոչ խորհուրդներով: Սակայն միմիայն անկախ մտածելու և գործելու մէջ է հոգեկան իմաստութիւնը և այսպիսի մարդիկ կարող են պահել իրենց անկախութիւնը նոյն իսկ հասարակութեան մէջ էլ:

Մեր ուժերի մեծ մասը վատնում ենք մենք ընդունուած սովորութիւններում, որոնք թէպէտև մեր սրտին մօտ չեն, մեր ազատ ժամանակը կորցնում ենք կուսակցական անմիտ պայքարներում, և այսպիսով ոչնչացնում ենք մեր ինքնուրոյնութիւնը: Բայց փորձեցէք զբաղուել ձեր բնութեան յատուկ գործով և դուք կբարձրանաք ամբողջ և կկատարէք օգտակար գործ: Հասարակական կարծիքներին յարուելը աչքակապուկ խաղալու պէս մի բան է. ընդհանուր կարծիքներին դէմ չգնալու համար մարդ հրաժարւում է իւր սեպհական աչքերից և իրերի վերայ նայում է ուրիշների տեսածով և ուրիշների խելքով. մի որևէ աղանդի կամ մեկուսացած ընկերութեան պատկանողը չի կարող այդ մարդկանց շրջանում լսել ոչ մի թաւմ և ոգեւորուած խօսք, որովհետև այնտեղ բոլորը մի նեղ ուղղութեամբ են մտածում և մի կողմ են նայում. բացի ուրիշների կարծիքներին ստրկաբար յարմարուելը՝ մենք մեր անկախութիւնը կորցնում ենք անհետևողական չեղելու պատճառով:

Այս վերջին հանգամանքը ստիպում է մեզ վախենալ մեր անցեալ կեանքը քննադատելուց: Բայց չէ՞ որ մարդ իր ուսերի վերայ գլուխ ունի, որ անընդհատաբար մտածում է. ուստի և շատ բնական կլինի եթէ կենդանի և մտածող մարդը վերստուգում է իւր մտքերը, զգացմունքները և գործերը: Միմիայն փոքրոգի մարդիկ կարող են վախենալ անհետևողական լինելուց, իսկ ինքնուրոյն հոգու տէր մարդու համար այս հանգա-

մանքը ոչինչ նշանակութիւն չունի: Ինքնուրոյն և իմաստուն մարդը պարտական է միմիայն անկեղծ լինել, իսկ մնացեալը դատարկ բաներ են:

Իրաւ է որ այս տեսակ մարդկանց շատերը չեն կարող հասկանալ, բայց չէ՞ որ բոլոր ինքնուրոյն մտածողները անհասկանալի են եղել իրենց ժամանակակիցներից շատերին: Լաւ նաւերի զնացքը կատարուում է ոչ միշտ ուղիղ գծով, բայց նըպատակին նա ուղիղ ճանապարհով է հասնում: Այսպիսով մարդու պարզ, բնական և անկեղծ գործերը նոյնպէս աւելի օգտաւէտ են:

Գործեցէք միշտ պարզ և անկեղծ սրտով առանց մտածելու հետեանքների մասին: Աշխարհը չէ տանում ինքնուրոյն մարդկանց, որովհետեւ նրանց հոգու արտայայտութիւնները թուլացնում են անցեալի հեղինակութիւնը, ամօթով են ծածկում շատ անգամ մարդկութեան քուրմերի երեսը և սորվեցնում են չհաւատալ աշխարհի ունայն խօսքերին: Մինչդեռ իսկական մարդը հէնց նա է, ով վստահութիւն ունի բացարձակ ասելով՝ թէ ես մարդ եմ, որովհետեւ ինքնուրոյնաբար եմ մտածում:

Մենք առհասարակ երեխաների ենք նման, որոնք կրկնում են իրենց տատերից և ուսուցիչներից լսած անհերքելի ճշմարտութիւններ, իսկ մի փոքր մեծանալուց յետոյ՝ կեանքում պատահած նշանաւոր մարդկանց խօսքեր: Բաղդաւոր է նա, ով կարող է գէթ առանձնանալով պահպանել հաւատ գէպի իւր ուժերը: Վեհ պիտի լինի այն մարդու հոգին, կամքը ամուր, հայացքը պարզ, ով կարող է իւր ներքին աշխարհով փոխարինել ունայն հասարակութիւնը, սովորութիւնները և ընդունուած կարգերը և ապրել միմիայն ներքին համոզմունքներով և ոչ ուրիշների պէս անողոք պահանջի ուժի ազդեցութեան տակ: Բայց այժմեան հասարակութիւնը սրբան աղբատ է ուժեղ խելքի տէր մարդկանցով, որպէս չորացել են մարդկանց ջգերը և սիրտը, մենք վախենում ենք ճշմարտութիւնից, վախենում ենք միմեանցից, մենք թուլամորթ ենք և լալկան:

Ինչպէս որ մենք ինքնուրոյնօրէն կեանքը հասկանալու անընդունակ ենք, չունինք ինքնուրոյն կրթութիւն, արուեստ, նոյնպէս և ոչինչ առողջ և դրական բան չկայ մեր հասարակական կեանքի ոգու մէջ: Ամբողջ աշխարհը հպարտանում է մարդկութեան յառաջագիմութեամբ, բայց համարեա ոչ որ առաջ չէ գնում: Եւ եթէ քաղաքակրթութիւնը մի որ և է բարիք է տալիս՝ միւս կողմից էլ որ և է զրկանք է հասցնում մարդկու-

թեանը: Քաղաքակրթուած մարդը կառք է ձեռք բերում, բայց միւս կողմից համարեա մոռանում է ոտով ման գալը: Այժմ տպագրուող գրքերի ահագին մասը վերջի վերջոյ արդեօ՞ք արդիւնաւէտ է մարդու մտքին և սրտին: Ապահովացնող ընկերութիւնները արդեօք պակսեցնում են դժբաղտ դէպքերի և աղէտների թիւը: Այժմ բարքերի նրբութիւնը արդեօք մենք չենք ձեռք բերել մեր ներքին եռանդը մեծ չափով զոհելով: Խօսքով մենք շատ լաւ ենք բարբառում մեր համոզմունքները, բայց իրօք իրագործում ենք արդեօք մեր փառաւոր ճառերը: Հին ստոյիկեանների մէջ բոլորը ստոյիկ էին, բայց բոլոր քրիստոնեաների ամեն մէկը արդարեւ քրիստոնեայ է արդեօք: Բարոյական աշխարհում սայթաքում չկայ, որպէս և նիւթական աշխարհում շարժողութեան և ձգողականութեան օրէնքների մէջ: Մարդկային ցեղի, այսինքն անձնաւորութեան լաւանալը կամ յառաջագիժութիւնը ժամանակից չէ կախուած: Տալիս և իններորդ դարու բոլոր գիտութիւնները, բոլոր արուեստները, բոլոր փիլիսոփայական վարդապետութիւնները և աղանդները չեն տուել մարդկութեան աւելի վեհ անձնաւորութիւններ, քան թէ եղել են նախկին ժամանակների ուսուցիչները, քարոզիչները և օրէնադիրները: Այժմ մարդիկ այնքան խրուել են նիւթական շահերի մէջ, որ մարդու հոգեկան արժանաւորութիւնները չեն կարողանում ճանաչել և ոգու առաջագիժութիւնը նրանց աչքում աւելորդ բան է: Յարգանք տալիս են հարուստին, բայց ոչ մարդուն: Բայց իսկապէս զարգացած մարդը, եթէ մինչև անգամ հարուստ էլ է, իւր անձնական արժանիքները բարձր պիտի դասէ աշխարհի բոլոր հարստութիւններից: Հոգեկան հարստութիւնն է, որ մշտական է, իսկ նիւթականը մեղ պատահականութեան և մարդկանց գերի է դարձնում:

Ոչ, բարեկամներ, մեր կեանքը պիտի հիմնենք ոչ թէ այսպիսի, այլ բոլորովին այլ սկզբունքների վերայ, որովհետև ինքնուրոյնաբար գործելով մարդս ազատուում է արտաքին և խախտւող նեցուկներից և առանց ուրիշների օգնութեան մնում է իբրև անդրդուելի բարոյական ժայռ: Ամեն բան պէտք է ձեռք բերել սեպհական աշխատանքով և տոկունութեամբ և այն ժամանակ հրաշքներ կկատարուին մարդկանց ձեռքով:

Գ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ

ՆԵՐՍԷՍ V-ի ՄԵՀՈՒՆ խՆԴՐԻ ԱՌԹԻ

Պատմական ակնարկ

Ներսէս V-ի կենսագրութեան համար, մեր համոզմամբ, մի կարևոր գիւտ պիտի համարել Սարգիս արքեպիսկոպոսի 1857 թ. փետր. 28 թուակիր նամակը Խալիպեանին, որ լոյս է տեսել պատուական Լուծայի մէջ պ. Եր. Շահազիզի ծանօթութեամբ: Այս նամակը, որպէս պատմական վաւերագիր, ըստ ամենայնի արժանի է խորին ուշադրութեան, որովհետեւ վերաբերում է պատմական այն ցաւալի եղելութեան, որ իւր ժամանակին այնքան յուզել է հասարակաց միտքը-Ներսէս V-ի մահուն պատմութեան: Մեր գրականութեան մէջ այդ նամակը առաջին գրաւոր յիշատակարան է, որի մէջ պարզ ու որոշ կերպով նկարագրուած է մեծանուն կաթողիկոսի կեանքի վերջին ըրպէները և մահը: Ինչպէս յայտնի է, Ներսէս V-ի մահուն մասին կասկածողներ եղան, թէ բնական է. և «ասէկօսէ»-ների բերնից բերան ընկնելով, համբաւ տարածուեցաւ, թէ Ներսէս V-ը թունաւորուած է: Այդ կասկածը, որ ոչինչ բանաւոր հիմք չունէր, այնքան խոր արմատ գցեց, որ այսօր էլ մնում է մի մշուշապատ խնդիր ոչ միայն ռամիկ հասարակութեան, այլ և տարաբաղդաբար, մեր գրականութեան լրջամիտ աշխատաւորների համար, որոնց մտաւոր հայեցողութեան առաջ, մեր խորին համոզմամբ, խնդրի մշուշը արդէն բոլորովին փարատուած պիտի լինէր:

Այսպէս մտածելու տեղիք տուեց մեզ պ. Ե. Շահազիզը՝ ծանօթանալով նրա հայեացքի հետ, որ նա արտայայտել է իւր կցորդած ծանօթութեան մէջ Ներսէս V-ի խնդրի մասին: Մեզ խիստ օտարոտի թուաց պ. Ե. Շահազիզի նման մի յարգելի բանազէտ ու բանասէր գրագէտից լսել, թէ նա մեր հասարակութեան մէջ այնքան տարածուած թունաւորութեան գրոյցին դժուարանում է հաւատ ընծայել: Նրա համար Ներսէսի մահուն խնդիրը մշուշով պատած մի խնդիր է. նրա հայեացքով՝

պէտք է «աւելի որոշ գրաւոր յիշատակարան», որ այդ խնդիրը պարզուի:

Կցանկայինք իմանալ, թէ ի՞նչ տեսակ գրաւոր յիշատակարան պիտի լինի, որ աւելի որոշ լինէր, քան թէ Զալալեանի վերոյիշեալ նամակը: Մի որևէ պատմական անցքի ստոյգ եղելութիւնը իմացուած է ժամանակայնեցի հաղորդած տեղեկութիւնով, որոնց անաչառութիւնը, անկեղծութիւնը անտարակուսելի են: Այդ մարդիկ երկու կարգի են լինում: Առաջին կարգին պատկանում են նրանք, որոնք իրենց ժամանակի պատմական անցքերի մասին թողնում են գրաւոր յիշատակարան, որպէս ականատես վկայ: Երկրորդ կարգին պատկանում են նրանք, որոնք թէև ժամանակակից են հղած պատմական անցքին, բայց եղելութեան ականատես չեն հղել, և ինչ որ գրել են,—գրել են ուրիշից լսածը: Ներսէսի կեանքի վերջին րոպէների և մահուան միայնակ ականատեսը, որ կարող էր այս մասին գրաւոր որոշ յիշատակարան թողնել՝ Զալալեանն էր, մեծանուն կաթողիկոսի ամենամօտիկ ու մտերիմ մարդը, որ և արդարև թողել է մեզ վերոյիշեալ նամակի մէջ, որ շնորհիւ պ. Եր. Շահազիզին, կորստից ազատուելով, այսօր մեր գրականութեան սեփականութիւն է դարձած: Կասկած չկայ, որ այս մասին Զալալեանը միմիայն Սալիպեանին գրած չէ, այլ և իւր ուրիշ բարեկամներին, որոնց հետ գրագրութիւն ունէր: Բայց ում էլ գրած լինէր՝ բոլորի մէջ էլ անտարակոյս զէպքի եղելութիւնը պատմած կը լինէր այնպէս, ինչպէս պատմած է Սալիպեանին: Ի հարկէ հետաքրքրական է գտնել Ներսէս Վ-ի մահուան առթիւ Զալալեանի գրած ուրիշ նամակները: Բայց դա կը լինէր լոկ հետաքրքրութիւն: Որքան էլ շատ լինէին՝ այդ նամակների վրայ հիմնուելով, չէր կարելի ճիշտ դատողութիւն անել՝ քննութեան առնուած խնդիրը: Այդ կէտում մենք համաձայն ենք պ. Ե. Շահազիզի հետ, քանի որ թունաւորութեան մասին ամբաստանուողը Զալալեանն էր:

Մնում են ժամանակակիցների ցուցմունքը, եթէ արդարև նրանցից Ներսէս Վ-ի մահուան մասին մի որևիցէ գրաւոր բան մնացած է. օր. նամակներ, որ իմ կարծիքով շատ շատ են գրուած: Եթէ յաջողուի մեզ գտնել այդ տեսակ գրաւոր յիշատակարաններ, կտեսնենք նրանց մէջ երկու տեսակ իրարու հակառակ ցուցմունք Ներսէսի մահուան մասին, որովհետև նրանք, որոնք հետաքրքրւում էին այդ խնդրով՝ բաժանուած էին երկու հակառակ բանակի, գիրսասականների և հակագիր-

սասականների¹⁾ Գիրսասականները կպատմէին եղելութեան մասին, ինքպէս Ջալալեանը նկարագրել է Խալիպեանին գրած նամակում: Իսկ հակադիրսասականները այնպէս՝ ինչպէս գրականութեան մէջ արձագանք էր տուել: Այս մասին ես ամենեին կասկած չունիմ: Կարծել՝ թէ կարող են գտնուել յիշատակարաններ՝ գրուած անկողմնապահ և աննախանձ անձերից՝ ունայն ակնկալութիւն է: Այն ժամանակի ամեն մի մարդ, որ հետաքրքրուում էր և զբաղւում էր հասարակական կարևորութիւն ունեցող խնդիրներով և իրողութիւններով, ինչպէս նկատել ենք, կամ օրսկուրանտ - գիրսասական էր, կամ լուսաւորեալ ազգասէր՝ հակադիրսասական: Այդ երկու կուսակցութիւններից դուրս երրորդը չկար: Երրորդը յետոյ գոյացաւ. բայց նկատի առնուած խնդրի մասին սա էլ համակարծիք էր Հիւսիսափայլականների հետ: Մեր ասածներից հետեցնում ենք, որ հակադիրսասականներից մնացած յիշատակարաններն էլ որքան էլ որոշ լինէին, նոյնպէս խնդրի մշուշը չեն կարող փառատել: Գուցէ պ. Ե. Շահագիրը մեզ նկատէ, թէ մենք սխալւում ենք, թէ մեր առարկութիւնը ենթադրութիւն է, և թէ կարող էին անյայտութեան մէջ շատերը լինել «որք ոչ երկրպագեցին Բահադուն»: Բայց միթէ մինչև աւելի որոշ յիշատակարան երևալ՝ Ջալալեանի նման մի բարձրաստիճան եկեղեցական, որ այնքան երախտիք ունի արած իր ազգին և եկեղեցուն, պիտի մնայ այն ծանր ամբաստանութեան տակ, որ հակառակորդները բարդեցին նրա վրայ:

Բարեբաղտաբար պատմութիւնը թողել է մեզ միքանի փաստեր, որոնք կարող են հաստատ ապացոյց լինել, թէ Ջալալեանի վրայ դրուած մեղադրանքը չարաչար զրպարտութիւն էր: Այս տեսակ համոզման եկայ ի հարկէ ոչ այն ժամանակ, երբ խնդիրը յուզւում էր, այլ յետոյ, երբ հասունացայ մտքով և ազատուելով նախապաշարմունքներից, կարող էի իրերի ու իրողութիւնների վրայ sine ira, studeo դատողութիւն տալ: Մեր ակնարկած փաստերի հետ ծանօթանալու և նրանց նշանակութիւնը Ներսէս Վ-ի մահուան խնդրի վերաբերմամբ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է մի յետադարձ ակնարկ ձգել անցեալ դարի մեր պատմութեան այն շրջանի վրայ, երբ թունաւորութեան համբաւը ելաւ և ապա գրականութեան մէջ արձանագրուեցաւ, որպէս ստոյգ իրողութիւն: Ես այդ ժամանակին Ներսիսեան դպրանոցում գիշերօթիկ աշակերտ էի: Թէև պատա-

¹⁾ Օրսկուրանների և լուսաւորեալ ազգասէրների:

նի, բայց բաւականին հմուտ, թէ ի՞նչ է լինում կեանքի ու գըրականութեան մէջ, և հետաքրքրում էի այն խնդիրներով, որոնք ունենալով հասարակական կարեւորութիւն, զբաղեցնում էին ժամանակակիցների միտքը: Աւելորդ է ասել, որ մեզ համար «Հիւսիսափայլ»-ը աւետարան էր, և Ս. Նազարեանցը ու Մ. Նալբանդեանը՝ մեր մտածողների վրայ անսահման տիրող իշխանը: Ուրեմն ինչ որ ասելու եմ, ասելու եմ «ոչ ի լուր զարթուեալ և ի կարծ ընդոստուցեալ», այլ ինչ որ տեսել եմ. և որի ճշմարտութիւնը կարելի է ստուգել:

Ի՞նչպէս ծագեց Ներսէս Վ-ի մահուան խնդիրը՝ գրականութիւնը արձանագրած է: Ես չգիտեմ, թէ ի՞նչ էին խօսում «ասէ կոսէ»ները այս մասին: Նոյնպէս չեմ յիշում, թէ ի՞նչ կարծիք ունէինք մենք, աշակերտներս: Մեր նախորդները, որոնք ժամանակակից էին Ներսէս Վ-ի մահուան, և որոնք ցրուեցան 1859 թ., երբ Ղայթմաղեանցը թողեց Ն. զպրոցի տեսչի պաշտօնը և հեռացաւ Գէորգ Աթիւրէզեանցի—Կուսիկեանցի խումբը՝ մի աւանդութիւն չթողին մեզ: Հաւանական եմ համարում, որ ծագած կառկածը և կարծիքը նրանց չէր վրդովիլ, որովհետեւ նրանք միշտ խորին յարգանքով էին վերաբերում դէպի Զայաթեանը և եռանդով ուսումնասիրում էին «Մարգիս Շնորհալին», որ Սարգիս եպիսկոպոսի սիրած հեղինակն էր: Մի խօսքով ծագած խնդրի վերաբերմամբ՝ մենք անգէտ էինք կամ անտարբեր: Մեր աչքերը բացուեցաւ և իմացանք, թէ ի՞նչ սարսափելի ոճիր է գործուել, երբ մեր ձեռքն ընկաւ «Հիւսիսափայլ»-ի այն ամսատետրը, որի մէջ տպուած էր (Մ. Նալբանդեանցի) կոմս Էմմանուէլի յայտնի յիշատակարանը: Մեր գլխին կարծես մի ուռւը պայթեց, երբ կարդացինք նրա մէջ՝ Գերսաս է այս Բրամինապետի անունը, մօրն անունը յայտնի է, հօրն անունը չկայ մեր գրքերի մէջ..... Թաթաւեց իր ձեռները ծերունու արեան մէջ» (Հիւսիսափ. 1859. որ ամսատետրում—չեմ յիշում.): Աւելորդ է ասել, որ մենք իսկոյն իմացանք, թէ ո՞վ է այդ բրամինապետը: Սրանից յետոյ երկար ժամանակ, մինչդեռ գտնուում էի հակադիր սասական կուսակցութեան ազդեցութեան տակ և անկարող էի առողջ դատողութիւն տալ ժամանակի դէպքերի ու իրողութիւնների իսկական նշանակութեան մասին,—ինձ համար անգրգռելի համոզմունք էր, թէ Ներսէս Վ-ը թունաւորութիւնից մեռած է: Համոզմանս հաստատութիւն դարձաւ, երբ ծանօթացայ Ստ. Պերճ Փափաղեանցի յօրինած «ազգային պատմութեան համառօտ ձեռնարկի» հետ, որի մէջ պարզ որոշ կերպով ար-

ձանագրուած էր, թէ Ջալալեանը թունաւորել է Ներսէսին։
Ձեռնարկը տպագրած էր Կ. Պօլսում, 1860 թ.

Կարելի է երեւակայել, թէ ինչ տպաւորութիւն գործած է
Կոմս-էմմանուէլի յիշատակարանը լուսաւորուած ազգասէրներին
շրջանում։ Դրանք տրամագրուած էին Ջալալեանի դէմ բոլորո-
վին ուրիշ պատճառով։ Բայց թունաւորութեան մասին տարա-
ծուած խօսքերին շատերը թերահաւատութեամբ էին վերա-
բերուում. բայց Մ. Նալբանդեանի մերկացումից յետոյ, այլ ևս
թերահաւատութեան տեղիք չէր կարող լինէր։ Ամենքի համար
պարզ եղաւ, որ Ջալալեանի մասին պատած կարծիքը ճշմարիտ
է։ Այս համբաւը միացրեց Ջալալեանի հակառակորդներին, ո-
րոնք «հակազիրսասական» կոչուեցան։ Սրանց ժողովատեղին Հ.
Էնֆիէճեանի ծխախոտի մաղազինն էր, Արծրունու գալերէում։
Ահաւաստիկ ստոյգ պատմութիւնը, թէ ռոտեղից ծագեց և ռո-
տեղից տարածուեցաւ Ներսէս Վ-ի թունաւորման համբաւը,
որ ինչպէս նկատեցինք, շուտով ազգային պատմութեան ձեռ-
նարկի մէջ արձանագրուեց որպէս ստոյգ իրողութիւն։

Հետաքրքրական է իմանալ, թէ ինչպէս էր վերաբերում
հասարակ ժողովուրդը այս համբաւին։ Իմ այսօրուայ համոզ-
մամբ, նրան ամենեւին դժգոհած չպիտի լինէր այս համբաւը, չը
նայելով, որ հակազիրսասականները այս մասին ռամիկ ժողո-
վրդի խաւերում յաջող պրոպագանդա անելու համար ունէին
մի այնպիսի յարմար մարդ, ինչպէս Գորեցի Անդրէաս վար-
դապետն էր, որ յետոյ, Ներ. դպրոցի նոր հոգաբարձութեան
օրերին մեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ, որպէս Թելեթի վա-
նահայր՝ և որպէս ծագայնութեան գաղափար տարածող վերա-
խօս հայերի մէջ, Հայոսեան ազգանունով։ Ես իմ կեանքում
հանդիպած չեմ մի հակազիրսասականի, որ այնքան կոյր հա-
ւատ ընծայած լինէր թունաւորութեան մասին ելած համբա-
ւին, ինչպէս Հայոսեան Անդրէաս վարդապետն էր։ Որ այս
համբաւը հասարակ ժողովրդի միտքը շփոթած չէ,—ապացոյց
համարում եմ այն փաստը, որ Ջալալեանը իր մեծ ձեռնար-
կութիւնը-Թիֆլիսի վանքի վերաշինութիւնը սկսեց և աւար-
տեց հէնց այն միջոցին, երբ թունաւորութեան համբաւը ա-
մեն տեղ տարածւում էր և մտքերը սաստիկ յուզում։ Իսկ ինչ-
պէս յայտնի է, Ջալալեանն այդ մեծ գործը սկսած և աւարտած,
յուսալով վերև Աստուծոյ, ներքեւում ժողովրդի օգնութեան
վրայ։ Բոլոր շինութեան վերայ, ինչպէս աչքովս տեսել եմ,
աշխատել է Թիֆլիսի համբարը։ Անկարելի է ենթադրել, որ
համբարի մարդիկ յօժարութեամբ կընդունէին Ջալալեանի ա-

ռաջարկութիւնը և այնքան եռանդով կաշխատէին այն գործի վրայ, որ նրա, Ջալալեանի անուան փառաւոր յիշատակը պիտի լինէր, եթէ նրա միտքն էլ գայթակղուած լինէր թունաւորութեան մասին տարածուած համբաւով: Եթէ ի նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ թունաւորութեան համբաւի տարածման ժամանակ, համբարը տակաւին մի տարերական անպոտ սոսկ էր և նրա խղճին դիպչող ամեն մի չնչին լուր մեծ շփոթութիւն ու խռովութիւն էր յարուցանում նրա մէջ,—այդ համբարը ոչ թէ ձեռնտուութիւն, այլ ուղղակի բոռնցք ցոյց կը տար, եթէ նրա մէջ լինէր մի փոքրիկ կասկած, թէ Ներսէս V-ը, որին պաշտում էին համբարի մարդիկ, դաւաճանութեան զոհ է գնացել: Հակադիրսասականները աչքին փուշ էր, որ Ջալալեանը այդքան ժողովրդականութիւն է վայելում: Նրանք փորձեցին մի ուրիշ բամբասանքով շինութեան վրայ աշխատող համբարի մարդկանց միտքը պղտորել և Ջալալեանի դէմ զըգուել, որպէս թէ նա մեռելները ոսկորները գերեզմաններից հանելով Գուռն է թափում, որ յարութիւն չառնեն: Բայց այս ֆանտն էլ չօգնեց, չխախտեց հասարակ ժողովրդի հաւատը դէպի Սարգիսը: Համբարը մինչև վերջ աշխատեց այն շինութեան վերայ, որ Թիֆլիսի հայութեան պարծանք մնաց:

Ինչպէս վերաբերուեց Ջալալեանը կոմս-էմմանուէլի յիշատակարանի թափանցիկ ակնարկին—չգիտեմ: Շատ կարելի է, որ նա մտաբերելով առածը, թէ «պտղալի ծառին քար նետող շատ կը լինին» և տեսնելով, որ հասարակ ժողովուրդը իր կողմն է, առանձին վրդովմունք չէ ունեցած: Այս բանը ինձ հաւանական է թւում յիշելով այն իրողութիւնը, որ «Հիւսիսափայլ»-ի այն ամատետրը, որի մէջ տպուած էր կոմս-էմմանուէլի յիշատակարանը Գիրսասի չարագործութեան մասին, Ներսիսեան զպրոցում ազատ արձակ ձեռքից ձեռք էր անցնում և կարդացւում էր. Ջալալեանը շատ լաւ գիտէր այս բանը, բայց ոչինչ նախազգուշացուցիչ միջոց չէր գործադրուած, որ աշակերտներին ազատ պահէին այդ յիշատակարանի ազդեցութիւնից: Միայնակ բանը, որ Ջալալեանն արեց ժողովրդի մտքի գայթակղութեան առաջն առնելու համար՝ այն էր, որ Թիֆլիսից հեռացրեց Անդրէաս վարդապետին, որ պարագայ-սարայ փողոցներում թափառելով, տգէտ ժողովրդի միտքն էր գայթակղեցնում: Այս հանգամանքը հիմբ դառաւ մի նոր բամբասանքի, թէ Ջալալեանը մատնողութիւններ է անում: Որ այդ բամբասանքը զրպարտութիւն էր՝ ապացոյց համարում եմ այն

փաստը, որ հակազիրասականներից ոչ մէկը, ինչպէս լաւ յիշում եմ, չտուժեց:

Այսպէս էր Ջալալեանի վերաբերմունքը դէպի իր հակառակորդները: Նա վրդովուեց, և հարկ համարեց պաշտպանուել, երբ տեսաւ որ թունաւորութեան մասին իր հակառակորդների տարածած համբաւը ազգային պատմութեան տպագրուած ձեռնարկի մէջ արձանագրուել է, որպէս ստոյգ իրողութիւն: Մենք արդէն վերևում յիշեցինք, որ Ստեփան Պերճ Փափաղեանի յօրինած ազգային պատմութեան համառօտ ձեռնարկի մէջ որոշ կերպով ասուած է, թէ Ներսէս V-ը թունաւորուած է և թէ ո՞վ էր չարագործը: Ջալալեանն իսկոյն այդ ձեռնարկի դէմ բողոքեց Կ. Պօլսի պատրիարքին և դատաստան պահանջեց: Ես այժմ չեմ յիշում, թէ ինչպէս վերջացաւ այդ դատաստանը: Բայց իմ խորին համոզմամբ դատաւորները միաբերան արդարացրած պիտի լինէին Ջալալեանին: Այսպիսի համոզման համար հաստատուն հիմք եղած է այն իրողութիւնը, որ Ջալալեանը 1868 թուականին Կ. Պօլս գնալով, որպէս հրաւիրակ ս. Էջմիածնի կողմից՝ նորընտիր Գէորգ Դ կաթողիկոսին բերելու, մեծ պատիւ և ընդունելութիւն էր գտել: Փառք Աստուծոյ ժամանակակիցներից տակաւին շատերը կենդանի են և, որպէս ականատեսներ՝ կարող են վկայել, որ իմ ասածս ճշմարտութիւն է: Ես երբէք չեմ կարող ինձ թոյլ տալ ենթադրել, թէ Ջալալեանը չարագրացած իր պահանջած դատաստանում, այնքան աներես լինէր, որ իրան ցոյց տար Կ. Պօլսի նման մի քաղաքում, որտեղ դպրատան տղայք դաս էին առել «թէ Ջալալեանը թունաւորել է հայրենեաց պաշտպան կաթողիկոսին: Խելքը գլխին մարդ այդպիսի ենթադրութիւն չի կարող թոյլ տալ:

Ահաւասիկ այն բոլոր փաստերը, որոնց անաչառ քննութիւնը ինձ բերած են այն հաստատ եզրակացութեան, թէ Ներսէս V-ի թունաւորութեան մասին տարածուած համբաւը բոլորովին սուտ է. և Ջալալեանի վրայ դրուած մեղադրանքը կատարեալ չարախօսութիւն էր կուսակցական հաշիւներ տեսնելու համար: Նորից կրկնում եմ, որ թունաւորութեան մասին տարածուող համբաւը հալած իւզի տեղ եմ ընդունել և դարձել եմ մոլեհանդ հակազիրասական: Բայց յետոյ, որպէս ուսում առած մարդ, երբ արդէն պարտաւոր էի պատմութիւնը քննադատութեամբ կարգալ ու սուտն ու զորզը ջոկել, դէպքով միտքըս ընկնելով այդ իրողութիւնը, ինձ հարկադրեց մտածել այս մասին և հարց տալ, թէ ի՞նչ փաստ ունէին Ջալալեանի հա-

կառակորդները նրա վրայ այնքան ծանր ամբաստանութիւն բարդելու համար: Ենթարկելով *Sine ira studeo* հետազօտութեան ժամանակի բոլոր դէպքերը և եղելութիւնները, որոնք բոլորը, իրանց մանրամասնութիւններով յիշողութեանս մէջ խորը տպաւորուած մնացին, և որոնելով դեր ու դէմ փաստեր.—ես չգտայ մի փաստ, որ կարողանար գոնէ ամենաթեթեւ հիմք դառնալ թունաւորութեան կասկածին: Ընդհակառակը, բոլորը, ինչ որ այն ժամանակին անցել է, և ես աչքով տեսել եմ, ինձ համար հաստատ փաստ էր եղբակացնելու, թէ Ջալալիանի վրայ ընկած կասկածը ոչ մի հիմք չունէր և թէ նա բոլորովին անմեղ էր: Այդ փաստերի վրայ հիմնուելով, թոյլ տուինք մեզ նկատելու, թէ մեր գրականութեան մէջ լրջամտութեամբ աշխատողների համար Ներսէս V-ի մահուան խնդրի մշուշը արդէն բոլորովին փարատուած լինէր:

Ես անկեղծօրէն շնորհակալ եմ պ. Ե. Շահաղիզից, որ առիթ տուեց ինձ գոնէ իմ կեանքի վերջալոյսին, գրի առնել հանգամանօրէն պատմութիւնը այն համբաւին, որ այնքան տարածուած է մեր ժողովրդի մէջ, և որին, ինչպէս արդէն յիշել եմ, հաւատացել եմ մոլեռանդաբար: Այն բոլոր փաստերը, որ առաջ եմ բերել համբաւի սուտ լինելը հաստատելու համար՝ պատմական ստոյգ իրողութիւններ են: Որ այդ փաստերի նշանակութիւնը չեմ աղաւաղած, արուեստաբար լուսաւորելով—կարող եմ վկայ բերել իմ ընկերներին, որոնք տակաւին այսօր էլ ողջ ու առողջ են: Աղէք. Ղալաբեանց, Լ. Թուսիկեանց, Յար. Արեւիկեանց: Մինչև անգամ մի այնպիսին, որի ատելութիւնը զէպի Ջալալեանն այնքան խոր ու անսահման էր, որ երկար տարիներ անցնելուց յետոյ էլ, երբ կրքերը արդէն փարատուած պիտի լինէին, տեսայ, որ Գիրսասի անունը տալիս, աչքը խփում—լեզուն բաց է անում և Մ. Նալբանդեանից անցնելով, սկսում է յիշել Գիրսասի ծննդաբանութիւնը մինչև եօթը պորտը,—իմ պատուական բարեկամ Պերճ Պոռշեանցը, վստահ եմ, վկայ կը լինի որ պատմածս ճշմարտութիւն է: Այս ճշմարտութեան վրայ հիմնուած, ես հաւատում եմ, որ Ներսէս V-ի մահը այնպէս եղած է, ինչպէս նկարագրած է Ջալալեանն իր նամակում Խալիպեանին, և այս պատճառով այդ նամակը մի յոյժ կարեւոր գրաւոր յիշատակարան եմ համարում Հայրենեաց պաշտպան կաթողիկոսի կենսագրութեան համար: *Dixi.*

ՌԺ. ԱՐԱՄԵԱՆՅ

ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Ըստ Դուգլաս Սլէդէկի

Թատրոնը Ճապոնիայում գոյութիւն ունի միայն հասարակ ժողովրդի համար. բարձր դասակարգն այնտեղ չէ յաճախում: Ներկայացումները լինում են պատերազմական բնաւորութեամբ, կամ վաւէշտներ են: Պէտք է ասած, որ ճապոնացիք միայն այն ժամանակն են բաւականութիւն ստացած լինում, երբ որ ներկայացումը տեսում է ամբողջ օրը և դեռ գիշերն էլ շարունակում է. բայց այժմ օրէնք կայ, որ ներկայացումներն իննը ժամից աւելի չպիտի տեսն: Արեւելքում թատրոն չեն գնում այնպէս, ինչպէս որ մեզանում. ճապոնացոց համար թատրոնը մի զբօսանք է. նորա այնտեղ գնում են ամբողջ ընտանիքով և հետները տանում են իրանց կերակուրը, կրակարանը, որ նորա վերայ եփեն թէյ և կպցնեն իրանց չիւրութիւնները:

Ներկայացման ժամանակ բոլորը ծխում, ուտում և խմում են, շատ բարձր ձայնով իրանց կարծիքն են յայտնում դերասանի մասին, շատախօսութիւն են անում, դուրս ու ներս են գնում, երբ որ կամենում են, տաք եղանակին մինչև իսկ աւելորդ շորերը հանում վրաներից: Բեմի վերայ էլ նոյն տեսակ ազատութիւն է տիրում. եթէ դերասանը լաւ չգիտէ իւր դերը, յուշարարն առանց քաշուելու հետևում է նորան գիրքը ձեռքին. թատրոնի ատողձագործը չի ամաչում մօտենալ բեմի վերայի վառուած ճրագներից մէկին և կպցնել իւր հանգած ծխախոտը. այն դերասանը, որ իւր դերի մէջ արդէն մեռած է համարւում, կարող է նորից երևել բեմի վերայ, ծածկուած մի կտոր սև շորով, որը նորա առջևից բռնում է մի տղայ և կամ թէ որ դերասաններից մէկը քրտնում է, իսկոյն բեմ է դուրս գալիս մի տղամարդ քաթանի կտորը ձեռքին և սկսում

է սրբել նորա երեսն այն ժամանակ, երբ դերասանը դեռ խօսում է:

Ճապոնիայում, երբ որևէ դերասանի հաւանում են, չեն ծափահարում, այլ վայրենի աղաղակներով սկսում են նորա անունը տալ. իսկ չհաւանելը նորա արտայայտում են բարձր երկարատև ծաղրով ու շուռցով: «Տայխօ» նշանակում է մեր քրաւօն:

Թատրոնի կէսը մի շարք փոքրիկ, միատեսակ փայտէօթեակներ են իրարուց բաժանուած, որտեղ տեղաւորուած է այդ հասարակ դասակարգը. և ամեն մէկ օթեակում նստում է ճապոնացին ծնկաչոք իւր ամբողջ ընտանիքով, մեծ ու պստիկով և իրան զգում է ինչպէս իւր տան մէջ. նորա երեխաները խաղում են ու սողում օթեակների միջանցքներում ներկայացման ժամանակ, իսկ անտրակտներին նոյն իսկ ելնում են բեմի վրայ, զանազան բաղդերիցէն և ուտեստ ծախողները շարունակ առաջարկում են ժողովրդին գնել իրանց ապրանքը և այլն:

Ճապոնական թատրոնում կարելի է նստել գլխարկով, իսկ կօշիկները անպատճառ պիտի հանել և (նորա կօշիկ չունեն, այլ փայտէ տափակ քօշեր, որ նեղ կաշիով անցնեկացնում ոտքերին) թույնել դռների մօտ, որոնց համար տալիս են փայտէ տոմսակներ. մարդ միշտ կարող է թատրոնում եղած բազմութեան քանակութիւնն իմանալ դռների մօտ շարուած ոտնամաններէրից. դոցա համար տրուած փայտէ տոմսակներն այնքան մեծ են, որ գրպանում անգամ չեն տեղաւորուում և ճապոնացին միշտ պահում է իւր «կեմօնօ»-ի լայն թեւերում. թէ որ մէկը կորցնէ այդ փայտէ տոմսակը, նա այնքան պիտի սպասէ, մինչև որ ամենքն իրանց քօշերը հագնեն: Եւրոպացին եթէ ցանկութիւն յայտնէ, կարող է կօշիկով նստել, նոյնպէս և աթոռի վերայ, որը յատկապէս բերում է թատրոնի ամբարից և դըրում է նորա համար օթեակի մէջ: Քանի տեղը բարձր է, այնքան թանգ է գնահատուում. այդպէս է ճապոնական թատրոնի ընդհանուր օրէնքը. օթեակները յարմարեցրած չեն աթոռներ դնելու և երոպացու ծանրութիւնը պահելու համար, ուստի ամեն բոլոր սպառնում են կոտրուելու:

Թատրոնը միակ տեղն է, ուր երոպացին իրան ազատ կարող է զգալ ճապոնացու ձանձրալի հետաքրքրութիւնից, որովհետև նա բոլորովին յափշտակուած է ներկայացման տալաւորութիւններով և երաժշտութեան ճզգոցներով:

Օտարերկրացին գտնուելով ճապոնական ներկայացմանը, չի կարող իւր ծիծաղը զսպել, այնքան շատ տարօրինակ

բաներ են կատարուում, ինչպէս որ Շէքսպիրի ժամանակ Եւրոպայի թատրոններումն էր լինում, երբ օրինակ պատի փոխարէն մի տախտակ էին դնում, վրէն գրուած մեծ տառերով՝ «սա պատ է»:

Ճապոնիայում յուշարարը և կուլիսի ետեւ գտնուող օգնականներն ու ծառաները հազնուած են բոլորովին սև, իբր թէ անտեսանելի լինելու համար, այն ինչ նոքա բոլորը միշտ էլ ժողովրդի աչքին են ընկնում: Գլխաւոր դեր խաղացող դերասանը ճանաչուում է այն բանով, որ երկու տղայ բամբուկի ձողերով, որոնց վերայ մոմեր են վառուած, առջևից լուսաւորում են նորա երեսը: Օրկէստրը տեղաւորուած է բեմի անկիւններից մէկում և այնպիսի ականջ խլացնող, զարհուրելի ձայներ է արձակում, որ կարծես բաղխում լինի պղնձին, երբ մեղրածանձերը բզգում են. ճապոնական երգեցողութիւնը նման է խողի վժժոցին կամ թէ կորչող ոգիների աղաղակին: Եթէ որ դերասանը հագուստը փոխելու լինի, բեմում նորա վերայ գցում է ջրասոյգ զանգակի ձևով շինուած մի թղթէ ծածկոց. և այլ նման շատ ծիծաղելի բաներ են կատարուում:

Ճապոնիայում կանայք առաջ երբէք բեմ չէին դուրս գալիս, մինչև որ յայտնի դերասանուհի Սադա-Նակիօն չվճռեց քանդել այդ աւանդական հին սովորութիւնը: Ճապոնացիք այդ կողմից մինչև իսկ աւելի խիստ էին, քան հին յոյները և անգլիացիք դեռ Շէքսպիրի ժամանակ: Ճապոնիայում առաջ որոշ թուով դերասաններ կատարում էին միայն կանանց դերեր և այդ նպատակի համար նոքա իրանց ամբողջ կեանքում կանացի շորեր էին հագնում և կանացի կրթութիւն էին ստանում, որի շնորհիւ ամեն բանով նոքա շատ համապատասխանում էին իրանց դերերին, բացի ձայնից:

Բեմի վերայ բոլոր դերասանները գորգուալով են խօսում, որպէս զի երաժշտութիւնը չխանգարէ իրանց. ձայնը լսելու, որովհետև նոցա օրկէստրը կատարում է հին յունական խօրի դերը, որի նպատակն էր բացատրել ներկայացման միտքը գործողութեան ժամանակ:

Ճապոնական թատրոնը միայն մէկ առանձնայատկութիւն ունի. այդ այն է՝ որ վարմանալի արուեստով գիտեն ներկայացնել, թէ ինչպէս է թափուում մեռնողի արիւնը. դա այնպէս բնական կերպով է կատարուում, որ մարդ ապշած է մնում:

Ճապոնացիք արիւնահեղ պատկերներ շատ են սիրում տեսնել բեմի վերայ. նոցա աֆիշները, որոնք որևէ յայտնի

արիւնահեղ տեսարան են յայտարարում, կարծես կարմիր թանաքով են ծածկուած. վառ գոյներով նկարուած թղթէ շիրմաները նոյն արիւնոտ տեսարաններով ինչպէս պատկեր կախուած են թատրոնի ճակատին:

Ճապոնիայում ներկայացումները չեն բաժանուած կօմիդիայի և տրագիդիայի, այլ կօմիդիայի և պատմութեան. ճապոնական պատմութիւնը միշտ լիքն է եղել ողբերգական անցքերով և այդ իսկ պատճառով հարուստ նիւթ է տալիս պատմական պիեսների համար:

Ճապոնական ներկայացումները ևրոպացուն մէկ բանով են հետաքրքրում միայն, որ ծանօթացնում են նորան Ճապոնիայի նախնական կեանքի ու պատմութեան հետ. եթէ մէկն ուզենայ ծանօթանալ նոցա սովորութիւնների, ձևերի և քաղաքավարութեան, պէտք է անպատճառ գնայ նոցա թատրոնը:

Ճապոնական թատրոններում մեծ նշանակութիւն են տալիս հագուստներին և շարժուածքներին, քան ղէկօրացիաներին. բայց թէ նոցա ղէկօրացիաները վայրկենապէս փոխւում են, որովհետեւ բեմը կազմող տախտակները շարժուն են և այն ժամանակ, երբ մէկ տեսարանը վերջանում է, միւսն արդէն պատրաստ է: Թէև անտրակտներ դարձեալ լինում են, որի ժամանակ ժողովուրդը գնում է թատրոնին կից գտնուող «թէյատուն» կոչուած տեղը. որ և է ներկայացման համար թատրոնի տոմսակ վաղօրօք կարելի է պատուիրել այդ «թէյատներում» և ապա ամեն անտրակտի տոմսակ պատուիրողը կարող է գնալ այնտեղ և ժամանակ անցկացնել: Չնայելով որ դժբա անունով «թէյատուն» են, բայց միևնոյն ժամանակ այնտեղ և լաւ հարբում են, ուր ամեն մէկ ճապոնացի համարեա իւր կեանքի կէտն է անցկացնում: Հարբում են «սակէ» անունով խմիչքից. (բրնձից պատրաստուած գինի է) որը մարդուն չի ուրախացնում և ոգևորում, այլ թմրեցնում է ինչպէս օպիումը. միայն թէ «սակէ»-ի աղդեցութիւնը շատ շուտով էլ անցնում է: «Սակէ-բակա»-ն (սակէից հարբածը) տուն գնալիս, կառքի մէջ նստած գլուխն օրորում, այս ու այն կողմն է գցում, բայց մինչև տուն հասնելը նորա հարբածութիւնը բոլորովին անցնում է, կարծես ոչինչ չէ պատահել. ճապոնացին գլխի ցաւի հետ ամենևին ծանօթ չէ. դժբա համար նա դեռ այնքան քաղաքակրթուած չէ, հեգնելով ասում է Սլէդէկը:

Սլէդէկը նոյնպէս ասում է թէ՛ ես դեռ երբէք չեմ տեսել ճապոն դերասանի մի այնպիսի խաղ, որն ինձ հիացնէր ու ոգևորէր. շատ անգամ առիթ եմ ունեցել տեսնելու յայտնի դե-

լասան Դանիուրօ-ին, որը համարում է ճապոնական Իրվինգը, բայց նորա խաղն ինձ չի հետաքրքրել. միայն նոսա ներկայացման ժամանակ բաց թողնուած օդային փամփուշտների գեղեցիկ նկարներով եմ զմայլել:

Կլարէնս Բրօնուէլը իւր «Ճապոնիայի սիրտ» վերնագրով գրքի մէջ, որը համարում է Ճապոնիայի մասին եղած աշխատութիւններից լաւագոյնը, շատ խիստ կերպով է քննադատում ճապոնական թատրոնը: Նա ասում է՝ «որ ճապոն գերասանի շորերը բոլորովին ծածկում են մարդկային մարմնի ձևերը, որ նոցա շարժումները վայրենի են, բեմի վերայ տիրող սովորութիւններն անտանելի և այլն»։ Թէև, նա Դանուրիայի խաղի մասին լաւ է խօսում և աւելացնում է, որ «նորա նախնիքը մինչև տասը սերունդ եղել են գերասաններ»: Նա ցոյց է տալիս որ «մինչև 1887 թ. ճապոնացիք թատրոնին յարգանքով չէին վերաբերում. բայց այդ թուին, երբ ներքին գործոց նախարար Ինուիւն հրամայեց իւր նշանաւոր պարտէզում բեմ սարքել ու ներկայացումն տալ և հրաւիրեց նոյն իսկ ճապոնացոց թագաւորին, այդ ժամանակից հայեացքները փոխուեցան դէպի թատրոնը»:

Եթէ ևրոպացին փորձէ մի կէս րոպէ ճապոն գերասանի պէս ձայներ հանել, անկասկած բրօնխիտ կստանայ: Ճապոնացի ողբերգակի կոկորդը սեղմում է, երակներն ուռչում են, իսկ երեսն այնպէս է լցւում արիւնով, կարծես թէ որտեղ որ է պիտի արիւնը դուրս ցատկէ, և այդ միջոցին նորա աչքերը մէկը միւսից անկախ շարժւում են. գորօրինակ մէկ աչքը վար է նայում, երբ միւսը վեր է բարձրացած, մէկն աջ, միւսը ձախ է գնում, կամ թէ մէկ աչքը շարժւում է կարծես, իսկ միւսի մէջ միայն սպիտակուցն է երևում և այլն և այլն, և այդ վերջին կերպն այն ժամանակն է գործ դնում գերասանը, երբ պէտք է դերի մէջ ցոյց տայ, թէ ինքը համարձակ է և յանդուգն:

Թագաւորներին ներկայացնող գերասանների ձևերը վերին աստիճանի ծիծաղաշարժ են. նոցա կարծիքով թագաւորական ցեղը չպէտք է մանգայ հասարակ մարդու պէս, այլ ամեն քայլափոխին բեմի վերայ ոտքը բարձրացնում են մինչև դունչը և աչքերը չափազանց խոշորացնում և այլն:

Պատերազմական տեսարանների ժամանակ չափազանցութիւններ շատ են անում. ճապոն գերասանը բեմի վերայ մեռնում է կոպիտ իրակսնութեամբ. սարսափելի է նայել նորա երկարատև տանջանքին. նա շարունակում է թրպրտալ, այս ու կողմն ընկնելով մաքառել մահուան հետ, նորա արիւնը հո-

սում է գետի նման, բայց հասարակութիւնը սիրում է այդ տեսակ արիւնահեղ պատկերը և այդ պատճառով դերասանը պէտք է երկար միջոց չարչարուի, մինչև որ փչէ վերջին շունչը՝ բեմի վերայ, պատելադմի դաշտում, նորա չորս կողմն ընկած են կտրտուած թևեր ու ոտքեր, վիրաւորուածները կուչ են գալիս անտանելի ու սոսկալի ծամածռութիւններ անելով և այլն:

Ամեն տեղ առհասարակ յայտնի դերասանները պահանջում են այնպիսի պիեսներ, որ իրանց համար գրուած լինեն. իսկ Ճապոնիայի թատրոնի կառավարիչը, որը միևնոյն ժամանակ և դերասան է, ուղարկում կանչում է իւր մօտ մի թատրոնական հեղինակի, ինչպէս որ մարդ կանչում է որ և է գերձակի, և ահա նա ընտրում է ինչպէս հագուստ իրան համար յարմար մի պիես, և հեղինակն սկսում է փոփոխութիւններ մտցնել նորա մէջ այնպէս, որ բոլորովին համապատասխան լինի դերասանի արած պահանջներին: Եւ այդ կերպ, երբ պիեսը չափած ու ձևած է, և երաժիշտը գրում է ընտրուած նիւթի համար երաժշտութիւնը, այն ժամանակ թատրոնի կառավարիչն ու դերասանները և նոքա բոլորը, որոնք թատրոնի հետ կապ ունեն, ընդհանուր ոյժերով իրանց կեանքն ու եռանդը դնում են այդ խաղի մէջ, և որովհետեւ պիեսը գրուած է լինում դոցա բոլորի հաւանութեամբ, այդ պատճառով էլ ընդհանրապէս ներկայացման յաջողութիւնը շատ մեծ է լինում, ու հեղինակն ու մանաւանդ գլխաւոր դերակատարը լաւ փող են ստանում: Ճապոնիայում ոչ մի բան այնպէս առատ չի վարձատրուում, ինչպէս դերասանի աշխատանքը. մինչև իսկ նոցա առաջին նախարարը դորանից պակաս է ստանում:

Կիօտօ քաղաքում կայ մէկ թատրոն, ուր բեմի վերայ միայն կանայք են խաղում և պէտք է խոստովանել, որ նոքա տղամարդու դերերն աւելի լաւ են կատարում, քան տղամարդիկ կանանց դերերը:

Ճապոնիայում դեռ շատ հին ժամանակից սովորութիւն է մնացել, որ երբ թատրոնի ժողովուրդը ոգևորւում է որևէ դերասանի, կամ ըմբշամարտի խաղով, իւր զգացմունքը պարտաւոր է յայտնել գործով, և ահա գլխարկներ ու զանազան իրեր է, որ թափւում են բեմի վերայ. այդ ժամանակ մի ծառայ է գալիս, հաւաքում է այդ ամենը, փունջի նման սարքում և տալիս է դերասանին, որը այնքան ժամանակ ձեռքում այդ փունջը բռնած կանգնում է, մինչև որ տէրերը գնան և մի լաւ ընծայ, կամ փող նուիրելով, լեա ստանան իրանց գլխարկներն ու իրերը:

ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵՍՆՑ

ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑԻ ՆՈՐԱԳԻՒՄԻՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՆԱՄԱԿ- ՆԵՐԻ ԱՌԹԻԻ

(վերջ)

Հանգուցեալի թոռներից մէկը, բժ. Պ. Քառաքաշ, «Մշա-
կի» 1902 թուի 41 և 42 համարներում պատմելով իւր պապի
կենսագրութիւնը նորա ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ, այդ
հանգամանքի վերայով շատ հարեանցի է անցնում, կամ, լաւ
է ասել, ամենեւին չի յիշում: Սակայն այդ հանգամանքը հան-
գուցեալ քահանայի կեանքի և դործունէութեան մի շատ էական
մասն է կազմում, իբրեւ նորա բնաւորութեան բնորոշ կէտերից
մէկը և իբրեւ նախապատճառ նորա Պետերբուրգում ապրելու
և այնտեղ վերջացնելու իւր երկար, բայց խղճուկ ու վրդով-
մունքով լի կեանքը, ուստի և կարօտ է մանրամասն նկարա-
գրութեան ու պարզաբանութեան: Մենք իսկապէս չենք էլ հաս-
կանում, թէ ի՞նչով է ղեկավարուել պ. Կարակաշը, մոռացու-
թեան տալով իւր կենսագրական յօդուածում իւր պապի կեան-
քի այդ կարևոր հանգամանքը: Նա չէր կարող այդ չիմանալ,
որովհետև անպայման լսած կլինէր դորա պատմութիւնն իւր
ծնողներից, չէր կարող կարևորութիւն չտալ դորան, որովհե-
տեւ, ինչպէս արդէն ասացինք, դա մի շատ էական բան է և
դորանից կախուած են եղել հանգուցեալի կեանքի յետագայ
հանգամանքները: Մենք կարծում ենք, որ նա գիտութեամբ
լռութիւն է պահել այդ մասին, չկամենալով այդ պատմութեամբ
մի ստուեր ձգել իւր նկարագրած իւր կոչման արժանի հոգեւո-
րականի, գրական արժանաւոր տաղանդի և հասարակական
գործիչ եղած մարդու պայծառ պատկերի վերայ ¹⁾:

«Լուամայ» № 1.

¹⁾ Պ. Կարակաշն իւր լռութիւնն այդ մասին ժամանակաւոր է համարում,
մինչև որ հրատարակուի իւր պապի ինքնակենսագրութիւնը: Մենք դորա դէմ
կասենք, որ ի զուր է և այդ ժամանակաւոր լռութիւնը, որովհետև, նախ, մենք
չգէտենք, թէ երբ կտպարդուի այդ ինքնակենսագրութիւնը, երկրորդ, եթէ տը-

Մեր կեանքում շատ այդպիսի պատմական դէպքեր և գրական ու այլ ասպարէզներում գործող անձանց կեանքը բնորոշող հանգամանքներ մոռացութեան են տրուում, ժամանակին գրի չառնուելով, ժամանակին գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար անուշադիր թողնուելով և բարձի թողի առնուելով: Եւ այդ շատ հասկանալի է. մեզանում միեւնոյն նիւթի մասին շատ մարդ չի գրում—մէկ, երկու, յաճախ միայն մէկը, և վերջացաւ: Եւ եթէ դոքա էլ կամայ թէ ակամայ անգիտանում են յայտնի դէպքեր իւրեանց գրուածներում մէջ բերելու, բնականապէս շուտով այդ բոլորը ժամանակակիցների ասպարէզից հեռանալովը, վախճանելովը մոռացւում է և մնում է միայն թերի գրուածքը, որով յետագայում անկարելի է լինում յաճախ լուսաբանել ամենատարրական բաները մեր կեանքում մէկի գործունէութեան մէջ:

Պատկանեանցի ժամանակակիցները, որոնք բոլորեքեան էլ լսել ու տեղեակ են իւր ժամանակ մեծ աղմուկ հանած հետաքրքրական գործի հանգամանքներին, մէկ-մէկ քաջւում, հեռանում են կեանքի ասպարէզից, իւրեանց հետ գերեզման տանելով եղածը, կատարուածը, և շուտով կհասնի այն ժամանակը, երբ այլ ևս մարդ չի մնալ, որ յիշէր կամ ակնատես եղած լինէր անցած-գնացածին: Ահա ինչու համար մենք շտապում ենք այստեղ, օգտուելով դէպքից, մէջ բերելու Տէր-Գարբիէլ քահանայի կեանքում տեղի ունեցած այդ նշանաւոր հանգամանքը, առնելով ականատեսների և գործող անձանց շատ մօտ և մտերիմ մարդկանց պատմածներից:

Պատկանեանցի և Նալիբի յարաբերութիւնը, պատմում են ժամանակակիցները, շատ լարուած էր և թշնամութիւնն ու ատելութիւնն երկու կուսակցութեան մէջ իւր զարգացման գագաթնակէտին էր հասել: Պատկանեանցը մտածում է սպանել տալ Նալիբին և այդպիսով վրէժխնդիր լինել այն բոլոր զրկանքների համար, որ հասցրել էր նորան մինչև այդ ժամանակ Նալիբը: Նա գնում է Ալեքսան աղա Ալաջալեանի մօտ և խնդրում է նորանից ձեռացափոխ մի վաթսուն ուրբի և ստանալով այդ գումարը, միաքն է դնում գորանով գլուխ բերելու իւր մտածածը: Նա կոչում է իւր մօտ խասաբ Նաչուկի Բաբաշին և Սողիկի Դաուփուշին, քաղաքում յայտնի սրի-

պազրուի էլ, շատ կառկածում ենք, որ նա կարողանայ պարզել մեզ ճշմարտութիւնը. նա անկասկած կլինի միակողմանի և ջատագովական մի բան, ուստի և անկարող պարզելու «քահանայի գլխին եկած մեծ դժբաղդութիւնը»:

կաներից երկուսին, յայտնում է նոցա իւր խորհուրդը, խոստանալով նոցա մի որոշեալ գումար, եթէ նոքա համաձայնեն կամ ինքեանք կամ ուրիշների ձեռքով սպանել Սալիբին: Նո՛ւ քա էլ սիրով յանձն են առնում կատարել և ժամանակ են ինդրում, որ կարողանան ընկերակիցներ գտնել և ամեն բան կարգի դնել, և ստանում են դորա համար հարկաւոր գումարը: Դուրս գալով քահանայի մօտից, սրիկաներն ուղղակի գնում են Սալիբի մօտ և յայտնում են նորան Պատկանեանցի իրանց յանձնարարածի մասին: Ուրախանում է Սալիբը, որ, վերջապէս, առիթ է ներկայանում իւր թշնամուն թակարդի մէջ ձգելու և ոչնչացնելու. նա իւր կողմից աւելի շատ փող խոստանալով նոցա, պատուիրում է լուռ կենալ և ամեն բան անել այնպէս, ինչպէս ինքը կհրամայէ: Նա գնում է Տագանրոգի քաղաքապետի մօտ, որի իշխանութեան տակ գտնւում էր և Նախիջևանը, յայտնում է նորան գործի մանրամասն պատմութիւնը և խնդրում է, որ իրան ոստիկաններ տրուին, որ դոքա ծպտեալ ընկերանալով Բարուշին և Քաուփուշին, տեղն ու տեղը բռնեն յանցագործ քահանային: Որոշւում է տեղն ու ժամանակը, երբ և որտեղ պիտի պահուէին սրիկաները և Պատկանեանցը պիտի տեսնուէր նոցա հետ, խոստացած փողը հատուցանէր և ոճիրը կատարելու վերջին պատուէրները պիտի տար: Մի մութ գիշեր Պատկանեանցը մենակ լծելով կառքը, գնում է ս. Կարապետի գերեզմանոցը, որ այն ժամանակ դեռ չունէր պարիսպներ, այլ շրջապատուած էր միայն խոր փոսով՝ անասունների մուտքը դէպի գերեզմաններն արգելելու համար, որովհետև այդ տեղն է նշանակուած լինում տեսակցութեան համար և գերեզմանոցի շուրջը քաշուած փոսի մէջ են պայմանաւորութեամբ լինում պահուելու Քաուփուշն ու Բարուշն իւրեանց մարդկանց հետ: Հասնելով գերեզմանոց, նա իջնում է կառքից և մօտենում փոսին, որտեղից դուրս են գալիս նորա առաջ ծպտեալ ոստիկանները. նա հանում, հատուցանում է նոցա իւր խոստացած գումարը և սպանութեան գործին վերաբերեալ զանազան պատուէրներ է տալիս. նա, ի միջի այլոց, ասում է՝ «Տեսէք, դուք այնպէս պիտի անէք, որ նա կենդանի չը մնայ. նա շատ կենսունակ մարդ է, կտոր-կտոր արէք նորան»: Այդ խօսքերի վրայ ոստիկանները սուլում են և բոլորեքեան դուրս թափուելով փոսից, տեղն ու տեղը կալանաւորում են նորան և բերում քաղաք Հայկական Մագիստրատը, որտեղ Պատկանեանցն ընկնելով Սալիբի ոտքերը, ներումն է աղերսում նո-

բանից, ասելով «Ալան, ես արի, դու մի անիր»⁸⁾։

Այսպէս պատմում են ժամանակակիցները, բայց կայ այդ գործի մասին և մի պաշտօնական արձանագրութիւն, որ մինչև ցայսօր պահպանուել ու մեր ձեռքն է հասել։ Այդ արձանագրութեամբ, որի հիման վերայ սկսուած է եղել գործը Պատկանեանցի դէմ Ռոստովի գաւառական դատարանում, յիշեալ դէպքը պատմուած է այսպէս։ 1853 թուի Յուլիսին Պատկանեանցը կոչոււ է իւր մօտ Կարապետ Իզմայիլցեան անունով մէկին, որ թշնամի էր խալիբին, և սկսում է համոզել նորան, որ նա գտնէ մի 2—3 մարդ, որ համաձայնեն սպանել քաղաքագլխին, որի համար և խոստանում է 200 ռուբլու չափ մի գումար վարձատրութիւն տալ նոցա։ Իզմայիլցեանը կարծելով, որ քահանան այդ բոլորն ասում է ոչ լրջօրէն, ալ միայն նորա դէպի խալիբն ունեցած ատելութեան չափը փորձելու, իմանալու համար, առաջին նուազ բացէիբաց հրաժարուում է այդ առաջարկութիւնից, բայց յետոյ տեսնելով, որ նա կատակ չէ ասում, չի փորձում նորան, այլ լրջօրէն միտքն է դրել սպանելու, յայտնում է այդ մասին իւր ծանօթ և բարեկամ Թերզիեանին, որ այդ ժամանակները բանտարկուած էր Մագիստրատի բանտում և տկարութեան պատճառով միառժամանակ տեղափոխուած էր բանտի հիւանդանոցը, որ գտնուում էր բանտից դուրս մի առանձին տան մէջ։

Թերզիեանը շահուելու նպատակով համոզում է իւր մտերմին չհրաժարուել, այլ սուտ կատարողս ձեռնալ, իսկ ինքը շտապում է յայտնել այդ մասին խալիբին և Մագիստրատի այդ ժամանակուայ առաջին դատաւոր Զէյթունեանին։ Ուրախանում է խալիբը և պատուիրում է նոցա լուռ կենալ և ամեն բան անել այնպէս, ինչպէս ինքը կկարգադրէ։ Նա նոյն ժամանակ գնում է Տագանրոգ քաղաքապետի մօտ, յայտնում է նորան գործի հանգամանքը և խնդրում է, որ իրան ոստիկաններ տրուին, որ դոքա ծպտեալ ընկերանալով Թերզիեանին և Իզմայիլցեանին, տեղն ու տեղը բռնեն քահանային։ Քաղաքապետը հրամայում է Տագանրոգի ժանդարմների գնդի պետ շտաբսկապիտան Բառօն Կլէյստին անյապաղ երթալ Նախիջևան և ամեն ձեռքից եկած միջոցներով օգնել խալիբին յանցանքը մերկացնելու։ Նոյն թուի օգոստոսի 10-ին Կլէյստը գալիս է

⁸⁾ Այս պատմութիւնը մեզ արել է Նախիջևանցի պ. Յովհաննէս Խաթրանեանը, որ այդ գործի մանրամասնութիւնները լսել ու տեղեկացել է իւր հօրից, Գէորգ աղա Խաթրանեանից, որ Խալիբի մտերիմներից մէկն է եղել։

Նախիջևան, տեղնուում է խալիբի հետ և մանրամասն ծանօթա-
նում նորա կազմած ծրագրին, որով պէտք է գործէին Թեր-
զիհանն ու Իզմայիլցեանը և ինքեանք իշխանաւորները:

Որոշուած է լինում յայտնել Պատկանեանցին, որ աւա-
զակներն արդէն գտնուած են և որ նոցա հետ պայմանաւո-
րուելու տեղ նշանակուած է Ս. Լուսաւորչի գերեզմանատունը,
իսկ ժամանակը-օգոստոսի 10-ը, գիշերը: Այդ օրը, նշանա-
կուած ժամին, Թերզիեանը պիտի առնէր իւր հետ երկու ծըպ-
տեալ ժանդարմ և մի մարդ էլ Ռոստովից և երթար, սպասէր
գերեզմանատանը, իշխանաւորները պէտք է թագ կենային գե-
րեզմանոցի շուրջը փորուած փոսի մէջ, իսկ Իզմայիլցեանը
պէտք է երթար, բերէր Պատկանեանցին: Երբ որ ամեն բան
պատրաստ լինէր և Պատկանեանցը դար և փողը հատուցանե-
լու ու զանազան պատուէրներ լինէր, իսկոյն ժանդարմները
պիտի սուլէին, ընկնէին նորա վերայ բռնէին և թաք կացած
տեղերից դուրս գային իշխանները:

Ամեն բան կատարուում է այնպէս, ինչպէս ծրագրուած է
լինում. Իզմայիլցեանն որոշեալ ժամին բերում է Պատկանեան-
ցին, և նա հանում, տալիս է ծպտեալ սրիկաներին 50 ուրլի,
խոստանալով միւս 150 ուրլին էլ վերջը, սպանութիւնից յե-
տոյ, հատուցանել: Նա բարձրաձայն պատուէրներ է տալիս
նոցա, օրհնելով նոցա ձեռնարկութիւնը և ասելով, թէ եթէ
չլինէր իւր մօրուքը, այսինքն եթէ ինքը քահանայ չլինէր, ան-
ձամբ, ինքն իւր ձեռքով կսպանէր խալիբին: Այդ խօսքերի վե-
րայ, ծպտեալ ժանդարմները՝ Սիդոր Ստասիկը և Եակով Ա-
լէխինը սուլում են և ընկնում նորա յետևից բռնում են նո-
րան հէնց այն րոպէին, երբ նա ուզում է եղել կառք նստել,
հեռանալ: Դուրս են գալիս փոսից և իշխանաւորները՝ Բառոն
Կլէյստը, խալիբը, Զէյթունեանը, Մագիստրատի Ստրեպաչի
Սիմեոնովը և Օհան Չուբարեանն սև Գրիգոր Մահտեսեանը, ո-
րոնց իշխանաւորները բերած են լինում իւրեանց հետ իբրև
վկայ:

Առաջին նուագ Տէր-Գաբրիէլն աշխատում է իրան անմեղ
ու բան չհասկացողս ձեռքնել, գործից ոչ մի տեղեկութիւն
ունեցողս ներկայացնել, այնպէս որ երբ Կլէյստը հարցնում է
նորան, թէ այս ի՞նչ է, նա պատասխանում է, թէ ինքն էլ չը-
գիտէ: Բայց երբ նորան ցոյց են տալիս նորա տուած 50 ուրլ-
ին և կրկնում են սպանութեան գործին վերաբերեալ նորա
տուած զանազան պատուէրները և ասած խօսքերը, Կլէյստն էլ
մերկացնում է գաղտնիքը, թէ այս մարդիկը հասարակ մարդիկ չեն,

այլ ժանդարմներ, որոնց խօսքերն ու ցուցմունքները դատարանում կընդունուին՝ իբրև ստոյգ ապացոյց, նա խոստովանում է իւր յանցանքը և խալիբի ոտքերն ընկնելով, գթութիւն է աղերսում: Դոյն իսկ ժամանակ հասնում են գերեզմանատուն և հոգևոր Կառավարութեան անդամները՝ Տէր-Մարտիրոս Թորոսեանը և Տէր-Պօղոս Խոջեանը, որոնց նախապէս իմաց է տրուած լինում գործի մասին, և նոցա սռաջ էլ նա կըկնում է իւր խոստովանութիւնը: ⁹⁾

Իսկոյն բերում են նորան Մագիստրատ, կազմում են մանրամասն արձանագրութիւն, բանտարկում են նորան առաջ Մագիստրատի բանտում և յետոյ փոխադրում են Ռոստովի բերդը: Դործը, նախ, անցնում է Ռոստովի գաւառական դատարանը, յետոյ Եկատարինոսլաւի դատական պալատը և ապա ծերակոյտը, շատ երկարում ու ձրգճգում է և այդ բոլոր ժամանակ Պատկանեանը մնում է Ռոստովի բանտում: Վերջապէս, քահանայի բազմաթիւ ազդեցիկ բարեկամների միջնորդութեամբ 1860 թուին գործը վճռուում է յօգուտ նորա և դատարանը վճիռ է արձակում, թէ որովհետեւ պակասում են ուղղակի ապացոյցներ Պատկանեանցի յանցաւորութեան, բայց կան շատ կողմնակի փաստեր, որոնք բոլորն էլ վկայում են, որ նա կարող էր և հակումն է ունեցել այդ յանցանքը գործելու, այդ պատճառով էլ ազատելով նորան բանտարկութիւնից, թողնել խիստ կասկածանքի տակ և այդ վճիռը ներկայացնել նորին տէրութեան վեհափառ Կայսեր վերջնական տնօրինութեան: Կայսրը վերահասու լինելով գործի հանգամանքին, այդ վճիռի վերայ մակադրում է. «Հոգևորականին կասկածանքի տակ թողնել չի կարելի, քահանան չպէտք է որ կասկածաւոր լինի»:

Ինչպէս կարելի է տեսնել երկու պատմուածքի համեմատութիւնից, շատ տարբերութիւն դոցա մէջ չկայ. դրա ընդհանուր և էական կէտերով համաձայն լինելով, զանազանում են միմեանցից միայն մի քանի գործող անձանց անունների տարբերութեամբ և մանրամասնութիւններով: Որ պատմուածքին մենք պէտք է հաւատ ընծայենք աւելի: Ի հարկէ, արձա-

⁹⁾ Այդ պաշտօնական արձանագրութիւնը գտնուում է Նախիջևանի հոգևոր կառավարութեան գործերից մէկի մէջ, որ կրում է հետևեալ մակագրութիւնը՝ «Գործ ըստ պահանջման ժամտարսկի կոմանտի Ստրիճանաւոր պարոն Քլէյսթի և տեղւոյ Ստրեսպչիի յաղագս նշանակելոյ առ նոստ գմի որ յանդամոց կառավարութեան վասն գործոյ Դարբիէլ քահանայի Պատկանեան, սկսեալ ի 11 օգոստոսի 1859 ամի»:

Ձնորհակալութիւն կառավարութեան անդամ Տէր-Պօղոս Պետրեանին, որ նեղութիւն կրեց այդ գործը գտնելու ու յանձնելու մեզ օգտուելու համար.

նագրութեան պատմութեան, որովհետեւ դա մի գրաւոր յիշատակարան է, որ կազմուած է տեղն ու տեղն ու վկայուած է պաշտօնական անձանց վաւերական ստորագրութիւններով. իսկ առաջինը թէև ժամանակակիցների բերանից դուրս եկած, բայց գրաւոր չլինելով և բերանէ բերան անցած լինելով, անկասկած աղաւաղուել ու շատ կէտերում, մանաւանդ մանրամասնութիւններում, կորցրել է իւր ճշտութիւնը: Սակայն մենք և արձանագրութեան պատմութեան լիովին հաւատ չենք ընծայում, որովհետեւ դորա շատ կէտերում նշմարում ենք արուեստական և շինծու կտորներ: Սալիքն իւր ժամանակին այնպիսի հզօր ու ազդեցիկ մարդ է եղել, որ ամենքը, մինչև իսկ պաշտօնական անձինք ևս հլու, հնազանդ են եղել նորան և ենթարկուել նորա ազդեցութեան, չենք խօսում արդէն միւս վրկաների մասին, որոնք, ըստ ամենայնի, կամակատար են եղել և արել են այն, ինչ որ միայն հաճելի է եղել հզօր քաղաքագլխին:

Այդ երևում է և այն հանգամանքից, որ և դատարանն իւր բոլոր ինստանցիաներում, չնայելով, որ գործն այնպէս է եղել և արձանագրութիւնն այնպէս կազմուած, որ Պատկանեանցըն անպատճառ պիտի դատապարտուած լինէր աքսորանքի Սիրիերոյ հեռաւոր կողմերը, իբրև յանցանքի տեղը բռնուած և իւր գործելիք ոճիւրը խոստովանած քրէական յանցաւոր, ներողամիտ է գտնուել և ազատելով նորան բանտարկութիւնից, թողել է միայն խիստ կասկածանքի տակ: Կարգալուծութեան խնդիրն այստեղ ի հաշիւ չպէտք է առնել, որովհետեւ այդ արդէն եղել է նորա հոգեւոր կոչման հետեանքը և կայսեր շատ արդարացի հայեացքի արդասիքը քահանայութեան քարձր աստիճանի վերայ: Մի անգամ արդէն դատարանը վճռել էր կասկածանքի տակ թողնել քահանային, դորա հետ միասին պիտի վճռէր և կարգալուծութեան խնդիրը: Բայց որովհետեւ նա այդ չէր արել, բնականապէս Կայսրը միայն լրացրել էր դատարանի վճռի թերին, մակագրելով նորա վերայ միայն այն, որ ուղղակի բղխում էր գործի էութիւնից: Ոչ ոք կարող էր հերքել, որ քահանան, Քրիստոսի աշակերտը, եկեղեցու պաշտօնեան, հաւատացեալների խոստովանալորը և աւետարանի քարոզիչը չի կարող և չպէտք է որ կասկածաւոր լինի:

Կայսեր ու ծերակոյտի վճիռը իսկոյն հաղորդում է Եկատարինոսլաւի դատական պալատին, որ իւր 1860 թուի մարտի 25-ին գրուած հրամանագրով պատուիրում է Ռոստովի ոստիկանութեան և գաւառական դատարանին անյապաղ իրա-

գործել այդ վճիռը: Պատկանեանցն անմիջապէս ազատուում է արգելանքից և բերւում, յանձնւում է տեղական ոստիկանութեան հսկողութեան, իսկ կարգալոյծ անելու խնդիրը մտնում է հոգևոր կառավարութիւն, որ իսկոյնեթ այդ մասին հաղորդագրում է վիճակաւոր ատեանին Թէոդոսիա և հրահանգ խնդրում: Գործը, վերջապէս, համնում է Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսը, որ ի նկատի առնելով, որ Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմում եպիսկոպոս չկայ, իւր Յունիսի 25-ին գրուած հրամանագրով սահմանում է կարգընկէցութեան կարգը և պատուիրում է ի կատար ածել կայսեր վճիռը կամ Թէոդոսիայում վիճակաւոր ատեանի մէջ, կամ Նախիջևանում հոգևոր կառավարութեան մէջ:

1860 թուի օգոստոսի 2-ին, կոնսիստորիայի յունիսի 23-ին արձակած հրամանին համաձայն, հաւաքուում են Նախիջևանի հոգևոր կառավարութիւնը Նախիջևանի և դորա գիւղերի ամբողջ հոգևորականութիւնը Ս. Լուսաւորչի մայր-եկեղեցու աւագ քահանայ Տէր-Աստուածատուր Շարջինքեանցի հետ միասին, որին յանձնուած էր կարգընկէցութեան ծէսը կատարելու պարտականութիւնը: Բերւում է այդտեղ և դատապարտեալ Տէր-Գարրիէլ քահանան, զգեստաւորուում պատարագչի նման և ամենայն շքեղութեամբ զարդարւում: Ծերակոյտի վճիռը և կայսեր ինքնաձեռագիր դատակնիքը ի լուր դատապարտեալի և բոլոր ներկայ գտնուողների կարդացուելուց յետոյ, մօտենում է նորան Տէր-Աստուածատուրը և սկսում է զգեստի ու զարդերի բոլոր մասերը մի առ մի հանել նորա վերայից, ամեն անգամ կրկնելով «Ըստ հոգևորական և ըստ կայսերական հրամանաց բառնամք ի քէն զիշխանութիւն քահանայագործելոյ և կրելոյ զայս ինչ... յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ» խօսքերը: Եւ երբոր իսպառ մերկացնում են հոգևորական բոլոր զգեստներից ու զարդերից, հագնում են աշխարհականի զգեստ և արձակում են նորան տուն, համարելով այնպէս և կարգալոյծ եղած:

Թէև Սալիբը շատ անբաւական է մնում, որ, նախ կարգաւորութեան հանդէսն եկեղեցում հրապարակով, բոլոր ժողովրդի առաջ չեն կատարել, երկրորդ, որ նա պարում է Նախիջևանում և հեռաւոր տեղ չի արտորուած, ինչպէս ինքը սպասում է եղել, և այդ առթիւ էլ բողոք է ներկայացնում երջանկայիշատակ Մատթէոս կաթողիկոսին, բայց ոչինչ չի շահում. նորան պատասխանում են, թէ կարգընկէցութեան ծէսը կատարուել է, ըստ ամենայնի, համաձայն Սիւնհոգոսի հրահանգին, իսկ Պատկանեանցին քաղաքից դուրս հանելու խնդիրը

հոգևոր իշխանութեան չի վերաբերիլ, այլ մարմնաւոր իշխանութեան, որին և նա կարող է այդ մասին հարկաւոր դիմումներն անել:

Գործն այս դրութեան մէջ մնում է մինչև 1861 թուի վերջերը, և այդ բոլոր ժամանակ Պատկանեանցը ապրում է Նախիջևանում իբրև սոսկ աշխարհական, «Նախիջևանի մեշխանին» և պարապում է ուսուցչութեամբ և քարտուղարութեամբ քաղաքագլուխ Հայրապետեանի մօտ, որ այդ ժամանակներն եկեղեցական գումարների վէճը խալիբի ու Այվազեանի դէմ վարելու համար կարօտում էր մի այդպիսի հայագէտ մարդու խորհուրդներին և օգնութեան: Եւ այս այսպէս էլ անկասկած կվերջանար, եթէ գոյութիւն չունենար հակախալիբեան կուսակցութիւնը, որ Նալբանդեանցի Նախիջևանից հեռանալովը, Մատթէոս արքեպիսկոպոսի Հաշտարխանի վիճակը տեղափոխուելովը և Պատկանեանցի պատժուելովը, փոխանակ թուլանալու և կազմալուծուելու, աւելի ևս զօրեղանում է, մտնելով Մատթէոս կաթողիկոսի հօր պաշտպանութեան ներքոյ և հարուստ ու ազդեցիկ Հայրապետեանցին իրան առաջնորդ ընտրելով:

Սկսում է Նախիջևանի Հայրապետեան և խալիբեան կուսների ամենակատաղի շրջանը, Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանի և խալիբեան դպրոցի հիմնարկութեան շրջանը, որին անմասն չեն մնում Նալբանդեանցը Մոսկուայից և Պետերբուրգից մասնաւոր նամակների ու Հիւսիսսփայլի միջոցով և Պատկանեանցը Նախիջևանում իւր գրգռեցուցիչ խորհուրդներով, դրդումներով և զանազան գաղտագողի գործողութիւններով: Կատարւում են հետզհետէ ցաւալի դէպքեր. փորձեր են լինում գող հռչակելու Պատկանեանցին ¹⁰⁾, արատաւորելու խալիբի

¹⁰⁾ Պատկանեանցին գող հռչակելու ձգտումը նորա հակառակորդների կողմից եղել է Նախիջևանում դեռ 40 թուականներից, այնպէս որ երբ 1845—6 թուերին եկել ու երկար ժամանակ մնացել է քաղաքում Ներսէս կաթողիկոսը, նորա ցկանջն էլ հասցրել են քահանայի հակառակորդները այդ մասին պտտած լուրերը: Կաթողիկոսը շատ աշխատել է իմանալ ճշմարտութիւնը, շատ ճիգ է դրած դրել խոստովանել տալու Պատկանեանցին յանցանքը, բայց չի յաջողել: Այն ժամանակներից սկսած, ամեն անգամ, երբ կուսակցական կուսները վերանորոգուել ու սաստկացել են, վերստին ու վերստին հրապարակ է նետուել գողութեան խնդիրը: Մինչև անգամ 1864 թուին, երբ Պատկանեանցն արդէն Նախիջևանից արտորուած էր, դարձեալ վերանորոգւում է այդ խնդիրը և ջանք է լինում, ճիգ է թափում հաստատելու նորա վերայ գողութիւնը:

Խնդիրն այն է, որ 1826 թուին Ս. Էջմիածնի նուիրակ Թովմաս վարդապետը գալով Նախիջևան, բերում է իւր հետ Ս. Խաչափայտի մասը, որ շատ աղաչանքով առնելով նորանից Խաչատուր աղա Խոմաճեանը, դնում է Ս. Համ-

ընտանեկան պատիւը, ցեխ քսելու ազդեցիկ դիրք ունեցող ջերմ հայրապետական Կարակաշեանի երեսին, անպատուելու նորան. քսութիւն, մասնութիւն, դաւ ու խարդաւանանք անդադար յաջորդում են միմեանց, և քաղաքը դառնում է, ինչպէս սովորութիւն էր արեւ այդ ժամանակները ասել Այվազեանը, «այր աւազակաց»։ Բայց որ ամենացաւալին է այդ բոլորի մէջ,— այդ բոլորին զոհ է գնում Յովհաննէս վարդապետ Բէկ-Նազարեանը, չկարողանալով տանել իրան հասցրած վիրաւորանքը և յանկարծամահ լինելով։

*
*
*

Յովհաննէս վարդապետը վաղուց էր որ պաշտօն էր կատարում Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմում. նա երկար ժամանակ եղել էր Քիշինեում, վարել էր կոնսիստորիայի գործերը իբրեւ նախանդամ վիճակաւոր առաջնորդ Մատթէոսի յաճախակի բացակայելու միջոցներում և հմտացել էր վիճակային գործերին ու լաւ ծանօթացել թեմի ժողովրդի և նորա հաստատութիւնների գրութեան ու հանգամանքներին։ Կոնսիստորիայի Քիշինից Թէոդոսիա փոխադրուելու միջոցին նա էլ դուրա հետ միասին փոխադրուել էր Թէոդոսիա, մտերմացել նոր առաջնորդ Գաբրիէլ Այվազեանի հետ և յարել Խալիբեան կուսակցութեան։ Անձնականապէս նա շատ մաքուր մարդու համբաւ ունէր և վայելում էր թեմի թէ հոգեւորականների և թէ աշխարհականների սէրն ու յարգանքը։ Սակայն կուսակցութիւնը, նեղ, անձնական դիտումներով զեկավարուող կուսակցութիւնը ինչպէս սովորաբար եղել ու լինում է մեղանում, չի ճանաչում ոչ անձնական արժանիք և ոչ անհատական երախտիք. նա իւր նպատակին հասնելու համար անգթաբար ոտքի տակ է տալիս ամեն բան և ամեն մէկին, որ միայն արգելք է հանդիսանում, խոչընդոտն է լինում նորան։ Հէնց այդ վիճակին էլ հանդիպում

բարձման եկեղեցին, որտեղից և ժամանակ անցնելուց յետոյ, անյայտանում է այն։ Ոչ ոք չի իմանում, թէ ինչ եղաւ, ով գողացաւ, բայց կաւկածք, մեղ անյայտ պատճառով, ընկնում է է Տէր-Գաբրիէլի վերայ, որ այդ ժամանակները բաժանադրեցութիւն է անում եղել Ս. Համբարձման եկեղեցում։

1864 թուին Ս. Լուսաւորչի երէցփոխան Գէորգ աղա Խաթրանեանը խաշկալի պատկերները վերանորոգելու միջոցին գտնում է 2արթափան Աստուածամօր պատկերի արծաթապատի տակ խաշափայտի անյայտացած մասը, որի մասին և յայտարարում է առաջնորդութեան տեղակալ Այվազեանին, ակնարկելով, որ Պատկանեանցը գողացել է մասը Ս. Համբարձումից և բերել պահել է ու. Լուսաւորչում։ Տեղակալը հրամայում է պահել մասունքը զգուշութեամբ, մինչև որ վերջանայ Ս. Խաչ վանքի սկսուած վերանորոգութիւնը և այնտեղ զետեղուի սրբութիւնը, սր և կատարւում է իւր ժամանակին։

է հանգուցեալ վարդապետն իւր գործունէութեան մէջ Նախի-
ջևանում, ուր նա 1861 թուի Յունուարին ուղարկուել էր իւր-
բն յաջորդ Այվազեան վարդապետից:

Հայրապետեանք արդէն իսկ խէթիւ էին նայումնորա վե-
րայ իբրեւ ջերմ խալիբականի վերայ. այդ պատճառով էլ պէտք
է որ նա շատ զգոյշ լինէր, որ չյարուցանէր այնպիսի խնդիր-
ներ, որոնք ուղղակի շօշափում էին հայրապետեանց շահիրը:
Բայց կուսակցականութիւնը կոյր է լինում, և վարդապետը
հէնց այդ տեսակ խնդիրներով էլ սկսում է իւր գործունէու-
թիւնը. նա Եկատարինոսլաւի նահանգապետի այն հարցմուն-
քին, թէ Գնայ Պատկանեանցը Նախիջևանում, թէ ոչ, պատաս-
խանում է բացասական կերպով. նա յայտնում է կամ պատ-
րաստում է յայտնելու իշխանութեան, որ թէև Հայրապե-
տեանցը նախարարի հրամանով իրաւունք չունի խառնուելու
հոգևոր գործերին, բայց դարձեալ խառնում է. նա յարու-
ցանում է հայրապետական Տէր-Գէորգ քահանայ Բալաբանեա-
նի ապօրինի կերպով և խարէութեամբ խաչ ստանալու և կրե-
լու խնդիրը, և այլն և այլն:

Վարդապետի յանկարծամահ լինելու և դորան առիթ հա-
մարուած դէպքի հանգամանքները խալիբեաններն այսպէս են
պատմում: Ս. Թորոս եկեղեցում տիրացութիւն էր անում Մա-
նուէլ անունով մէկը, որ ընդունուել էր այդ պաշտօնի մէջ
Տէր-Գէորգ քահանայ Բալաբանեանի միջնորդութեամբ: Դա
բռնում է զողութեան մէջ և բռնադատում է վարդապետի
կամ դուրս գալ եկեղեցուց և իսպառ թողնել եկեղեցական վի-
ճակը, կամ դատաքննութեան տակ ընկնել: Տիրացուի մայրը,
որ յայտնի էր քաղաքում իբրեւ վատ վարքի տէր կին, երկու
անգամ զիւմում է վարդապետին և լալագին խնդրում, որ ի-
դին չարտաքսուի եկեղեցուց, բայց մերժումն է ստանում: Վի-
ջապէս, գալիս է երրորդ անգամ և վարդապետին չգտնելով
տանը, մտնում է ներսի սենեակները և հասնում է մինչև ննջա-
րանը, որտեղ այդ ժամանակ ծառան վառելիս է լինում հնոցը:
Սենեակի սարքն ու կարգն աչքի անցկացնելուց յետոյ, կինը
խնդրում է մի կտոր թուղթ, ասելով, որ կամենում է մի տու-
սակ գրել վարդապետին: Ծառան չի տալիս և արտաքսում է
նորան սենեակից, իսկ նա գնում է մի ուրիշ տեղ, գրում է
ցանկացած տոմսակը և բերում, տալիս է ծառային, որ նա
յանձնէ վարդապետին: Երբ որ վարդապետը տուն է վերադա-
նում և կարդում տոմսակը, շատ զարմանում է, որովհետև տու-
սակի մէջ կինը գրած է լինում, թէ ես այն նպատա-

կով..., որ դու խոստացար ծածկել որդուս յանցանքը. եթէ դու քո խոստումը կատարելու չլինես, բողոքելու եմ քո վերայ առաջնորդին և կաթողիկոսին: Վարդապետի արիւնը գլուխն է տալիս. նա իսկոյն տանում, կարդում է տոմարէկը հոգևոր կառավարութեան անդամների առջ և կասկած է յայտնում, որ այդ բոլորը կինը արած պէտք է լինի տիրացուի պաշտպան Տէր-Գէորգ Բալաբանեանի ներշնչմամբ ու խորհրդով: Զայրանում է Բալաբանեանը և, ինչպէս երևում է, խորհուրդ է տալիս կնոջ կատարելու իւր սպառնալիքը— պաշտօնապէս բողոքելու Մագիստրատին, առաջնորդին, թերևս և կաթողիկոսին, որ և կատարում է կինը, և Մագիստրատն էլ պաշտօնապէս քննութիւն է բաց անում, գործին տալով բռնաբարութեան մեղադրանքի բնաւորութիւն: Անցնում է 22 օր և 1861 Ապրիլի 11-ին երեկոյեան ժամը 8-ին յանկարծամահ է լինում Յովհաննէս վարդապետը: Այդ օրը, ուրբաթ երեկոյեան, հանդուցեալը գնացած է լինում ժամ և այնտեղից էլ վերադարձած տուն Գրիգոր վարդապետ Աղափիրեանի և Տէր-Շղիա Շաբշիկեան քահանայի հետ: Թէյ խմելուց յետոյ, յանկարծակի վեր է կենում տեղից և ասելով, թէ «ցաւս ելաւ», վայր է ընկնում հիւրերի առաջ, և մինչև բարձրացնում, տանում են ննջարան, հողին աւանդում է:

Այվագեանը, որ 1861 թուից դեռ շատ առաջ սկսել էր ամբաստանութեան բնաւորութիւն կրող զանազան թղթեր գրել նախարարութեան Պետերբուրգ, գեներալ-նահանգապետին Օդեսսա և Եկատարինոսլաւի նահանգապետին, բողոքելով Հայրապետեանցի վերայ, Յովհաննէս վարդապետի մահով համբերութեան բաժակը լցուած է համարում. նա հակառակ կուսակցութեան իւր և Խալիբի դէմ ուղղած բոլոր թշնամական գործողութիւնները վերագրելով Նալբանդեանցին, Հայրապետեանցին և Պատկանեանցին, աշխատում է նախ և առաջ դոցա ոչնչացնել: Նա թուղթ թղթի վերայ է գրում իշխանութեան, աշխատելով իշխանաւորների սրտում հաստատել այն համոզմունքը, որ քանի որ դոքա վայելում են ազատ գործելու իրաւունք— Հայրապետեանցը քաղաքագլուխ է, Նալբանդեանցը հեռուից իւր գրուածներով ղեկավարում է կուսակցութեան գործերը և Պատկանեանցն ազատ ապրում է Նախիջևանում և ամեն ձեռքից եկած միջոցներով պղտորում է մտքերը, Նախիջևանի կոիւնները չեն դադարիլ, վերջ չեն ունենալ:

Վարդապետ-առաջնորդի գրութիւնները վերջիվերջոյ ու-

Նենում են իւրեանց ազդեցութիւնը: Քաղաքագլուխ Հայրապետեանցը նախարարութեան հրամանով պաշտօնապէս յանդիմանութիւն է ստանում նահանգապետից, Նալբանդեանցը բանտարկւում է ¹¹⁾, իսկ Պատկանեանցն արտորուում է Վեատկա, որտեղից փոխադրւում, տարւում է Պետերբուրգ միայն իւր ազդեցիկ բարեկամների շնորհիւ: Պ. Կարակաշը իւր կենսագրական յօդուածում չի շօշափում, չի յիշում և իւր պապի աղատուելու և կրկին քահանայադործելու իրաւունք ձեռք բերելու հետաքրքրական հանգամանքը, որ նոյնպէս շատ կարևոր է: Մեր ձեռքին գտնւում է հանգուցեալ Պատկանեանցի մի շատ շահեկան նամակը, որ կատարելապէս լոյս է սփռում այդ թէև մեզանից մի 25—26 տարի առաջ կատարուած, բայց մինչև ցայսօր դեռ վարագոյրի տակ մնացած ու գրի չառնուած հանգամանքի վերայ ¹²⁾:

1866 թուից ապրելով Պետերբուրգում, Պատկանեանցը չի թողնում իւր սիրելի պարապմունքը—գրականութիւնը. նորա այդ ժամանակամիջոցի գրուածների մէջ նշանաւոր է լինում իւր ինքնակենսագրութիւնը, որ տակաւին լոյս տեսած չէ տպագրութեամբ, և մի փոքրիկ բանաստեղծական գրուածք «Մրմունջ» խորագրով, որ նա տպագրում է Նախիջևանցի Սիմաւոն աղա Ալաշալեանի ծախքով ի յիշատակ նորա հանգուցեալ Ստեփան որդու: Ահա այդ փոքրիկ գրուածն էլ հէնց լինում է նորա քահանայութեան վերադարձման սկզբնապատճառը:

Մրմունջը համնում է Պօլիս, կարդացւում է սիրով և լաւ ընդունելութիւն է գտնում ամեն տեղ: Կարդում է այդ գրուածքը, ի միջի այլոց և հանգուցեալ Ներսէս պատրիարքը, որ, ինչպէս յայտնի է, այդ ժամանակները, այսինքն 75—76 թուերին, սկսել էր մեծ հռչակ վայելել ամեն տեղ թէ իւր հօտի մէջ և թէ կառավարչական շրջաններում: Հաւանում է նա

¹¹⁾ Մեր ընթերցողներին թիրիմացութեան տեղիք չտալու համար, մենք այստեղ պարտք ենք համարում մեկնել, որ Նալբանդեանցի բանտարկութիւնն եղել է ոչ միայն Ալազեանի նորա մասին տէրութեան գրած թղթերի հետեւանքը, այլ և շատ համազումար հանգամանքների արգասիք: Այդ մասին մենք դարձեալ հաստատ ենք մնում այն կարծիքի վերայ, որ միանգամ արդէն շատ տարի առաջ յայտնել ենք մեր «Նալբանդեանց» գրքում: Մենք այստեղ միայն կամենում ենք ասել, որ Ալազեանի գրածները նորա մասին մի խոշոր տեղ են գրաւում նորա կալանաւորուելու ու բանտարկուելու դժբաղտ գործի մէջ:

¹²⁾ Այդ նամակը Ալազեանի մի շարք հետաքրքրական նամակների հետ միասին մենք ստացել ենք Պ. Յովհաննէս Խաթրանեանից, որին և յայտնում ենք մեր խորին շնորհակալութիւնը:

բանաստեղծութեան և հարցնում է, թէ, «հեր է այժմ այդ Մրմունջին գրողը, էր է նստեր և ինչ պատճառաւ ձայն չի հաներ»: Շրջապատողները պատրիարքի այդ խօսքերը անյապաղ հասցնում են Պատկանեանցի ականջը և յորդորում են նորան մի նամակ գրելու և խնդրելու նորա միջնորդութիւնը Ռուսաց աէրութեան առաջ, որ և նա շտապում է կատարել 1875 թուի հոկտեմբերի մէկին: Պատրիարքը ստանալով նամակը, գրում է այդ մասին Պետերբուրգ Ռուսաց ներքին գործոց նախարարին և Ս. Էջմիածին Սրբազան կաթողիկոսին: Վեհափառն իւր կողմից նոյնպէս դիմում է ներքին գործոց նախարարին, սա էլ պատրիարքի և վեհափառի միջնորդութիւնը յանձնում է արդարադատութեան նախարարին, իսկ այս վերջինն այս անգամ, 1876 թուին, խափանում է գործը:

Պատրիարքը տեղեկութիւն ստանալով, որ իւր և վեհափառ կաթողիկոսի միջնորդութիւնը մնացել է անհետեանք, դիմում է մի առանձին աղերսագրով կայսեր Իգնատիեւ դեսպանի միջոցով, և աղերսագիրը մտնում է «խնդիր ընդունելու յանձնաժողովը» որ չիմանալով, թէ Պատկանեանցը Պետերբուրգումն է, գրում է Ս. Էջմիածին և հարցնում է, թէ ո՞վ է այդ Պատկանեանը: Վեհ. Մակար կաթողիկոսը պատասխանում է համաձայն այն գրութեան, որ նա արդէն մի անգամ գրել էր այդ մասին նախարարին, և սկսում է մի երկար գրագրութիւն նախարարի, կովկասի փոխարքայի և Եկատարինոսլաւի նահանգապետի մէջ և, վերջապէս, գործը վերստին անցնում է արդարադատութեան նախարար Կոմս Պալէնի ձեռքը:

Մինչ այս մինչ այն ծագում է Ռուս-տաճկական պատերազմը, որի հետեանքը լինում է ազգային խնդրի արծարծուիլը, որի համար ուղարկւում են Եւրոպա Խրիմեան Հայրիկը և Խորէն Նարբէյը: Պատկանեանցը տեսնելով, որ պատերազմի պատճառով իւր գործը մնում է, կրկին դիմում է Պատրիարքին և խնդրում, որ իւր գործը յանձնուի Խորէն Գալֆայեանին, որովհետեւ նորան էր յանձնուած լինել Պետերբուրգում: Մինչև որ այդ նամակի պատասխանը ստացւում է, Բերլինում համախմբւում է վեհաժողովը, Խորէնը գնում է Բերլին և Պալէնը փոխւում է ու նորա տեղ արդարադատութեան նախարար է հաստատւում է Նաբոկովը:

Խորէնը վերադառնում է Բերլինից 1878 թուի օգոստոսի 2-ին և 31-ին տեսակցութիւն է ունենում Պատկանեանցի գործի մասին Նաբոկովի հետ, որ խոստանում է

համաձայնութեան թուղթ գրել և գրում էլ է այդ թուղթը սեպտեմբերի 8-ին: Սեպտեմբերի 16-ին, երբ յանձնաժողովը պիտի զեկուցանէր կայսեր, ստացուած է պատրիարքից մի նոր աղերսագիր կայսեր անունով իշխան Լաբանով-Ռոստովսկի դեսպանի միջոցով: Այդ ժամանակ ահա Յանձնաժողովը հաւաքելով այդ գործի մասին եղած բոլոր գրազրուածիւնը, ի միջի այլոց, և երջանկայիշատակ Մատթէոս կաթողիկոսի 63 թուին այդ մասին գրած թուղթը, որ պահել էր փոխարքայի դիւանատունը, ուղարկում է կայսեր, որ և քննելով գործը, հոկտեմբերի սկզբին ներման վճիռ է արձակում, հրամայելով վերադարձնել Պատկանեանցին քահանայութիւնը: ¹³⁾

* *

Ինչ եղաւ Մկրտիչ վարժապետ Եկեհանի դպրոցը:—Նա թէպէտ կաթողիկոսի պաշտպանութեամբ և Խալիբի հովանաւորութեամբ պահեց իւր գոյութիւնը մինչև վարժապետի մահը, բայց իշխանութիւնից միշտ փակուելու վտանգի մէջ լինելով,

¹³⁾ Մեզ չափազանց զարմացում է մեր հոգևոր բարձր իշխանութեան ներկայացուցիչներին գործողութիւններն այդ գործում: Այն ժամանակ, երբ մեր կեանքում այնպիսի հրատապ խնդիր է վճռուելիս եղել, ինչպիսին Բերլինի վեհաժողովին էր, մեր կաթողիկոսը, պատրիարքը և նուիրակը ժամանակ են գտել թղթեր ու աղերսագրեր գրելու կայսեր, դեսպաններ մէջ ձգելու, քաղաքական ընտրութիւն կրող բանազնացութիւններ անելու մեծամեծների հետ մի փոքրիկ, չնչին գործի վերաբերմամբ: Մենք չենք հասկանում, թէ ինչ շահ ունեցանք մենք, որ Պատկանեանցը վերստացաւ իւր քահանայութիւնը, կամ ինչ վնաս կար, որ նա մնար աշխարհական: Բայց հրքան խօսք ու զրոյց, հրքան գրազրուածիւն է եղել, մինչև որ իրագործուել է պատրիարքի յարուցած խնդիրը: Արժէր գործն այդ շնորհին արժանանալու համար զորժ գրուած մեծ աշխատանքին. և այդ առաջին դէպքը չէ մեր պատմութեան մէջ:

Այդ գրազրուածիւնների ժամանակ 1877 թուին. ի միջի այլոց, հարցրել են և Նախիջևանի հոգևոր կառավարութեան Պատկանեանցի վարք ու բարքի մասին նորա կարգընկէցութիւնից յետոյ: Կառավարութիւնն էլ իշխանութեան հարցմունքին բաւարարութիւն տալու համար, զիմել է քահանաներին, առաջարկելով ամեն մէկին զրելու այդ մասին իւր իմացածը: Սակայն քահանաներից ոչ ոք մի դրական պատասխան չի տուել բացի Ս. Լուսաւորչի Տէր-Եղիա առաջ քահանայ Զարոշիքեանից, որ գրել է. «Առ հարցումն հոգևոր կառավարութեանդ ի 19 ապրիլի համար 152 ի մասին կարգընկէց Գարբիէլ Պատկանեանց, ունիմ պատիւ պատասխանել: Պատկանեան յետ կարգընկէց լինելոյն յամի 1860 գտանէր ի Նախիջևան ընդ հսկողութեամբ բօլիցիային իշխանութեան, և ի սմին միջոցի որչափ և եկաց պարապէր մանկավարժութեամբ, սակայն քաղաքական գլուխ Հայրապետեանցն որ վարէր վէճ ընդ սրբազան առաջնորդին, գործածէր գնա իբրև զբաղիր, և Պատկանեան գտնալ միջոց զանազան խռովութիւնս յարուցանէր ի մէջ աշխարհականաց և հոգևորականաց, և ուսուցչութիւն նորա էր բոլորովին հակառակ եկեղեցական կանոնի և հաւատոյ ի վնաս

հակառակ կուսակցութեան անընդհատ հալածանքներին ենթարկուած լինելով, չկարողացաւ առաջ գնալ ու զարգանալ: Այդ դէպքում դպրոցի առաջագիմութեան վերայ ազդում է, բացի վերոյիշեալ գլխաւոր պատճառներից, և իւր վարժապետի անձնաւորութիւնը, իբրեւ աղայասէր և շողորորթ մարդու, որ ամեն մի քիչ թէ շատ հասկացող Նախիջևանցու յետ էր մղում նորանից, չնայելով, որ վարժապետը ամեն միջոց գործ էր դնում ամենքի սիրտը շահելու, և նորա բռնած ուղղութիւնը, իբրեւ սքոլաստիքի, որ արդէն անցեալ դարի երկրորդ կիսից սկսել էր շատերին բաւականութիւն չտալ:

Մեր ձեռքին գտնուում են վարժապետի մի շարք ձեռագիր գործերը, որոնք բոլորն էլ այնպիսի նիւթ են պարունակում իւրեանց մէջ, այնպիսի համ ու հոտ ունին, որ չպէտք է դիւր գային շատերին, գրաւառ քերականութիւններ 11 հոլովմունքով, քաղաքավարութիւն, համառօտ յայտարարութիւն թուականաց այլ և ազգաց յիշատակելոց ի մատենաս Հայոց, ընդօրինակութիւն յայտնի «Սքանչելի գաղտնիք մեծին Ալպերտի» գրքի, թուաբանութիւն գործնական և ուսումնական, բնագննութիւն կամ բնութեան հանգումանք մարդկային, հրահանգ ի հաստատութիւն դպրոցաց ըստ եղանակի փոփոխ դասատուութեան (թարգմանութիւն ռուսերէնից), համառօտութիւն քաղաքական և ուսումնական աշխարհագրութեան, նկարագրութիւն, բարեկամ տղայոց (թարգմանութիւն ռուսերէնից) որոնցից մի քանիսը գործ են ածուել իբրեւ ձեռնարկներ, մի քանիսըն էլ իբրեւ ընթերցանութեան գրքեր իւր մասնաւոր կամ, ինչպէս ինքը վարժապետն ասում է, «առանձնական» դպրոցի աշակերտների համար: Հասկանալի է, որ Ալպերտը, բնագննութիւնը, քաղաքավարութիւնը, այդ իւր տեսակի բոն-տոնը, և այլ այդ տեսակ ընթերցանութեան գրքերը չպէտք է կարո-

ղեռահաս մանկանց, վասնորոյ յորժամ եկն ի քաղաք սրբազան Առաջնորդն վիճակիս Գարբիէլ Արքեպիսկոպոսն Ալպագեանց, հասու եղև վասն ամենայն ամբարշտութեանց և վնասակարութեանց նորին Պատկանեանի և զկնի ստուգելոյ զայնմ ամենայնէ ի յաշխարհականաց և ի հոգեւորականաց և ճանաչելոյն զնա վնասակար ժողովրդեան և եկեղեցւոյ, առաջի արար զայմանէ առ նախաբարութիւն ներքին գործոց յաղազս բառնալոյ զնա աստի իբրեւ վնասակար անձն, որ և յետ միջոցի յամի 1861 ի յանակնիալ պահու հրամանագրութեամբ եկատարինալաւու գաւառապետին Պատկանեանն ժանդարմի առաքեցաւ յարսոր ի կողման Սիպիրու ի քաղաքն Վեստրա, զասացելոյն կարելի է իմանալ ի սրբազան Առաջնորդէն որ այժմ ի Թիֆլիզ է. և յայնժամեան Անդամոց հոգեւոր կառավարութեան, և ի քահանայից որք տուեալ էին զգրաւոր ստորագրութիւն ինքեան սրբազան Առաջնորդին»:

դանային մտաւոր պաշար հայթայթել աշակերտներին, գրաւիչ լինել նոցա համար և զարգացնել նոցա գրական ճաշակը: ¹⁴⁾ Սակայն արդարութիւնը պահանջում է ասել որ «առանձնական զպրոցը՝ շատ է նպաստել հայկական գրաճանաչութեան տարածուելուն Նախիջևանցւոց մէջ, այնպէս որ նորա աշակերտներից շատերն այնքան իմացել են հայոց լեզուն, որ կարողացել են հասկանալ թեթև գրութեանը և ինքեանք ևս կարողութիւն են ունեցել աղճատ գրաբառով նամակներ գրել և ստացածները կարդալ, հասկանալ:

Ուալիքն այնքան հովանաւորել է վարժապետին, որ, բացի նորանից, որ չի թողել նորա զպրոցը փակեն, այլ և նորան գեղապրութեան ուսուցիչ է կարգել տուել տեղական արքունի զպրոցում, և մինչև իսկ միտք է ունեցել նորան տեսուչ կարգելու այնտեղ, բայց ինքը վարժապետը հրաժարուել է այն պատուից, բարւոք համարելով պահել միայն իւր մասնաւոր զպրոցը, որ նորան, ըստ ամենայնի, նիւթականապէս բաւականութիւն է տալիս եղել:

Աւելորդ չենք համարում այստեղ մէջ բերելու Եկենեանի մի նամակը, որ նա գրել է Ուալիքին այդ նիւթի մասին 1855 թուի փետրուարի 28-ին, որից մեր ընթերցողները կարող են մի կողմից գաղափար կազմել վարժապետի գրաբառագրութեան մասին, միւս կողմից էլ նորա և Ուալիքի յարաբերութեան, մասնաւոր զպրոցի հանգամանքների և Նախիջևանի արքունի զպրոցի տեսչութեան գործի մասին: Չպէտք է մոռանալ, որ վարժապետի գրաբառագրութեան համբաւը տարածուած է եղել ոչ միայն Նախիջևանում, այլ և շատ տեղերում. նորան ճանաչել և նամակագրութիւն են ունեցել նորա հետ շատ նըշանաւոր հայ մարդիկ, որ թւում և Ս. Նազարեանցը, որ 1846 թուին ուղարկելով նորան իւր «Обозрѣніе Исторіи гайканскої письменности въ новѣйшія времена», հետևեալ լատինական ընծայականն է գրել վերան՝ «diro doctissimo Baptistae Egenian praeceptori litierarum armenicarum opusculum suum quaecunque fit tanquam monumentum amoris etsevrentiae offert auctor»:

«Յառաջ քան զգնալ Ձերումդ Ազնուութեան ի թայդան, գրում է իւր յիշեալ նամակում» Անձնանուէր և Աղօթարար ծառայ Մկրտիչ վարժապետ Եկենեանը գերազնիւ իշխան և Անզուգական բարերար տէր խալիբին», անկարող եղէ առնել տե-

¹⁴⁾ Մկրտիչ վարժապետ Եկենեանի մեր յիշած ձեռագրերը այժմ պատկանում են Նախիջևանի թեմական դպրանոցի մատենադարանին:

սութիւն ընդ բարերար Տեառնդ իմում, և այժմ լսելով հաւաստեալ, թէ մին ի վարժապետաց թաղանու ույեզմնիին, չէովինով անուանեալ, և երկու վարժապետք Ռաստովու ույէզտնիին Ֆէտորովսքի և սավէլիվ, հետամուտ են գալտ ի միմեանց առանձին խնդրագրովք առ Տիրէքթոն, լինել սմթրիթէլ մերս ուսումնարանին, և տիրէքթոն ցուցեալ է զհաճութիւն իւր նշանակել զմին ի նոցանէ (ըստ ասից քրիվօնոսին):

Վասն որոյ և համարձակեցայ այսու յայտարարութեամբս զիմել առ Ձեզ և խոնարհաբար խնդրել զմիջնորդութիւն ձեր առ Տիրէքթոն վասն հաստատութեան առտնին դպրոցիս յովմէ միայն կայանայ բաւական ապրուստ իմ ի ծերութեանս, և ոչ ի սմթրիթէլութենէ, ուստի և ոչ ցանկամ այնր ծանր պաշտօնին, միայն թէ դպրոցն իմ մի արգելցի, զի գիտեմ ստուգիւ, թէ ի հաստատել աստանօր նորոյ սմթրիթէլին՝ անդէս առաջին գործ նորա լինելոց է արգելուլ զիմ դպրոց, գրգռեալ ի նախանձուէ ուսուցչաց մերոց, որք չարաչար թշնամիք են ինձ:

Չայսոսիկ այսպէս յայտ առնելով, վստահացեալ կամ ի խնամս Ձերում մեծութեան. զի որպէս ցայսօր ժամանակի հըզօր պաշտպանութեամբ մարդասէր բարերարիդ ոչ ոք վիսահաց ինձ, նոյնպէս և այսուհետեւ բոլորասիրտ ապաւինութեամբ յանձն առնեմ զիս ի բարերար կամս Ձեր, որպէս և հաճոյ թուիցի Ձեզ այնպէս արասլիք, ես յամենայնի գոհ եմ յԱզնուական բարերարէդ»:

Ո՞վ է եղել այդ տիրացու Սարգիսը, որին Նալբանդեանցը 1846 թուին գրել է իւր նամակները Ս. Էջմիածին: Դա Նախիջևանի Ս. Աստուածածին եկեղեցու քահանայ Տէր-Բարսեղն է եղել, որ իւր տիրացութեան ժամանակ կրել է Սարգիս անունը: Տիրացու Սարգիսը առաջ դեռ Ներսէս կաթողիկոսի առաջնորդութեան ժամանակ ծառայելիս է եղել Նախիջևանի հոգևոր կառավարութեան մէջ գործավարի պաշտօնով և արտաքսուել է պաշտօնից առաջնորդի հրամանով իւր կատարած մի յանցանքի համար: Սարգիսը դորանից յետոյ թողել, գնացել է Ս. Էջմիածին և այնտեղ իւր երկարատե օրինակելի ծառայութեամբ վաճռում քաւել է իւր յանցանքը, այնպէս որ երբ Ներսէսը ընտրուել է կաթողիկոս, հասել է Ս. Էջմիածին և Ս. օծումն է ընդունել, տեսնելով նորա լաւ վարքն ու բարքը և իւր շրջապատողներից էլ նորա մասին միայն լաւ լսելով, ներել է նորան և ձեռնադրելով քահանայ, վերադարձրել նոր-Նախիջևան: Այս մասին մենք կաթողիկոսի 1847 թուի

մայիսի 8-ին Պալիբի անունով արձակած կոնդակում կարդում ենք. «Սարգիս գրագիր հոգևոր կառավարութեան Նախիջևանայ երբեմն անցեալ քան զիւր սահման պարտաւորութեանց չարաչար յանդգնութեամբ մինչև վսաահանալ կարգել զինքն առաջնորդ մտաց մերոց ի կամս և ի հաճոյականս իւր և իւրոց խորհրդակցաց, արտաքսեցաք ի պարտաւորութեանց անտի դրազրութեանց հոգևոր կառավարութեան, և մնաց նա անյոյս ի մեր ներողութեանց, յետ որոյ ինքնակամ գիմեալ նորա ի Ս. Էջմիածին և որպէս արգելական ինքնակամ սպասաւորեալ ի տաճարի Էջմիածնի զամս քանիս, հուսկ ուրեմն ի ժամանել մեր յԱթոռն սուրբ լուեալ վասն ընդ երկար ապաշխարութեանց նորա բազում համբերութեամբ և համեստ կացութեամբ, ոչ անարժան դատեալ ներել նմա, հրաման ձեռնադրել զնա քահանայ ի վերայ եկեղեցեաց Նոր-Նախիջևանայ հայոց, և արձակեալ զնա վերադառնալ առ իւր ընտանիս, յայտնեալ զայս ամենայն ձերում արժանանձնութեան յանձն առնեմ ձերում տնօրէնութեանց զի արժանադատութեամբ ձեր և անդամոց հոգևոր կառավարութեան նշանակեալ զնա քահանայ արժան դատեցեալ եկեղեցւոյ, նշանակիս չիք և զժողովուրդ վասն նորա: Եւ մեք եմք և մնամք միշտ ձեզ օրհնարան և բարեցակամ ի սրտէ»:

Ստացել է արդեօք Նալբանդեանցն իւր նամակների պատասխանը տիրացու Սարգսից և Թնչպէս է եղել, որ նորա նամակները բռնուել և ընկել են կաթուղիկոսի ձեռքը: Թէև մենք այդ մասին լիակատար և ճիշդ տեղեկութիւն չունինք, բայց ի նկատի առնելով տիրացու Սարգիս Պոպովի Նախիջևանի հոգևոր կառավարութեան գրագիր զպիր Եղիա Տէր-Աստուածատրեան Շապոշիկեանին Ս. Էջմիածնից 1846 թուի մարտի 29-ին գրած նամակի բովանդակութիւնը, որ նոյնպէս կցուած էր կաթուղիկոսի Պալիբին ուղարկած դատաքննութեան գործին, կարող ենք ամենայն հաւանականութեամբ ասել, նախ, որ Նալբանդեանցը պատասխան ստացել է, և այն բոլորովին հակառակ իւր սպասածին, երկրորդ, որ Սարգիսը նորա նամակները ուղարկել է Նախիջևան, իսկ նորա հակառակորդներն առել, յանձնել են հոգևոր կառավարութեան, խնդրելով հասցնել կաթուղիկոսի ձեռքը:

«Միքայէլ Ղազարեան Ուստայեանց յինքենէ անուանեալ զպիր Սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցւոյ ձերոյ, գրում է իւր այդ նամակում տիրացու Սարգիսը, ի 5 փետրուարի և ի 5 մարտի ներկայ ամի գրէ առ իս զերկոսին աղաւաղ գրութիւնս, յորս

յետ աղաւաղաբար գրելոյ զայլ և այլ ցնդաբանութիւնս, անարգէ անխժաբանութեամբ զհասարակութիւն ժողովրդեան հայոց Նոր-Նախիջևանայ և արհամարհէ բազում նախատանօք զգիտնական մկրտիչ վարժապետն Սիմեոնեան վասն կարգելոյ նորա յուսուցիչ ի Սրբազան վեհապետէն ի վերայ հոգևորականաց Նոր-Նախիջևանայ. ինքն գոլով եկեղեցական փոխանակ աղօթելոյ վասն ժողովրդեան Հայոց, զհաց նոցա ուտէ և անգոսնութեամբ անխժաբանէ զնոսա և արհամարհէ: Ափսոս անուան Սուրբ Լուսաւորչի և ժողովրդեան նորա, որ այնպիսի երախտամոռ անձն դպիր են կարգեալ. այժմ եթէ ի մանկական հասակի գտեալ անհաւան ժողովրդականաց Հայոց անգոսնէ զնոսա անպատկառաբար, ի կատարելութեան իւրում ունի և զհաւատն քրիստոնէական ուրանալ և զամենայն առաքինական գործս նորա անգոսնել անհաւանութեամբ:

Գրութիւն նորա առաջին բացայայտ ծանուցանէ զլրբութիւն և զտգիտութիւն նորին, թէ և ինքն զինքն ջատագովէ անպատկառաբար և անգոսնութեամբ արհամարհէ զժողովուրդս և զվարժապետն, ոչ տեսանէ զգերան իւրում ական, զշիւղս այլոց ական նկատէ: Թողում զսկզբնաւորութիւն յառաջաբանութեան գրութեան նորա, որ վասն ժողովրդեան մերազնէից յանդէնեալ է խօսել, զջատագովութենէ իւրմէ արտագրեցից... Զայսոսիկ գրութիւնս կամէի թէպէտ առաքել այդր ի վերայ պատուելի անձանց, զի յանդիմանեսցեն զնա, բայց վասն ծանրութեան փոշտին այժմ ոչ կարողացայ. զկնի անցանել ժամանակաց անպատճառ ունիմ առաքել զայնս օրինաւոր եղանակաւ ի սաստ և ի խրատ յանդգնութեան նորա: Գրեցից ընդ նմին և առ ինքն զպատասխանի ոչ որպէս ինքն կամի, այլ որպէս ես կամիմ և իրաւունքն սուրբ օրինաց պահանջէ: Ոյր աղագաւ խնդրեմ ի սիրելութենէ ձերմէ պատուիրել նոյն անսահման դպրին, զի սանձեսցէ զյանդգնութիւն իւր և մի միւս անգամ այնպիսի անգոսնական և արհամարհական թուղթ վասն ժողովրդեան հայոց գրեսցէ առ իս և մշտացուցէ զպանդխտութիւն մեր, քանզի և ոչ ճանաչեմ զնա ամենեկին, թէ և ինքն որպէս ծանօթ և բարեկամ գրէ առ իս զայնոսիկ գրութիւնս:

Սրբազնագոյն Քահանայապետն ի 17 դեկտ. անցեալ ամի է ի Տփղիս, և ի 27 սոյն ամսոյ հրամանագրութեամբ նորին Վեհափառութեան ծաղկատար Սահակ եպիսկոպոս և Յովհաննէս Շահխաթունով եպիսկոպոսն և ծերունազարդ Պետրոս Պատգամաւոր վարդապետն եպիսկոպոսացուն ընդ առաջ զնացին անդ ի Տփղիս Սրբազնագոյն վեհապետին և մինչև ցարդ կան անդ:

Պալուստ նորին վեհափառ Տէրութեան աստ է իսկապէս առաջիկայ Ապրիլ ամսոյ և շնորհաբաշխ հայրապետական օծումն նորա յ9 Յունիսի յաւուր տօնի սրբոյ Կաթողիկէ էջմիածնի և մեռնօրհնութիւն ևս ի նոյն աւուրսն անխափան: Ժամանակ քառինթինի բարձրագոյն հրամանաւ փոխարքային կարճեցեալ է այժմս ի չորս աւուրս, որ ի սահմանագլուխս այսոցիկ տէրութեանց, բայց զկնի լինելոց է 24 ժամաչափ: Եւ ես եմ և մնամ վասն ձեր բարեացակամ միշտ ամենախոնարհ ծառայ տիրացու Սարգիս Պոպով»¹⁵⁾:

Նալբանդեանցի հետ միասին, ինչպէս մենք տեսանք կաթողիկոսի Խալիբին 1849 թուին տուած կոնդակի խօսքերից, դատաքննութեան է ենթարկուած լինում և Շապոշնիկեան ազգանունով մէկը: Այդ Շապոշնիկեանը Նախիջևանի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու դպիր և տիրացու Սարգսի նամակի մէջ յիշուած Եղիա Տէր-Աստուածատրեանն է, որ վերոյիշեալ Սարգիս Պոպովի հոգեոր կառավարութիւնից արտաքսուելուց յետոյ, ստանձնել էր նորա պաշտօնը: Կաթողիկոսի Խալիբին ուղարկուած և դատաքննութեան համար իբրև գլխաւոր հիմք ընդունուած 15 թղթերից միայն երեքն էր վերաբերում Նալբանդեանցին, իսկ մնացեալ 12-ը վերաբերում էր հէնց այդ տիրացու Եղիային: Դորա գլխաւոր յանցանքը և դատի ենթարկուելու պատճառն այն էր, որ դա կամենալով ամուսնանալ, ընտրել էր իւր համար հարսնացու Մարիամ անունով մի օրիորդ Սարհատեան ընտանիքից, որ մի 2 հազար ոտւրլի օժիտ ունէր և որի վերայ աչք ունէր և Ս. Լուսաւորչի միւս դպիր Սրապիօն Պրոտոպոպովը:

Սարհատեանը երկու եղբայր և մի քոյր էին, որոնք որբ էին մնացել իւրեանց ծնողների մահից յետոյ: Եղբայրներից մէկը—Կարապետը—ծառայում էր Մոսկուայում, միւսը—Յովհաննէսը—Պետրոպոլսում, իսկ Մարիամն ապրում էր իւր հօրեղոր տանը Նախիջևանում: Փեսացու թեկնածուներից հօրեղբայրը հաւանում է Սրապիօնին և համաձայնում է նորան տալու Մարիամին և մերժում է Եղիայի առաջարկութիւնը:

¹⁵⁾ Տիրացու Սարգիս Պոպովը—Տէր-Բարսեղ քահանան, մեր տղէտ, խեղճ ու կրակ հոգևորականներից մէկն է եղել, ինչպէս այդ մասամբ կարելի է տեսնել և նորա նամակից: Դորա մասին մի զուարճալի պատմութիւն են անում Նախիջևանում: Ասում են, որ մէկ անգամ եկեղեցու զանգերը եռանդով հնչեցնելու միջոցին մի պառաւ կին պատահելով քահանային փողոցում, հարցնում է. «Տէր-հայր, այսօր ի՞նչ տօն է, որ այսպէս ուժեղ զանգահարում են»: Նա պատասխանում է. «Ապա, չգիտեմ, այսօր խեղճ տօնն է»: «Այնպէս է, մեծ-օրդ շնորհաւոր, հեղինակով ասում է կինը և անցնում, զնում է:

Դպիր Եղիան տեսնելով, որ այդպիսի ուղիղ և ընդունուած ճանապարհով չհասաւ իւր նպատակին, մտածում է խորամանկութեամբ և գաղտագողի իրագործել իւր ցանկութիւնը. նա դիմում է օրիորդի իւրան առաջ ընկեր եղած եղբայրներին և հասկացնելով նոցա, որ հօրեղբայրը չի ուզում Մարիամին իւրան տալ, որովհետեւ ամուսնում է փողը, համոզում է նոցա, որ նոքա գրին հոգևոր Կառավարութեան և Կոնսիստորիային, թէ ինքեանք համաձայն չեն իւրեանց քրոջը Սրապիօնին տալու, թէ Մարիամը յօժար չէ նորան գնալու, այլ իւրեանց հօրեղբայրն է, որ հակառակ նորա կամքին ստիպում է նորան ամուսնանալու իւր չսիրած մարդու հետ, և այլն և այլն, և ինքն իսկ շարադրում, ուղարկում է Կարապետին գրելիք բողոքների օրինակները:

Բայց շուտով յայտնում է կեղծիքը. պարզում է, որ այդ բոլորը շինովի բան է, և ոչ հօրեղբայրն է խնայում փողը և ոչ Մարիամն է հակառակ իւր կամքին խօսք տուել Սրապիօնին: Զայրանում է Կարապետը և առնում, ուղարկում է դպիր Եղիայի գրած բողոքագրերի օրինակները Սրապիօնին, որ և այդ մասին եղած բոլոր գրագրութիւնը յանձնում է հոգևոր Կառավարութեան, խնդրելով այդ բոլորը հասցնելու նորին վեհախառութեան բարեհայեցողութեան: Նախիջևանի հոգևոր Կառավարութիւնը Կոնսիստորիայի հրամանով այդ Եղիա դպրին էլ, ինչպէս նալբանդեանցին, պաշտպանում է, ձգձգելով գործը, մինչև որ ժամանում է Նախիջևան վեհակաւոր Մատթէոս արքեպիսկոպոսը և 1850 թուի Մարտի 26-ին ուրիշ տիրացուների հետ միասին և այդ Եղիա Շապուշիկեանին ձեռնադրում է քահանայ, և այդ հակառակ կաթողիկոսի պատուէրին, որ հրամայել էր դատի ենթարկել նորան և պատժել, և հակառակ ինքիւրի ցանկութեան ու կամքին, որ կաթողիկոսի կոնդակով ¹⁶⁾:

¹⁶⁾ Այս Տէր-Եղիա Զարուշիքեանը, որին ուղղուած է և տիրացու Սարգսի նամակը նալբանդեանցի դէմ և որ Պատկանեանցի մասին այնպիսի շար վրկայութիւն է տուել, բնական խելքից զուրկ մարդ չէր. նա խօսում էր տրամաբանօրէն և կեանքի շարն ու բարիքն անտեղեակ չէր: Նա մանաւանդ լաւ ուսումնասիրել էր օրէնսդրութեան 10-երորդ հատուրի յօդուածները, այնպէս որ միշտ կարողանում էր տեղին ու գէպին հարկաւոր յօդուածները գտնել ու մէջ բերել: Սորա մասին է, որ պատմում են, թէ լուսաւոյի ներսէս կաթողիկոսը տեսել է. «Տէր-Հայր, քեզ ձեռնադրելու ժամանակ քո ձեռքը աւետարան են տուել, թէ „СВОДЪ ЗАКОНОВЪ“:

Քահանայանալը նորան չի ազատել խալիբի և կաթողիկոսի վրէժխնդրութիւնից, թէև նա մեղայական էլ է տուել. նա կանչուել է Ս. Էջմիածին և ապառուել է խիստ պատժից, եթէ չենք ռիալուում, միայն իշխանութեան միջ-

քաղաքի հոգաբարձուների հետ միասին դատաւոր էր կարգուած այդ դատաքննութեան գործին:

Նորդութեամբ: Մենք կարգացել ենք այն բողոքագիրը, որ նա գրել է նախարարութեան Խալիբի և հոգևոր իշխանութեան վերայ, բողոքագիր, որ մտրդ կարգաւով փշաքաղում է, թէ դորանից յետոյ այլ ևս նա ինչպէս է կարողացել մնալ քահանայ...

Իւր այդ շատ բնդարձակ բողոքագրի մէջ նա օրէնքի բազմաթիւ յօդուածներ մէջ բերելով, նախ, ճգնել է ապացոյց տալ, որ իւր կատարած յանցանքը մի շնչին բան է և չի վերաբերիլ հոգևոր իշխանութեան, երկրորդ, որ հոգևոր իշխանութիւնը իբրաւունք չունի իրան հեռացնել իւր բնտանիքից և տանել մի այնպիսի հեռաւոր տեղ, ինչպիսին Ս. Էջմիածինն է, երրորդ. որ Խալիբը թըշնամացել է իւր հետ, որովհետեւ ինքը հոգևոր կառավարութեան գործավար լինելու միջոցին տուել է Մատթէոս առաջնորդին Խալիբի առաջնորդի դէմ ու հակառակ զրած թղթերի համարները, իսկ հոգևոր իշխանութիւնը բարկացել է իւր վերայ, որովհետեւ ինքը զոյց է տուել ում հարկն է այն անպատշաճ սխալները կայսերական սօսների մէջ, որ թոյլ է տուել իրան ներմուծելու իւր հոգևոր իշխանութեան թոյլտուութեամբ Թիֆլիզում 1851 թուին հրատարակած օրացոյցի մէջ Պատկանեանք:

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ

Ա Ր Ա Գ Ի Լ ^{*)}

(Ժողովրդական մօտիւ)

I

Դու արնան ծաղիկ,
Դու գարնան ծաղիկ,
Արագիւ ախպէր.
Դու արնան ծաղիկ,
Դու գարնան ծաղիկ
Տարագիր ախպէր.
Թէ ութին չհասար
Ըննին չես մնար,
Արագիւ ախպէր.
Թէ ութին չհասար
Ըննին չես մնար
Տարագիր ախպէր...
Սարերի վրայով
Ժովերով, ջրով,
Կուգաս թեւածափ,
Ամպերի փէշով
Դուրանով, մէշով
Կուգաս թեւածափ.
Բութ ու բորանը
Քամու բերանը
Հեծել ես, կուգաս,

Տարուայ նշանդ
Սիրուն բերանդ
Ելել ես կուգաս.

II

Դուստ հարթին
Կ'օրօրայ բարդին
Վրան քո բունդ,
Դուստ մայթին
Կ'երերայ բարդին՝
Վրան քո տունդ...
Կուգաս, որ բերես
Նշանած օրուան.
Խորհուրդը տարուան.
Կուգաս, որ իջնես
Հինաւուրց բնիդ,
Օջախիդ, շէնիդ.
Թէ ութին չհասար
Ըննին չես մնար,
Արագիւ ախպէր.
Թէ ութին չհասար,
Ըննին չես մնար,
Տարագիր ախպէր...

*) Ժողովրդական առասպելը ասում է, որ Արագիւլը մարտի 8-ին եթէ չգայ՝ մարտի ըննին չի մնայ, այսինքն ութի և ըննի մէջ անպատճառ կուգայ. ըստ ժողովրդական հասկացողութեան Արագիւլը միշտ նշան է բերում՝ «տարուայ նշան» - կամ արհնոտ շոր կամ ծղոն և այլն..., որից գուշակութիւն են անում ապագայի համար:

III

Ընկերներ ենք մենք,
Վաղուայ եղբարք ենք
Տարագիր թռչուն.
Երկուսս էլ սիրող,
Երկուսս էլ տիրող
Հօր օջախ ու բուն...

Ու գալուդ փափագ
Կ'աշեմ՝ քո նամբէն
Մոլոր ու զագագ.,
Ու կարօտ, պապակ
Ձէնդ կրփնտոնեմ
Սրտիս սէջ մուրագ...
Դու արնան ծաղիկ,
Դու զարնան ծաղիկ,
Արագիլ ախպէր,
Դու արնան ծաղիկ,
Դու զարնան ծաղիկ,
Տարագիր ախպէր:

IV

Ախ, ընկեր թռչուն,
Եարա՞ք էս տարուն
Ինչ առել կուգաս.
Եարա՞ք էս տարուն
Կըբերես արուն—
Արուն՝ վ կուգաս.
Թէ՞ ոսկի ծղօն,
Կըբերես մեզ խոն—
Արեւով կուգաս...
Թէ բերես մեզ մօտ
Դու շորն արիւնոտ.
Ախ, սիրտս է արիւն...
Թէ բերես ծղօն,
Կըբերես սեզ խոն

Սիրտս է ծաղիկ...

Թէ՛ ութին չհասար,
Ըննին չես մնար,
Արագիլ ախպէր.
Թէ ութին չհասար,
Ըննին չես մնար
Տարագիր ախպէր...

V

Թէ արուն բերիր,
Ու սիրտդ արուն,
Եղար տարեգիր.
Արագիլ ախպէր
Ձեմ մնայ ես էլ—
Լինինք տարեգիր...
Թեւերիդ ա՛ռ ինձ
Էն ձիւն ամպերով
Աստղերի միջով—
Հեռաստան տա՛ր ինձ
Լինենք սերտ ընկեր
Աշխարհի միջով.
Թեւերուդ ա՛ռ ինձ
Թոնենք Աստծու մօտ
Լինենք զագատուր.
Դատրկիւն եղած
Օջախից, բնից
Լինենք զագատուր...
Դու արնան ծաղիկ,
Դու զարնան ծաղիկ
Արագիլ ախպէր.
Ախ, ութին արի՛,
Ըննին մի՛ մնար
Արագիլ ախպէր,
Տարագիր ախպէր...

ՅՈՎՀ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

ՄԵՐ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ

ՆԱՄԱԿ ՓԱՐԻԶԻՑ

Զորափորձարար ի վեր գոյութիւն ունեցող (1879-ից) «Փարիզի Հայկազեան ուսումնասիրաց ընկերութիւնը» 1883-ին իսկապէս ոչ թէ օրհասականին էր հասել արդէն, ինչպէս որ անցեալ անգամ ակնարկեցի *), այլ, աւելի ճիշտն ասած՝ շատ հիւանդ վիճակի մէջ էր:

Մայրաքաղաքիս համալսարանի իրաւաբանական բաժնի ուսանող պ. Հրանտ Ասատուր պատուական երիտասարդն էր, որ այն ժամանակ վարում էր ատենադպրի թէ փոխ-ատենապետի պաշտօնը այս ընկերութեան: Սորա նպատակն էր «Հայաստանցի աղքատ հայ պատանեկաց Եւրոպայի մէջ գործնական գիտութիւններ աւանդել տալ» (յօդ. 1, ընկ. կանոն.) որ ի հարկէ համակրիլի նպատակ էր: Ես ևս անգամ գրուելով՝ սկսեցի այցելել Rue Claude Bernard փողոցի թիւ 15 տունը, ուր գտնոււմ էր յիշեալ հաստատութեան «կենդրոնատեղին» իւր գրադարանով:

Այս գրադարանի ոչ բազմաթիւ այլ և այլ հատորների մէջ տակաւին երևում էին եօթը տարի առաջ (1876-ին) Փարիզի նախկին մի քանի ուսանողներիս նուիրած գրքերը, որ տեղոյս հայ ուսանողական հիմնուելի ընկերութեան գրադարանի խմորումն պիտի առաջ բերէին, որպէս և մասամբ բերել էին էլ: Բայց երևում էր որ «ուսումնասիրաց» անգամներ զործունէութիւնը իրանց ընկերութեան նկատմամբ այլ ևս այն տաք եռանդը չունէր, որպիսին ցոյց էին տուել չորս տարի առաջ, երբ նոր էր կազմուել համաշխարհային մայրաքաղաքիս այս առաջին հայկական ընկերութիւնը «նախաձեռնութեամբ և ջանիւր դօքտօր Սիմէօն Ռափայելեանի»:

*) «Լումայ» № 1, 1905

1883 թ. յունուար ամսին այս ընկերութեան նորընտիր անօրէն ժողովը թէև հանգամանօրէն կազմուած մի համառօտ տեղեկագիր» *) հրատարակեց ի լուր հայ հասարակութեան ընդհանրապէս՝ ստորագրուած իւր եօթն անդամների ձեռքով և ներշնչուած մի լաւ ապագայի յուսով, սակայն նոյն 1883 թ. մայիս ամսին ընկերութեան, օրինակ, գրադարան-ընթերցարանը այնպիսի մի անկարգ վիճակի մէջ էր, մանաւանդ հայ պարբերական հրատարակութեանց ստացուած համարների վերաբերմամբ, որ ես անկարող եղայ չը յայտնել իմ դժգոհութիւնը պ. Հրանտ Ասատուրին մի մասնաւոր նամակով:—Ազնիւ բարեկամ, գրում էի նրան, ընկերութեան գրադարանի նոյն շարունակ անկարգ ու անտէր վիճակը հատուց համբերութիւնս, մանաւանդ հայ լրագրների և մեր այլ պարբերական հրատարակութեանց պախասած թուերի նկատմամբ, որ կարգով նշանակեցի, բայց՝ ինչպէս տեսնում եմ, այնպէս նշանակուած էլ կը մնան: Ոչ ոք՝ ով վերցրել է յիշեալ համարները՝ երևում է որ տակաւին չէ վերադարձրած» և այլն և այլն:

—Զը նայելով, որ մի ամիս առաջ՝ այն է նոյն 1883 ապրիլին «Հայկազեան» անդամների ընդհանուր ժողովի օրակարգի խնդիրների մէջ «ընկերութեան մատենադարանի յանձնաժողով» կազմուելու հարց ևս եղաւ, սակայն երևում էր, որ հայ մարդկանց սովորական սառն անտարբերութիւնը դէպի ազգային հասարակական մի գործ, որ անմիջապէս շահաբեր չէ մասնակցողի, երկար չէ սպասել տալիս և իւր կործանիչ գլուխը բարձրացնելով՝ շուտով մօտեցնում է նոյն այդ գործի լքման ու լուծման ցաւալի ժամը...

Այսպէս խօսելով՝ ես քչ երբէք միտք ունէի և կամ ունիմ որ և է մեղադրանք բարձելու յիշեալ ընկերութեան այս կամ այն անդամի վրայ միայն, այլ իմ դժգոհութիւնը, որ կարծեմ մեր իսկական առաջադիմութեան նախանձախնդիր ամեն մի հայի անկեղծ դժգոհութիւն պիտի լինի, վերաբերում է թէ նոյն ժամանակներում Փարիզի մէջ ապրող և թէ այնուհետև և հետգնետէ այստեղ եկող «հայկազեան ընկերութեան» բոլոր անդամներին, որպէս և տեղոյս հայ գաղութին առհասարակ: Երեակայեցէ՛ք՝ եթէ իւրաքանչիւրը սրանցից կամ գոնէ սոցա «ուսումնասէր» մասը հէնց սկզբից շարունակ շարաթը մէկ անգամ մի փոքրիկ ժամ միայն նուիրէր իւր «բազմազբաղ» ժամանակից ընկերութեան գործը սիրով առաջ տանելուն, այսօր՝

*) «Արձագանք» 1883, № 3.

քսանուհինգ տարուց յետոյ, թվ գիտէ թէ որպիսի լայն ծաւալ ունեցող և ինչ ազգագուտ գործունէութեան մի ասպարէզ դարձած պիտի լինէր մայրաքաղաքիս այս առաջին հայ ընկերութիւնը: Բայց ինչ եմ ասում,—ոչ թէ այսպիսի ամեն . բանով ալատ ու քաղաքակիրթ առաջնակարգ մի երկրում, այլ և երանելի ու երազելի աշխարհի մէջ էլ որ լինենք մենք՝ հայերս մեր պատմական բնաւորութիւն դարձած տնաքանդ անմիաբանութիւնը դարձեալ չի հեռանալ մեզանից: Այո, այդ շատ հին բան է, կանչք դուք. «հին հին դարուց յիշատակ է» կաւելացնեմ ես, այո, յիշատակ, որ դժբախտաբար ասես աւանդ է մեզ տուած մեր հին նախորդներից պահելու, պահպանելու և ամեն ժամանակի ոգու համեմատ զարգացնելու քայքայիչ «մայր չաբեաց» այս յատկութիւնը, ըստ անմահ եղիշէի:

Սակայն չեմ կարող մոռանալ պ. Հրանտ Ասատուր լրջմիտ գաղափարներով տոգորուած երիտասարդ իրաւաբան ուսանողին, որի գովելի եռանդը Փարիզի «մեր ուսումնասիրաց ընկերութիւնը» առաջ տանելու նկատմամբ միշտ վառ էի տեսնում: Անշուշտ այս համակրելի երիտասարդը, որ Կ. Պօլսի հայ հասարակութեան ընտիր ու գործունեայ անդամ լինելու յոյսեր էր տալիս, իւր անհրաժեշտ ուսման թանգաքին ժամերից շատ ժամանակ չէր կարող զոհել իհարկէ ընկերութեան գործերին: Բայց ես կարծում եմ, որ եթէ ընկերութեան ամեն մի անդամ սորա աշխատածի չափ ճշնէր «ուսումնասիրաց» գործի համար՝ այսօր անգթաբար թաղուած չէր լինի «Հայաստանցի աղքատ հայ պատանեկաց եւրոպայի մէջ գործնական գիտութիւններ» ձեռք բերելու նպատակը: Ասածս ապացուցանելու համար թոյլ տուէք առաջ բերեմ այստեղ պ. Հրանտի նամակը, որ գրում էր ինձ այստեղից Թիֆլիս 1883 ի հոկտեմբեր ամսին, երբ արդէն իմ ծննդավայրս էի վերադարձած: Ահա թէ ինչ էր ասում նա:

«...Յուսամ հասար ողջ առողջ հայրենիքդ և ողջունցիր հայրենի տունդ, ուր պիտի շարունակես վայելել, մայրական խնամոտ թեոց ներքե, ընտանեկան կեանք: Կը նախանձիմ գործիդ և սրտիս խորէն երանի կը կարգամ քեզ, զի երկու տարուան պանդխտութիւնն հայրենատենչ ախտով վարակած է զիս և զի Փարիզի ազատ կենցաղն մոռնել տուած չէ ինձ բնաւ ընտանեկան կենաց քաղցրութիւնքն:

«Վերջին քննութիւնն յաջողութեամբ անցուցի... Այս օրերս Փարիզի հայ ուսանողք բարեբախտօրէն կը շատնան և մեր ընկերութիւնն կը հարստանայ նոր անդամներով: Երեկ գիշեր

ընկերութիւնն ունեցաւ փառաւոր նիստ մը և յոյս տուաւ ինձ թէ նոր եռանդն, որով տոգորուած են աստ հայ ուսանողք ապագային համար երաշխաւորութիւն մ'ըլլալէ զատ, վառ պիտի մնայ և համերաշխ միութիւնն պիտի զօրացնէ Փարիզի հայ դպրութեանութիւնն. արդարև լուրջ ընկերներ պաշտօններ ըստանձնեցին և կը խոստանան գործել: Պ. Պ. Բալանթարեան, Շահնազարեանց և Նահապետեան ընտրուեցան անդամներ մատենադարանի վարչութեան և պիտի աշխատին զարգացնել զայն. մաղթէ՛ յաջողութիւն:

Գիտես որ խոստացած ես ինձ համոզել կոյս Թայիրեանցն որ ետ առնու իւր հրաժարական *), այսօր կը յղեմ քեզ ներփակեալ նամակ մը ուղղեալ առ հայրենասէր կոյսն. կցէ անոր քու պերճախօսութիւնդ ալ և ջանա որ մեր յետին նեցուկն եղող այդ ազնիւ կիներն չը լքէ ընկերութիւնն... Հաճէ յղել ինձ կոյս Թայիրեանցի և պ. Եփ. Ծառուերեանցի հասցէներն. նաև, եթէ կարելի է, խնդրէ կոյս Թայիրեանցէ իւր կենդանագիրն որպէս զի կախեմք զայն մեր մատենադարանին մէջ: Այս ամենը կը խնդրեմ քեզմէ իբրև վաղեմի ընկերէ մը: Հոս եղած ատենդ ինձ համար ցոյց տուած համակրանքդ և առ հասարակ հայրենասիրական գացումներդ կապահովեն զիս թէ չը պիտի մերժես ըստ կարի աշխատել մեր ընկերութեան վարկն վերաշինելու համար ի Թիֆլիս... և այլն»:

Ձը «մերժեցի» անշուշտ «ըստ կարի աշխատել», բայց իմ նուաստ բանաւոր աշխատանքով միայն ի՞նչ կարող էի անել «ընկերութեան վարկն վերաշինելու համար ի Թիֆլիս», երբ հասարակական բոլոր գործօն բանալիներէց միմիայն մի թոյլ գրիչ ունէի ձեռքիս:

Ինչ և է, հայկազեան ուսումնասիրաց չարաբախտ ընկերութիւնը այնուհետև վայնաչարի շարունակել է դարձեալ իւր այլ ևս ոչ-նախանձելի գոյութիւնը, մինչև որ հասել է վերջապէս կատարեալ լուծման: Այստեղ ինձ պատմում են այժմ թէ ընկերութիւնը վերջերը այն աստիճան անտէր ու «մուտրէկ» դրութեան մէջ էր գտնուել, որ իւր բնակարանի վարձը ժամանակին չը յանձնուելով տանտիրոջ՝ մատենադարանի գրքերը գրաւ էին բռնել. գրքեր, որոնցից շատ հատորներ՝ ինձ պատմողի ասելով, «կուլտուրական» ևս եղել էին ընկերութեան պոռոտախօս ու «ժիր» ոմանց անդամների կողմից:

*) Մեր սիրելի քոյր Հովհաննէն «հայկազեան ուսումնասիրաց ընկերութեան» ներկայացուցիչ էր այն ժամանակ Թիֆլիսում:

Ներկայումս, ինչպէս ասացին ինձ, այս լուծեալ ընկերութեան թէ գոյքը և թէ դրամագլուխը (մօտաւորապէս 25—30 հազար ֆրանկ) Փարիզաբնակ մի քանի հայ պարոնների ձեռքին են, որոնք այս դէպքում կարծես քանքարաթաքոյցները են նմանուել: Սրանք են—Զորահեան, Փէհլիվանեան, Յովակիմեան, Էքնայեան, Իսկենդար և Սըվաճեան:

Յուսանք և անհամբեր սպասենք, որ այս հայ պարոնները բարեհաճին մանրամասը հաշիւ ու համար տալ ընդհանուր հայ հասարակութեան՝ հանգամանօրէն պատմելով թէ ինչպէս և ինչո՞ւ համար այժմ իրանց ձեռքն են Փարիզի հայկազեան ուսումնասիրաց լուծեալ ընկերութեան գոյքն ու դրամագլուխը: Այս հասարակական սեպհականութիւնը նուիրողների իրաւացի կարծիքով «որոշ նպատակի» համար արած իրանց նուէրները ինչո՞ւ արդեօք անգործադիր, հետևաբար և մեռեալ վիճակի մէջ պիտի լինին այստեղ, ուր մարդկային ընկերական կեանքը իւր բոլոր կենսառիթ երևոյթներով եռում և ջեռում է ուժգնապէս: Այս է ահա խնդիրը...

Առ այժմ այսչափ: *)

Ն. ՅԱՐՈՅ

1904 զեկտեմբեր

*) պ. Յարոյի մի քանի նամակները Փարիզից մենք ստացել ենք անցեալ զեկտ. և յունուար ամիսներին, բայց մնացել են անտիպ՝ «Լումալի» հրատ. ուշ սկսելու պատճառով. ԽՄԲ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1. Սիրու երգիչ Ն. Քուչակի երգերը. մշակեց ԳԵՈՐԳ. ՇՍԵՏՈՒՐ. էջ 133. Թիֆ-
լիս 1905

Մօտ չորս դար անյայտութեան մէջ մնացող բանաստեղծ Նահապետ Քուչակը վերջին ժամանակներս իրաւամբ զբաղեցնում է հայ բանասէրներին. յայտնի են Կ. Կոստանեանի (միջնադարեան հայոց տաղերի ժողովածու)՝ ի մէջ) և Արշ. Չօպանեանի (Նահապետ Քուչակի գիւտերը) ուսումնասիրութիւններն ու Քուչակի բանաստեղծութիւնների հրատարակութիւնները: Այս ուսումնասիրութիւններն այնքան հետաքրքրական և Քուչակի բանաստեղծութիւններն այնչափ զբաւիչ էին, որ հայ բանասիրութիւնը զրկարաց ընդունեց և մեր միջնադարեան գանձերի ընտրելագոյն մնացորդների շարքը դասեց: Հայ միջնադարեան բանաստեղծների մէջ Նահապետ Քուչակը մի զարմանալի բացառութիւն է կազմում իւր երգի նիւթով. մինչ համարեան մեր բոլոր երգիչները ողբ ու հառաչ են արձակել՝ շրջապատող իրականութեան ազդեցութեան տակ, վարպետ Քուչակը շարունակ սէր է երգել ու սիրով ոգևորուել: Այս զուտ քնարերգու հանճարը, աստուածային կրակի բոցով ներշնչուած, իդէալացնում է զգայական սէրը Հայնէի ոգևորութեամբ և գեղարուեստական հաճոյք պատճառում բանիմաց ընթերցողին:

Տարաբաղդաբար այս հայ տաղանդաւոր բանաստեղծի անձնաւորութեան մասին շատ քիչ կամ կարելի է ասել բոլորովին ոչինչ բան չէ տուել ցայժմ մեր բանասիրութիւնը. միայն այնքանն է յայտնուել, որ Նահապետ Քուչակն ապրում էր տասնեւեցերորդ դարու սկզբում և ծնուել է Վասպուրականի Տոսպ գաւառի, Արշակայ լճի արեւելեան ափի վրայ գտնուող Խառակոնիս հայաբնակ գիւղում: Բանաստեղծի գերեզմանը ժողովրդական ուխտատեղի է դարձել, որի մասին Նորին Սրբութիւն Խրիմեան Հայրիկը հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնն է

ԾԱՆՈթ. Քուչակի մասին ամենից առաջ տպուեց «Լումայ»-ում 8. Թադէոսեանի մի ընդարձակ յօդուած: ԽՄԲ.

հաղորդել գրքոյկիս հրատարակչին: «Վանէն վեց ժամ հեռի՝ դէպի արևելք՝ գիւղ մը կայ, Խարակոնիս կըսեն. գիւղին մէջն ալ եկեղեցի մը՝ սուրբ Թէոդորոս: Եկեղեցուն հիմէն բիշ մը հեռի կը գտնուի Քուչակին գերեզման, ուր գիւղացիներ ուխտ կերթան: Մանուկ ժամանակ մենք շատ կերթայինք այդ գիւղ: Այժմ չեմ յիշեր գերեզմանին արտաքին ձևը: Գիւղացի ծերունիներ կը պատմեն, թէ զուարճարան մարդ մը եղած է Քուչակ: Մօտակայ գիւղերէն կըկանչեն եղեր զինքը հարսանիք: Քուչակ ալ կառնէ եղեր իր քէման ու կերթայ: Անգամ մըն ալ՝ գիւղի մը չըհասած՝ գայլեր՝ զինքն կըպաշարեն. Քուչակ արագութեամբ կեխէ ծառին գլուխ և կընուագէ: Գիւղացիներ կառնեն քէմանին ձայն և կըհասկնան, որ Քուչակ եկեր է: Կեխեն, կըփնտորեն և կըգտնեն զինքն, որ ելած ծառին մը գլուխ անուշ կընուագէ, իսկ գայլեր՝ ծառին բոլորտիք շարուած՝ լուռ մըտիկ կընին: Կը պատմեն նաև, թէ անգամ մը Քուչակ կը կանչէ գիւղացիներ. ապա կեխէ ս. Թէոդորոսին կատար և կըկանչէ. «այստեղէն ինքզինքս վար պիտի նետեմ. ուր որ ինչամ, այնտեղ թաղեցէք զիս»: Գիւղացիներ մտիկ չեն ըներ. կը կարծեն թէ Քուչակ զուարճարանութիւն կընէ: Սակայն նա ինքզինքը վար կընետէ և կը մեռնի: Եւ Քուչակին գերեզման այդ օրէն ուխտատեղի մը եղած է գիւղացիներէ (էջ 6—7):

Գայլերի պատմութեան աւանդութիւնը կարող է ապացոյց լինել, որ նահապետ Քուչակը հանճարեղ բանաստեղծ լինելու հետ ի միասին պէտք է և շատ հմուտ և ոգևորւող երաժիշտ լինէր. միմիայն, ինչպէս ասում են՝ քարին շունչ տուող երաժշտութիւնը կարող է գազանին մեղմացնել: Անհաւանական չէ նոյնպէս, որ բորբոքուած սիրոյ երգիչը այդպիսի ողբերգական վերջ ունեցած լինի. սէրն արկածախնդիր է:

Գէորգ Ասատուրը (կեղծ անուն է) ընտրել է Քուչակի բանաստեղծութիւններից լաւագոյնները և «Մշակել». մի փոքր տարօրինակ գաղափար է ուրիշի բանաստեղծութիւնները մշակել «աշխատելով մօտեցնել մեր ժամանակի ճաշակին, ոգուն» (էջ 9). սակայն երևի պ. Ասատուրը «Մշակել» խօսքով ուզում է արտայայտել, որ ինքը այդ բանաստեղծութիւնները մեր գըրական ոճի է վերածել և տաղաչափութեան այժմ ընդունուած ձևերով զարդարել: Տարաբաղաւար բնագրերը չունենալով (պ. Ասատուրի առաջ² բերած մի քանի տողերից դըժուար է ճիշտ գաղափար կազմել), չենք կարող ասել՝ թէ որ չափով «մշակողը» կարողացել է հաւատարիմ մնալ իսկականին, բայց և այնպէս այդպիսի փոփոխութիւնը պէտք է որ Քուչակի

երգերի համն ու հոտը փախցրած լինի:

Այս հրատարակութիւնը բանասիրական արժէք չի կարող ունենալ, բայց «մշակողի» նպատակն էլ այդ չէ եղել. նա կամեցել է «դուրս կորզել գիտնականների կարիքներէրից և նուիրել հայ հասարակութեան գրական մի այնպիսի մարգարիտ, որ ամեն մի ժողովրդի պարծանք կարող է համարուել» (էջ 8—9): Այս տեսակէտից անյաջող չենք համարում պ. Ասատուրի աշխատութիւնը:

Ընթերցողին որոշ գաղափար տալու համար՝ առաջ բերենք մի բանի հատուածներ.

«Եթէ հրամայեմ անյատակ ծովին
Եւ ծովը ամբողջ դառնայ սև թանաք,
Թէ յանկարծ գըրչի փոխուի լիովին
«Բոլոր շամբերի եղէգն անքանակ,
Օ՛, չեն բաւական սիրտըս պատահող
Սէրն ու վըշտերը արտայայտելու...» (էջ 13)

«Երնէկ ես փոքրիկ ծիծեռնակ լինեմ,
Չարդախիդ գլխին բռնըս կը շինեմ.

Երբ ծագի արև՝

Կը թռչեմ վերև

Սէրըս երգելու.

Դեռ չը մթնացած՝

Կը թռչեմ ես ցած

Ծոցդ պարկեւում...» (էջ 18)

«Ես աչք, դու լուս, այ հոգի,

Չէ՞ որ անլուս աչքն է կուր.

Ես ձուկ, դու ջուր, ջան հոգի,

Ա՛խ, հնց ապրի ձուկն անջուր:

Ջրկան ջուրը թէ փոխես,

Կապրի նորում նա ազատ,

Բայց բաժանեն ինձ ու քեզ,

Ճար չը կայ ինձ մահից զատ» (էջ 26)

«Ենար, քո սէրը արիւն դառած.

Երակներիս մէջ լուծուեց.

Չքնաղ անձըդ միատարած

Տանջուած հոգուս մէջ ծըծուեց:

Կողզեմ սրտիս դանակ զարկեմ,

Ասեմ «արիւն, դուրս արի».—

Մարդ հնց քաշէ ձեռն իրա դէմ,

Ասէ՛ «հոգի, դուրս արի» (էջ 29)

«Երկարիր, գիշեր, մեծ տարի դարձիր,
Դաժան, սև խաւար, իջիր, թանձրացիր,
Իմ մուրազն առայ այսօր իրիկուն—

Վերջապէս եկաւ հիւր եարս թագուն,

Եօթ սարի յետև կանցնիր, արշալոյս,

Թէ չէ կը փախցնէ սիրածիս քո լոյս,

Թող յաւէտ այսպէս խաւարում մընամ,

Միայն եարջս միշտ կրծքիս ունենամ»։ (էջ 43)

Ահա այս ոգւով են ներշնչուած Գուշակի բոլոր բանաստեղծութիւնները, որ զուտ քնարերգական պարզ հնչիւն ունին, զգացմունքներ են արտայայտում և հեռու են օրեւէ տենդենցիայից. իսկական սիրոյ երգիչ է Գուշակը։

2. Ղազ. քահ. Յովսէփեան. տկնտրկներ Ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին Թիֆլիզ. 1904 էջ 102

Ուտիացիք մի հին, պատմական, ազգի մնացորդներն են, որ նախնի դարերում ընդունելով հայոց դաւանած կրօնը՝ հետզհետէ ձուլուել են հայերի հետ՝ պահպանելով մասամբ իրենց մայրենի լեզուն։ Մեր պատմագիրների վկայութեամբ սբ. Մեսրոպը Աղուանից ազգի համար ևս այբուբեն է գտնում. այս Աղուանից ազգի սերունդներն են համարում ուտիացիք, բայց տարաբաղդաբար սրանց գրականութիւնից ոչ մի հետք չէ մընացել և այսպիսով հնար չկայ իրական փաստերով ապացուցանելու այժմ մեր մատենագիրների վկայութիւնը։ Այս հետաքրքրական պատմական ժողովրդի մասին ցայժմ ոչ մի լուրջ հետազոտութիւն չէ հրատարակուել. Մակար Բարխուդարեան սրբազանի աշխատութիւնը պատմական և տեղագրական ուսումնասիրութիւն է («Աղուանից երկիր և դրացիք») իսկ Սարգիս արքեպ. Զաւալեանի տուածը՝ կցկտուր տեղեկութիւններ («Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» տեղագրական նկարագրութիւնների շարքում)։

Հազարեան ճեմարանի ուսուցիչ Ստ. Տէր-Սարգսեանի մի շարք յօդուածները «Մեղու Հայաստանի» լրագրում ուտիացիների մասին անաւարտ մնալով՝ նոյնպէս մի ամփոփ զաղափար չեն կազմում այդ ազգի անցեալի և ներկայի մասին։

Գրքոյկիս հեղինակը Ուտիացի լինելով՝ բարի ցանկութիւն է ունեցել այդ թերին լրացնելու և իւր հայրենակիցների ներկայ դրութիւնը նկարագրելու. սակայն տարաբաղդաբար նրա ցանկութիւնը մնացել է լոկ ցանկութիւն, իսկ տուածը

շատ աննշան ու հարևանցի: Եթէ 102 էջը գտենք աւելորդ ֆրագմենտից ու դատողութիւններից՝ տեղը հազիւ թէ մի լուրջ լրագրական յօդուածի պարունակութիւն մնայ. հեղինակի «ես»-ն էլ շատ շուտ շուտ է աչքի ընկնում: Արժ. Յովսէփեանը շարունակ խրատում է ուրիշներին, որ գնան իր հայրենիքը. «դէհ, հայրենասէր տիկիներ և ընկերասէր Հայ օրիորդներ, ի՞նչ կամենում էք ձեր կեանքում մի բարի և օգտակար գործ կատարել, ամառնային ամիսներին շրջեցէք Ուտիացոց երկրում, որոնք ձեզ սիրով և գրկաբաց կընդունեն: Դուք նրանց թէ՛ շատ բան կսովորցնէք և թէ՛ նրանց նիստ ու կացը ուսումնասիրելով ու հետազօտելով՝ ինքներդ ևս շատ բան կսովորէք» (էջ 40 : Այսպիսի շեշտով խօսող հեղինակը իւր հայրենիքի մասին տեղեկութիւններ է քաղում վերոյիշեալ Սարգիս արքեպիսկոպոսի վաղուց հնազանդ աշխատութիւնից. իսկ նոր բան ասելու համար տեսէք թէ՛ ինչ զօրեղ փաստերի կամ ապացոյցի է դիմում. «Թէև գեր. Մ. եպ. Բարխուդարեանը՝ իւր «Աղուանից երկիր» գրքի 292 երեսում, Հայից (?) մահմեդական դարձած ծխերի թիւը հաշւում է 15480 կամ 77400 հոգի, բայց ինձ թւում է (—), որ ըոպէիս թրքացած Հայերի թիւը անշուշտ (?) կլինի 100 հազար հոգի» էջ 65: Տէր հայրը նաև հմուտ լեզուաբանական բացատրութիւններ գիտէ տալ. «Բել-Ուտիստան» (?) աղաւաղուել և մահմեդականների բերանում փոփոխուելով՝ դարձել է Բելուշիստան» (էջ 61). ահա և գիւղերի անունների լեզուաբանութիւնը. «Օրաբան՝ օրուայ գործելու տեղ (?) կամ օրուայ խօսք» (?) «Քունգիւտ՝ բունը գտնող կամ քուն գտնելու տեղ (?)». «Մոխմուխ՝ մուխը կոխել ոտքով» (?) «Ղութղաշէն՝ խութի վրայ շինուած գիւղ», «Քարմուղիս — քուրմերի բազմութիւն» (?) կամ քուրմերի սանդուղ» (?) . այսպիսի անհեթեթութիւններ չէինք կարող սպասել... Աւելի հետաքրքիր է այս վերջին բացատրութեանն աւելացրած ծանօթութիւնը. « ի դէպ է ասել, որ Ջաքաթալի շրջանի Գուրմուղիւր, իւր համանուն գետի կատաղի ալիքների պղտոր ջրով և քուրմերի բազմութեամբ ոչ մի վնաս չեն տուել հայ եկեղեցուն և մեր ժողովրդին, այն ինչ, Օրքազարի (Խրիմում) անատամ Հայ քուրմը (քահանայ, Տէր ողորմեա) պղծեց ամբողջ Խրիմի թերակղզին իւր երկարամեայ անգործունէութեամբ, թէ՛ մեր եկեղ. եւ թէ՛ մեր ժողովրդին անփոխարինելի, ահագին վնասներ տուեց, բայց մնաց անպատիժ, իբրեւ զառնազգեստ զայլ եւ որպէս «սուտ ճգնաւոր» (էջ 71): Այս ինչ է. գրիչս արդէն հրաժարւում է գրելուց. այս

մարգարտաշար տողերը գրում մի քահանայ՝ իւր պաշտօնակցի մասին. այլանդակութիւն....:

3. Վրաց գրականութիւնից № 6. է. ՆԻՆՕՁՎԻԼԻ. Գօգիա Ուիշվիլի. (պտտմուծք) հրատա. Գ. Աւանեսնցի, Թարգ. Ղ. Վ.: էջ 40 Թիֆլիզ 1905

Հայ բանիմաց հասարակութիւնը, տարարադտաբար, շատ քիչ տեղեկութիւն ունի մեր գրացի և համարեա՝ բաղդակից վրաց ազգի նոր և նորագոյն գրականութեան մասին. մինք զիտենք նրանց մի քանի անուանի բանաստեղծների ու լրագրների անունները և աւելի ոչինչ: Ի՞նչ գրական հոսանքների է ենթարկուած նրանց մատենագրութիւնը, ի՞նչ աստիճանի զարգացման է հասել նրանց վիպագրութիւնը, ի՞նչ իդէալներ են ոգևորում նրանց գրագէտներին — այս բոլորը պարզ է մեզ համար: Սակայն շատ և շատ ցանկալի է, որ այս մուծը մնացած խնդիրները պարզուէին. անհրաժեշտ է, որ նրանց աչքի ընկնող վիպասանների աշխատանքները թարգմանուէին վրացերէն: Գրական ծանօթութիւնը կնպաստէր նրանց և մեր ինտելիգէնտ շրջանները հոգեկան հաղորդակցութեանը և մտերմութեանը, որ այնչափ անհրաժեշտ է և այնչափ ցանկալի է համարւում այժմ երկու կողմից էլ: Առանց այս հոգեկան հաղորդակցութեան դժուար թէ հիմնական և տեական բարեկամութիւն կարելի լինի հաստատել երկու ազգերի մէջ. ոգևորիչ ճառերը, լրագրական յօդուածները, ճիշտ է, նոյնպէս ներգործում են մտքերի վրայ, բայց դրանց ազդեցութիւնը անցողական, մակերեսային է, խոր արմատներ չի կարող ձգել:

Այժմ, մեր աչքի առաջ, այնպիսի ցնցող երևոյթներ են տեղի ունենում վրաց հասարակութեան ինտելիգենցիայի և մանաւանդ գիւղաբնակ դասակարգերի մէջ, որ մինք չենք կարող ըմբռնել, հասկանալ, եթէ տեղեակ չենք վրաց վերջին տասնամեակների մտաւոր զարգացմանը և նրանց ժողովրդի սօցիալական դրութեանը: Հայ ժողովրդի նման, վրաց ազգի մեծամասնութիւնն էլ երկրագործութեամբ է պարապում և շարունակ հողի հետ գործ ունի, հողի սակաւութիւնը, ինչպէս հայ գիւղացիների, նոյնպէս էլ վրացի երկրագործների մէջն է կոտրել և նրանք էլ մեր չարքաշ «ոանչպարների» նման աղքատացել տնտեսապէս քայքայուել են: Հողի սակաւութիւնն էլ աւելանալով զանազան հարկերի շատութեանը և ուրիշ շատ պատճառներ գիւղական դասակարգի դրութիւնն սնտանելի է

դարձրել, հետևանքն այժմ երևան է գալիս Կովկասի զանազան կողմերում:

Նինոջվիլին ահա այս տնտեսապէս քայքայուած, յուսահատութեան դուռը հասած գիւղացու պատկերն է նկարագրում. «Գօգիայի հայրը կալուածատիրոջ ծառայելով մինչև նրա վերջին շունչը փչելը մօտը մնաց: Մահից յետոյ նա իր երեք որդիներանց՝ Գօգիային և երկու եղբայրներին ժառանգութիւն թողեց մի խարխուլ, փայտաշէն տնակ, մի նալիս (մեծ պահարան սիմինդրի համար), մի Փացխա (ճիպոտներից հիւսած տընակ) և եօթ օրավար կոռ ու բէգառի, կամ ինչպէս իրանք են ասում՝ նազէլի հող: Գօգիան եղբայրներից բաժանուելով ստացաւ այս ստացուածքի մի երրորդ մասը...» (էջ 4—5): Ի՞նչ անի խեղճ Գօգիան եօթն օրավար հողի երրորդ մասով, ինչո՞վ կերակրի կնոջը, մանր երեխաներին. հարկերն ինչպէս տայ. այդ դեռ բաւական չէ կարծես և ահա գիւղացիներին մեղադրում են «թէ ձեր մէջ վնասակար մարդիկ էք պահում և դրա համար էլ էկզեկուցիա են նշանակել գիւղում», «իւրաքանչիւր տուն տասը մանէթ պիտի վճարէ էկզեկուցիայի ծախսի համար: Փայտը, խոտը, սիմինդրն էլ առանձին»: Ի՞նչ պիտի անէ թշուառ Գօգիան. կաղանդի նախորդ օրը գալիս է գզիրը՝ վեց կազակներով. Գօգիան երգում կրակն է ընկնում, որ կռպէկ չունի, բայց արժանանում է գզիրի հեգնութեանը. «Ձեռ կարող ճարե՛լ. ուռնների մօտ այդ չի անցնի. «ոյժը դարիդուն էլ է վարում», այդ հօ լսե՛լ ես. ճարել կը տան. լաւ է, անխօս տաս, սրանք խօսել շատ չեն սիրում» (էջ 17): Ղազախները դէպի խրճիթն են ներս խուժում, որ եղած-չեղածը հաւաքեն. Գօգիան արդէն չի կարողանում դիմանալ. «եկաք շունն սպանեցիք, իսկ հիմա էլ ուզում էք տո՛ւնս կողոպտել, ես ձեզ ցոյց կտամ,—գոռաց և ամուր կերպով հրեց այն զազախին, որ այդ միջոցին ուզում էր տուն մտնել: Ղազախը գետին գլորուեց».. բայց շուտով Գօգիայի գլխին տեղացին թրի կոթի հարուածներ: «Վայ», ճչաց խեղճը և գետին փռուեց (էջ 18): Մարինէն, Գօգիայի կինը ուզում է ամուսնունն օգնութիւն հասնել. «սակայն խեղճ կնոջը զազախները բռնեցին և յանձնեցին իրանց ընկերներից մէկին: Այս ընկերը արաղով հարբած էր, նա տեսաւ թէ չէ Մարինէի գեղեցիկ դէմքը (նա դեռ երիտասարդ և բաւականին գեղեցիկ էր), սկսեց զօռով պաշպել նրան: Խեղճը ճշում էր, աղաղակում և երկնքից ու աշխարհից օգնութիւն աղերսում. բայց օգնութիւն ոչ մի տեղից չէր հասնում (էջ 19): Գօգիային ու կնոջը տանում են գա-

ւառապետի մօտ, որ գոռում է նրանց վրայ. «Այ դու անզգամ
այ... տեսնում է՞ք՝ ուզում են ապստամբուել. ես գիտեմ թէ
դուք ովքեր էք, սպասեցէք, ես ձեզ ցոյց կըտամ. բոլորիդ էլ
առանձին-առանձին կը քերթեմ»... (էջ 25). «Քաշ տուէք այս
անզգամին և ճիպտի երեսուն հարուած հասցրէք. իսկ յետոյ
երկուսին էլ բանտարկեցէք» (էջ 26):

Տնտեսապէս ընկճուած, գետնի հետ հաւասարուած Գո-
գիան ֆիզիքական պատիժ ստանալու բարոյական անպատու-
թեանը չկարողանալով դիմանալ անձնասպանութիւն է գործում
և նրա հրացանազարկ դիակն էլ թաւալում է զազախների ձեռ-
քով սպանուած նրա հաւատարիմ շան մարմնի մօտ: Խեղճ Մա-
րինէն կորցնում է հոգեկան կարողութիւնը, խելագարւում է
անմիջապէս և դանակը ձեռքին իւր հարազատ զաւակների յե-
տեիցն է ընկնում, որ նրանց մորթի, որովհետև «երէկ գիշեր
երկնքից իջաւ ս. Բարսեղը, ասաց, որ աշխարհը պիտի կոր-
ծանուի ու փախաւ»: (էջ 39):

Գօգիայի տունը աւերակ էր դարձել, միայն տան պատե-
րըն էին կանգուն մնացել. ասանիքը վաղուց փտել էր քան-
դուել էր»: (էջ 40):

Իրական է արդեօք Նինօշվիլիի այս ողբերգական պատ-
կերը—թող ընթերցողն եզրակացնէ...: ԲՐԻՉ

ՍՍՍՏՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ

Ա. Տ. Տ. Դիմակներ. երգիծական արկածներ. (արտատպու-
թիւն «Լուսայից» և ուրիշ տեղերից). Թաւրիզ, 1905 (50 կ.):
Է. ՆԻՆՕՇՎԻԼԻ. Գօգիա Ուրիշվիլի. թարգմ. Ղ. Կ. Թիֆլիս 1905
(8 կ.):

Հ. ՏԵՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆՅ. Խաչատուր Աբովեանց. հրատ.
Լևոն Յովսէփեանի. Թիֆլիս 1905 (5 կ.):

ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆ. Սիրոյ հովիտը. հրատ. Թիֆլ. Հր. Ընկ.
Թիֆլիս 1904 (3 կ.):

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ. Վիշապ և Ուրիշ գրոյցներ. հրատ. նոյն. Թիֆ-
լիս 1904 (5 կ.): Երկու թռչուն. հրատ. նոյն. Թիֆլիս
1905 (3 կ.):

ՄԵԼԻՔ ԵՍԱՅԵԱՆ. Երազ. հրատ. նոյն. Թիֆլիս 1905 (3 կ.):
Մի բուռի... հրատ. նոյն. Թիֆլիս 1905 (3 կ.):

Ա. ԼԵՇԿԷ. Ուսման սէր. թարգմ. ռուս. հրատ Տիկին Զաբելի.
Ս. Պ. Բ. 1905 (7 կ.):

Մ. ՍԵՐԱՕ. Մանկան մօտ. վերջին խօսք. հրատ. նոյն. Ս. Պ.
Բ. 1905 (7 կ.):

А. С. ДАГБАШЬЯНЪ. Польный русско-армянский словарь.
вып. IV, V, VI и VII. Тифлисъ 1904

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Թիֆլիսում մարտ ամսից սկսել է հրատարակուել մի նոր ռուսերէն շարաթաթերթ „Кавказский край“ վերնագրով խմբագրութեամբ պ. Բ. Ս. Էսաձէի: Առաջին համարում տեղաւորուած առաջնորդողում խմբագրութիւնը բաղդաւոր է համարում իւր թերթը, որ երեան է գալիս հասարակական կեանքի վերին աստիճանի հետաքրքրական ժամանակ և խոստանում է լինել արձագանք ներկայումս բոլոր Ռուսիային և մասնաւորապէս Կովկասին յուզող խնդիրներին: Թերթը խոստանում է լինել ազգային համերաշխութեան գաղափարի ջերմ պաշտպան Կովկասում:

Թող, ասում է նոր լրագիրը-քարթալինցին և կախեթցին ապրեն իրանց շքեղ հովիտներում, խեղճուր-խաչակիրը պահպանէ իւր խաչը իւր մայրենի և վայրենի ժայռերի մէջ, հայը մշակի իւր հողը և բամբակը սրբազան Արարատի շուրջը, գուրիացին, մինգրելը և արխազը մշակէ թէյ ու ծխախոտ Պոնտոսի ափերում և Կովկասցի-թուրքը պարապի երկրագործութեամբ իւր սիրելի հովիտներում և լեռներում: Եւ թող մենք, բոլոր ազգաբնակութիւններս Կովկասի, ապրենք եղբայրաբար, անկեղծ աշխատելով մեր ծննդավայրի շրջաններում ոտնձգութիւն չանելով ուրիշների ծննդավայրի վերաբերմամբ: Եւ այն ժամանակ կըտիրէ խաղաղութիւն և անդորրութիւն, կըսկսուի համերաշխ գործունէութիւն, հիմնուած զէպի միմեանց ունեցած հաւատի, լիակատար համերաշխութեան և անկեղծութեան վրայ...

Գեղեցիկ խօսքեր, որոնց ծափահարում ենք անկեղծ հոգով: Ապագան ցոյց կըտայ, թէ նոր թերթը որչափ կըկարողանայ և կըկամենայ ծառայել իւր ծրագրած գաղափարին: Միայն կըցանկայինք նոյն իսկ թերթի սեպհական շահերի համար, որ յետագայ համարները այնպէս միակողմանի չըկազմուէին, ինչպէս մեր ձեռքի տակ գտնուող առաջին համարը: Թերթը կըրում է «Կովկասեան երկիր» անունը, այն ինչ՝ այս համարում չըկայ ոչ

մի յօդուած ոչ հայերի և ոչ թուրքերի կեանքից և այն ամբողջապէս նուիրուած է Աբխազների, Գուրիացիների և Վրացիների ներկայ վիճակին: Վրաստանը, Աբխազիան և Գուրիան միասին վերցրած կազմում են Կովկասի մի երրորդական մասը և թերթը կովկասեան համարուելով պէտք է այս բանը աչքի առջև ունենայ և ոչ ցանկալի միակողմանիութիւնից իրան հեռու պահի: Բացի զրանից, նոր թերթի առաջին համարում «Իվերիա» վրաց լրագրից արտատպուած է հայերի դէմ ուղղուած և մի քիչ սպառնողական մի յօդուած մի ինչոր աննշան դէպքի առիթով, որ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի Քաղաքային խորհրդի գործունէութեան մէջ: Թէ ինչու է այս յօդուածը, որ «Իվերիան» գրել է ըոպէի ազդեցութեամբ, նոր ոուս թերթը ասպարէզ հանում նորից, չը գիտենք: Գիտենք, որ հիմէ թերթը իրաւ ուզում է համերաշխութեան գաղափարին ծառայել, այս տեսակ յօդուածներով արջի ծառայութիւն միայն ցոյց կը տայ իւր ծրագրած համակրելի սկզբունքին: Պէտք է անկեղծ լինել և որքան նոր թերթը անկեղծ լինի, այնքան աւելի կը յարգուի նրա խօսքը:

Թերթը, ըստ Էրևոյթին, լինելու է պատկերազարդ: Առաջին համարում տպուած նկարները բովանդակութեան կողմից շատ հետաքրքրական են. բայց լաւ չեն տպուած: Այս արդէն Կովկասեան պատկերազարդ թերթերի ճակատագիրն է: Միանգամայն անախորժ տպաւորութիւն գործեց մեզ վրայ նկարիչ Օսկար Շլինգի ծաղրանկարը, որ տպուած է թերթի վերջին երեսում: Ծաղրել այսպէս անվայել կերպով հասարակութեան ներկայացուցիչներին ի մեծ ուրախութիւն մի ինչ որ կնոջ, որ այնպէս յանդգնաբար վիրաւորեց Քաղաքային խորհրդարանի իրաւունքները—կը նշանակէ հետեւի Վելիչկոյի ուղղութեանը:

Ցանկալով այս տեսակ անվայել սխալներից հեռու մընալ, մաղթում ենք, որ մեր նոր եղբայրակիցը ունենայ յաջողութիւն իւր ծրագրին անկեղծ ծառայելու մէջ և արժանանայ համահաւասար բոլոր ընթերցողների համակրանքին առանց ազգերի խտրութեան:

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԹԱՏՐՈՆ

Մեծպատեան սեղօնի առաջին կիսում տրուած ներկայացումներից միակ հետաքրքրականը տիկ. Մայսուրեանի բենեֆիսն էր: Համակրելի դերասանուհին հայ հասարակութեանը ծանօթացրեց Հառապումանի գեղեցիկ գործերից մէկի հետ— «Ռօզա-Բերնդ», դրամա չոր արարուածով: Ի պատիւ հայ թատերասէր հասարակութեան, պիտի ասել, որ լուրջ գեղարուեստական պիէսներն արդէն սկսել են զբաւել նրա համակրանքը: Այս մի ուրախալի նշան է, որ ցոյց է տալիս, թէ հայ թատրոնը ոտք է դրել առողջ շաւղի վրայ: Այժմ կարելի է ասել, որ առ միշտ որոշուած է կոպիտ էֆեկտների վրայ հիմնուած կրկէսային գործերի վիճակը:

Տիկ. Մայսուրեանը իրան յատուկ շնորհքով և զգացումով կատարեց Ռօզա Բերնդի դերը—այդ դիւրահաւան, միամիտ, բայց զգայուն, սիրաբորբոք և իւր գեղեցկութեան շնորհով անկման ենթարկուած խեղճ կնոջ բարդ տիպարը: Պէտք է ասած, որ այդ տեսակ նուրբ դերերի համար տիկինը այժմեան խմբի մէջ հաւասարը չունի: Նա հետևում է ժամանակակից առողջ բնական դպրոցին, որ դերասանից պահանջում է խելք և զգացումների իմաստալի արտայայտութիւն և արհամարհում է բիրտ զգացումներ շոյող գոռում-գոչիւնները, աղաղակները, խոշոր ու կոշտ ձեւերը և արտաքին էֆեկտները: Ռօզա Բերնդի դերով տիկինը ապացուցեց, որ ինքը մեծ սխալ է գործում երբ յանձն է առնում կատարել այնպիսի անիմաստ դերեր, որ պիսին է, օրինակի համար, Բուկայայի դերը «Դաւաճանութիւն» անունով գոհիկ պիեսի մէջ: Հառապուման և Սմբաթով—երկինք և երկիր և յանցանք է գործում գեղարուեստի դէմ այն դերասանը, որ կարող է սաւառնել դէպի երկինք, կաշում է երկրին:

Տիկինը արժանացաւ թատրոն ժողովուած բազմաթիւ ինտելիգենտ հասարակութեան բուռն ծափահարութիւններին և ստացաւ մի քանի նուէրներ:

Հայ բեմի վերջին տարիների համեմատաբար կանոնաւոր գոյութիւնը բաւական զարկ տուեց ինքնուրոյն ռեպերտուարին: Ասպարէզ եկան պիեսներ գրելու նոյն իսկ ասյալիսի մարդիկ, որոնք երբէք գրականութեան հետ առնչութիւն չեն ունեցել (տիկ. Պօպօվեան, Եղիշէ վ. Մուրադեան, Կոնստանդին Խատիսեան): Թատրոնական մթնոլորտը գրաւիչ է, հասարակական հրապարակական ծափերը հրապուրիչ են: Բնական և հասկանալի է, որ մարդիկ երբեմն յափշտակուելով այդ մթնոլորտով, մոռանում են այն տարրական ճշմարտութիւնը, թէ դրամա գրելու համար հարկաւոր է ունենալ մի բան—շնորհք: Հայ դրասանական խումբը և Դրամատիական յարգելի ընկերութիւնը շատ բարեսիրտ են: Նրանք չեն կամենում ոչ մի հեղինակի սիրտը վշտացնել և բեմ են հանում ամեն մի գրուածք առանց երկար մտածելու: Մենք, ի հարկէ, դէմ չենք այս տեսակ վիհանձնութեան: Թող ամեն ինչ ներկայացուի, հասարակութիւնը կը գնահատի ըստ արժանւոյն: Թող ով կամենում է իւր ոյժերը փորձի դրամատիական գրականութեան մէջ, անշնորհքները հիասթափուած կը հեռանան ասպարիզից և գուցէ վերջի վերջոյ երևան գան նոր ձիրքեր:

Մեծպատեան սեզօնի երկրորդ կէսը գրեթէ ամբողջովին յատկացրած է բենեֆիտներին: Առաջին բենեֆիտը Աբէլեանինն էր, որ կայացաւ կիրակի մարտի 28-ին:

Տաղանդաւոր արտիստը, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ իւր բենեֆիտի համար ընտրել էր նոր և հետաքրքրական պիես: «Մարդկութեան բարեբարներ», դրամա 3 արարուածով, հեղ. Ֆիլիպպի—այս մի գեղեցիկ պատկերացում է հնի և նորի մըցման: Մի երիտասարդ գիտնական բժիշկ, յանուն իւր արհեստի բարձրութեան և ճշմարտութեան հարկադրուած է ասպարէզ հանել իւր մերձաւոր ազգականի—աներոջ խոշոր սխալը և առ հասարակ թիւր հասկացողութիւնը գիտնական էթիկայի մասին: Այս պատճառով նա զրկում իւր սիրեցեալ կնոջ սիրուց, որ, սիրելով հօր պատիւը, բաժանուած է նրանից: Յաղթութիւնը վերջը տանում է ճշմարտութիւնը: Ծերունի բժիշկը իւր գլխին եկած փորձաքննութիւնը ճշտուած, ինքնասպանութեան է դիմում, սակայն անաջող: Նրա զաւակները, իրանց հօրը փրկելու համար, դիմում են նրա ախոյեանին, որ և փրկում է իւր հակառակորդի կեանքը և սրանով վերադարձնում կնոջ սէրը:

Այս է Ֆիլիպպիի պիեսի հիմնական գաղափարը: Հին է այս գաղափարը, վաղուց և շատ անգամ շահագործուած, բայց և միշտ համակրելի նոյն իսկ իւր միակողմանի ուղղութեամբ: Պիեսը գրուած է բաւական բեմական և լսուած է հաճոյքով, թէ և, իբրև գերմանական գրականութեան արդիւնք, դերձ չէ սանտիմենտայլ տեսարաններէ: Չափազանցութիւններ նոյնպէս կան, օրինակ երիտասարդ բժշկի մի գիշերուայ ընթացքում 48 մեծ էջերից բաղկացած գիտնական զեկուցում պատրաստելը. ծերունի բժշկի մի օրուայ մէջ բարձրութիւնից ընկնելը, ինքնասպանութեան դիմելը, բժշկուելը և այլն: Այս բոլոր թերութիւններով հանդերձ՝ պիեսը արժանի է մի առժամանակ հայ թարգմանական ռեպերտուարի մէջ մնալու, մանաւանդ որ պ. Համբարձումեանը նրա թարգմանութիւնը կատարել է բաւարար:

Պ. Արեւիհանը կատարում էր երիտասարդ ազնիւ և գաղափարական բժշկի դերը և կատարեց այն իրան յատուկ տաղանդով և խորը զգացումով: Հասարակութիւնը յարգեց բնեֆիցիանտին դասնեայ պսակով: Թատրոնը լիքն էր: Ծափահարութիւններն անվերջ: Վերջը ներկայացուած տեսարանը «Դօն Գառլօսից» ցանկալի տպաւորութիւն չը գործեց հասարակութեան վրայ, որովհետեւ թէ դերակատարները և թէ հանդիսականները յոգնած էին:

Երկրորդ բնեֆիսը օր. Ադամեանինն էր: Այս դերասանուհին առաջին տարին է թիֆլիսի բեմի վրայ երևան գալիս: Տաղանդաւոր համարել նրան առ այժմ չենք կարող, բայց որոշ չափի շնորհք ունի: Օրիորդն իւր բնեֆիսի համար ընտրել էր Բարբեցի ընտր աշխարհ» տնունով դրաման: Ինքը կատարում էր Մերցիա քրիստոնէուհու դերը և կատարեց ոչ տաղտկալի: Թատրոնում հասարակութիւն քիչ կար:

Մեզ առ հասարակ զարմացնում է մի հանգամանք. ինչու դերասանները սովորութիւն են արել իրանց բնեֆիսներին տեղերի գները այնչափ բարձրացնել: Զը գիտենք ինչով է տարբերւում մի սովորական ներկայացում մի բնեֆիսից: Միայն նրանով, որ բնեֆիսեան ներկայացման արդիւնքը դերասանին է հասնում, բայց ինչով են որոշում դերասանները, որ հասարակութիւնն իրանց աւելի է յարգում և սիրում, քան թատրոնական գործը: Առ հասարակ շատ տարօրինակ բան են անում դերասանները, իրանց գերադասելով թատրոնից: Մեր բարեկամական խորհուրդն է հայ դերասաններին՝ թողնել իրանց բնեֆիսներին տեղերի գները բարձրացնելու սովորու-

թիւնը և բաւականանալ սովորական գներով: Ապա թէ ոչ հասարակութեան այժմեան գանգատը կարող է փոխուել մի օր խիստ բողոքի և մենք մի օր ականատես կը լինենք թատրոնի ամայութեանը բենեֆիսի օրերին, ինչպէս այս տեսանք օր. Ադամեանի բենեֆիսին:

* *
*

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆՈՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՈՐՈՏԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ: Գիտութիւնը առաջ է գնում արագ քայլերով, քսաներորդ դարը իսկապէս գիտութեան յաղթանակի դար պէտք էր համարել. իւրաքանչիւր օր բերում է իւր հետ մի նոր տեսիլա, որով հիմնովին շրջում է հինը. բայց խօսենք օրուայ նորութիւնների մասին: Որոտ առաջացնող պատճառները այնքան էլ հասարակ չեն, ինչպէս կարծում են առհասարակ: Մինչև այժմ կարծում էին, որ որոտը օդային գոյացութիւնների ելեքտրական կայծի պայթիւնից առաջ եկած ձայնի ալիքներն է: Բայց պր. Տրուերիշի ահագին փորձերը ուրիշ բան են ապացուցանում: Տրուերիշի փորձերի հետեանքներից երևում է, որ կայծակին հետևող որոտը առաջ է գալիս ջրային գոլորշիների վերլուծութիւնից: Գիտնական պրօֆեսօրը երկար տարիների ընթացքում պարապում էր ջրային գոլորշու լուսապատկերով: Մի շարք փորձերից յետոյ, նա վճռեց հետազօտել խիստ ելեքտրականութիւնը մեծ քանակութեամբ ջրային գոլորշի պարունակող մթնոլորդի մէջ անցկացնելուց ստացուած լուսապատկերը: Սկզբում նա յոյս ունէր հետազօտել ջրի գոլորշու լուսապատկերը ելեքտրական կայծը անցկացնելով ջրի մէկ մակերեսովից դէպի միւսը. բայց այդ չը յաջողուեց: Այն ժամանակ Տրուերիշը հետեանալ միջոցը հնարեց: Նա վերցրեց երկու փայտի կտոր, թաց արեց մաքուր ջրի մէջ և փաթաթեց ջրի մէջ թրջած բամբակով: Այնուհետև այդ փայտերը ամրացրեց մարտկոցի բևեռներին և ելեքտրականութիւն անցկացրեց դորանց մէջ: Այդ գործողութեան ժամանակ առաջացան մի շարք շատ պայծառ կայծեր, ետևից էլ այնպիսի խիստ ճայթիւն, որ ինքը Տրուերիշը կարողացաւ տանել ականջների մէջ բամբակ կոխելով և գլուխը հաստ թաշկինակով փաթաթելով:

Ճայթիւնի առաջանալը Տրուերիշը բացատրում է թրթուածնի և ջրածնի միանալով, որոնք ստացուած են ելեքտրականութեամբ ջրի վերլուծութիւնից:

Այդ ենթադրութեամբ որոտի ոյժը կախուած է խոնաւութիւնից:

Արուեստական կայծակի լուսապատկերը բոլորովին համապատասխան է իսկական պատկերի լուսապատկերին, եթէ վերջինս դիտենք $1\frac{1}{2}$ հեռաւորութիւնից նա էլ առաջանում է ամպերի մէջ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՕՂԵՐԵՒՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ: Եղանակ գուշակելու արուեստի մէջ մեր գիւղացիները ոչ թէ յետ չեն մնում զանազան գիտնական օգերևութաբաններից, այլ երբեմն նոյն իսկ գերազանցում են նրանց:

Գիւղացիներն համոզուած են, որ եթէ արեւը մայր մտնելիս կարմիր վերջալոյս է թողնում երկնքի վրայ, միւս օրը պէտք է պարզ և արևային օր լինի, իսկ եթէ արեւը մայր է մտնում մառախուղի մէջ կամ ծածկւում է ամպերով, միւս օրը անձրև կամ փոթորիկ է լինելու և այդ երևոյթները շատ քիչ են խաբում նրանց:

Հասակաւոր և փորձուած մարդիկ, գուշակելիս ուշադրութիւն են դարձնում նոյն իսկ բնութեան ամենամանջան երևոյթների վրայ: Օրինակ. արև ծագելուց առաջ բաց գոյնի ամպը լաւ օր է խոստանում, մուգը—ամպամած կամ անձրևային: Կարմիր կամ փոփոխական գոյն ունեցող ամպերը անձրև են նախագուշակում. եթէ այդ ժամանակ քամի է բարձրանում, փոթորիկ կամ սաստիկ քամի կլինի, իսկ եթէ արևի ճառագայթներն էլ են մթնում, այն ժամանակ խիստ մրրիկ է լինելու:

Գիւղական օգերևութաբանները գուշակում են նաև լուսնի, աստղերի և ուրիշ երևոյթների միջոցով:

Եթէ լուսինը ծնւում է սուր ծայրը ներքև՝ ձմեռը տաք, իսկ ամառը շատ տաք ամիս կլինի և ընդհակառակ, եթէ լուսինը ծնւում է ծայրը վերևից, ամառայ առաջին կէսը եթէ ձմեռ է՝ սառը կլինի, իսկ ամառը՝ քամոտ: Լուսնի պայծառ և սուր ծայրերը լաւ եղանակ են գուշակում: Պարզ լուսինը նշանակում է չոր եղանակ, ամպով ծածկուածը՝ խոնաւ, կապտագոյնը՝ անձրև, կարմրագոյնը՝ քամի:

Բարձր և կամարածև ծիածանը միշտ լաւ եղանակին է լինում, իսկ ցածր և փոքր ինչ թէքը վատ եղանակին: Եթէ ծուխը սիւնի պէս է բարձրանում, ամառը լաւ եղանակ կլինի, իսկ ձմեռը սառնամանիք, իսկ եթէ առանց քամու տարածւում է գետնի երեսին՝ ամառը անձրև և ձմեռը ձիւն կամ բուք:

Պակաս տարածուած չէ նաև տնային կենդանիներով և թռչուններով եղանակ գուշակելը: Շունը վատ եղանակին գըլորւում է գետնին, իսկ անձրևից առաջ խոտ է ուտում. վատ եղանակին կատուն պատեր է չանգռում. երբ կատուն լուացւում է կամ թաթն է լիզում՝ լաւ եղանակ է լինելու: Սառնամանիքի և առհասարակ վատ եղանակից առաջ կատուն դռնը թաթերի մէջ է պահում:

Վատ եղանակին տաւարը աշխատում է երգիլի տակ պարկել: Ձին վատ եղանակին խրխնջում է: Եթէ ծիծեռնակները ցածր են թռչում՝ անձրև պէտք է սպասել, իսկ եթէ բարձր՝ լաւ եղանակ է լինելու և այլն:

Կլիմայի համեմատ յիշեալ երևոյթները փոխւում են և երբեմն շատ խիստ կերպով զանազանւում միմեանցից:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հասարակական շարժումը Ռուսիայում, փետրուարի 18-ի կայսերական հրովարտակ. ռուս-ճապոնական պատերազմ: ռուս զինուորի քաջութիւնը. Ռուսիայի քաղաքականութիւնը հեռաւոր Արեւելքում. նոր նուաճած երկիրները. Արեւելեան-Չինական երկամուկի. նորա տուած վնասները. ռուս ժողովրդի կրթութեան պահանջը. երկրի խառնակ դրութիւնը. գործադուլ եւ ուսումնագուլ. միւսիւրների մասնաւոր որոշումը բարձրագոյն դպրոցների մասին. միւսիսար իշխ. Խիլկովի առաջարկն ազատ համալսարաններ բանալու. ձկնի պիտի լինին ժողովրդի ներկայացուցիչները. ապագայ ներկայացուցիչների թիւը. սահմանադրական հիմնարկութիւնների ներկայացուցիչների թիւը Եւրոպայում. հպատակ սղգութիւնների պահանջները. լեհական պէտիցիա. վրացիների պէտիցիա. Հայոց պէտիցիայի ծրագիր. խռովութիւններ Բուկարեստի եւ Թիֆլիսի Նահանգներում եւ Գորուայ գաւառում. Կովկասի պ. կառավարչապետի ուղարկած պատգամաւորութիւնը. պ. Վայդէնբաումը Գորուայ խռովութեան մասին. Հայ գիւղացու տխուր վիճակը եւ նորա արդի կարիքները. Հայրապետական պատգամաւորութիւն եւ Հայոց գործերի վիճակը Պ. Բուրգում. քաղաքային խորհրդի երեք ներկայացուցիչներ եւ այդ առթիւ ծագած վէճը:—Հրատարակչական ընկերութիւն: Նոր սմիօրեայ րապիր «Բանբեր Կովկասի»:—Նամակ Երեւանից. ԴԻՏՈՂ:

Հասարակական կեանքի երեւոյթները Ռուսիայում ներկայումս այնչափ արագ և երբեմն անսպասելի են յաջորդում միմեանց, որ գրեթէ անհնարին է կանոնաւոր հետեւել նրանց ընթացքին և զարգացմանը: Օր չի անցնում, որ մի որ և է կարեւոր խնդիր չի յուզի հասարակութեանը և ստիպի նրան լարել իւր ուշադրութիւնը: Դասն ու հինգ տարի շարունակ թմրած կեանքն արթնացել է և արտայայտում է իւր օրգանիական պահանջները այնպիսի ջղաձգումներով, որոնց երբէք չի տեսել Ռուսիան:

Ռուս-ճապոնական պատերազմը, որպէս գրում են մինչև անգամ պահպանողական ռուս թերթերը, երևան հանեց տիրող ռեփիմի բոլոր թերութիւնները և լուսարանեց պետութեան և ռուս ժողովրդի կանոնաւոր առաջադիմութեան ճանապարհին ցիրուցան սփռուած բոլոր խոչնդոտները: Ներկայումս մենք վերկայ ենք մի այնպիսի հասարակական խոշոր շարժման, որպի-

սին տեղի է ունեցել Ռուսաստանի կեանքում ամբողջ տասնուիններորդ դարի ընթացքում միայն յիսնական թուականներին Սեվաստոպոլի պաշարման և Ռուսիայի պարտութիւնից յետոյ: Տարբերութիւնն այն է, որ այժմեան շարժումը աւելի խոշոր. խնդիրներ է ասպարէզ հանում և աւելի մեծ պետական նշանակութիւն ունի: Եթէ Ղրիմի պատերազմից յետոյ Ռուս պետութիւնը անմիջապէս ձեռնարկեց տիրող օրէնքների մի քանի կէտերի փոփոխութեանը, այժմեան պահանջները վերաբերում են ամբողջ ոեժիմին և ամբողջ օրէնսդրութեանը: Ճորտերի ազատութիւն, գեմստվոների կազմակերպութիւն, կանոնաւոր դատարաններ, քաղաքային խորհուրդ—ահա այն մեծ վերանորոգութիւնները, որ կատարուեցին Ռուսիայի կեանքում Ղրիմի պատերազմից յետոյ: Լաւատես հասարակական գործիչները և հրապարախօսներն այժմեան շարժումից սպասում են աւելի լուրջ փոփոխութիւններ: Փետրուարի 18-ի Կայսերական ռեսկրիպտը յանուն ներքին գործոց մինիստրի բաւական որոշ կերպով շեշտում է, որ յիշաւի այդ փոփոխութիւնները կը լինին աւելի լուրջ, քան անցեալ դարի յիսնական-վաթսունական թուականների վերանորոգումները:

Այս ռեսկրիպտով, ինչպէս և փետրուարի 16-ի Կայսերական հրովարտակով, իրաւունք է տրւում ոչ միայն հասարակական օրգաններին, այլ նոյն իսկ մասնաւոր անհատներին արտայայտել իրանց անկեղծ կարիքները Պետութեան բազմատեսակ պահանջների մասին և ցոյց տալ միջոցներ նրա բազմաթիւ ցաւերը բուժելու համար: Եւ հաւ լայնածաւալ Ռուսիայի բոլոր ծայրերից և խորշերից ուղարկւում են զէպի Գահոյքի բարձրութիւնը տարբեր ազգերի, դասակարգերի և շրջանների ցանկութիւնները, որոնք իրանց պէսպէս ձևերի մէջ պարունակում են մի ընդհանուր ուղղութիւն, ընդհանուր պահանջ, այն է փոխել վարչական սիստեմը երկրի, որ թէ տեսականապէս և թէ երկար տարիների դառն փորձերով հիւանդ է ճանաչուած, նաև վնասակար անպայման: Այսպէս է թելադրւում ինքը կեանքը, բնութիւնը և պետութեան յարատե ու ապահով գոյութեան պայմանը:

Ռուս ժողովրդի տնտեսական և բարոյական կարիքների գլխաւոր արտայայտիչներն են բուն ժողովրդի կողմից այսպէս անուանուած համայնքները—(Земство), քաղաքային ազգաբնակչութիւնների կողմից Քաղաքային խորհուրդները: Հպատակ ազգութիւնների փաստաբաններն են իրենց մտքի, խելքի և գիրքի ներկայացուցիչները: Լեհացիներն արդէն ներկայացրել են

իրանց կարիքների ամփոփ ծրագիրը, վրաց ազնուականութիւնը իւր ժողովրդի պահանջների ցուցակը, փինլիանդացիք նոյնպէս: Անշուշտ հայերն էլ, օգտուելով Նորին Կայսերական Մեծութեան տուած իրաւունքից, յետ չեն մնալ ուրիշ ազգութիւններից: Եւ հայերի ցանկութիւնները, հարկաւ, իրենց բնորոշ մանրամասնութիւններով հանդերձ անտարակոյս ոչնչով չեն հակասիլ ամբողջ Ռուսիայի պահանջների ընդհանուր ոգուն:

Ռուս-ճապոնական պատերազմը, որ այնքան տխուր և անյաջող եղաւ Ռուսիայի համար, պատմութեան մէջ կը կազմի վերին աստիճանի խրատական մի բաժին, այն տեսակէտից, թէ որքան մի պետութեան ներքին կեանքը ներգործութիւն ունի արտաքին քաղաքականութեան աջոյութեան կամ անաջոյութեան վրայ: Այն բազմաթիւ յօդուածները, բռնաբանները, գրքերը, որ երևան եկան այս մի տարի ու երկու ամսուայ ընթացքում, միաձայն ապացուցանում են, որ ռուս զօրքի անվերջ անաջոյութիւնները և ռուս զիպլօսատիայի տկարութիւնները ներշնչի տկարութիւնների անմիջական հետևանքներն են: Ռուս զինուորը միշտ քաջ է եղել և քաջ էլ կմնայ, այս մասին երկու կարծիք չը կայ, այս կէտում Ռուսիայի բարեկամների հետ համամիտ են և նրա ամենադիտելի թշնամիները: Սակայն ռուս զինուորի այժմեան հոգեկան պահանջներն աւելի բարդ են համեմատաբար, քան քսանուհինգ տարի սրանից առաջ, երբ նա կուրօրէն վազում էր տաճիկ զինուորի դէմ և իւր յաղթական թուրը շողշողեցնում նրա գլխին: Քսանուհինգ տարուայ ընթացքում նրա հոգին ենթարկուել է իւր հայրենիքում այնպիսի յեղաշրջումների, որոնք մի կողմից նրա միտքը ձգել են լուսոյ շողք, միւս կողմից նրա հոգուն ներշնչել են թերահաւատութեան պէս մի բան:

Այժմեան ռուս զինուորը, մանաւանդ ռուս սպան ի պատիւ իւր, պատերազմից պահանջում է իմաստ և արդարացուցիչ փաստեր:

Նորերս լոյս տեսաւ Պետերբուրգում Պ. Գօլովաչեվի «Ռուսաստանը Հեռաւոր Արեւելքում» շատ հետաքրքրական և լուրջ աշխատութիւնը, որ մեծ լոյս է սփռում այն խնդրի վրայ, թէ ինչ իմաստ կարելի է սպասել ներկայ պատերազմից, որ մղւում է յանուն Մանջուրիայի: Որովհետեւ այդ գիրքը իւր տեսակում ամենաիմաստալիւն է և բոլորովին առանձին պատուաւոր դիրք պիտի բռնի նոյնանման միւս բոլոր աշխատութիւնների մէջ,

աւելորդ չենք համարում մեր ընթերցողներին ծանօթացնել նրա մի քանի հետաքրքրական կէտերի հետ:

Հեղինակը լուրջ քննադատութեան է ենթարկում Ռուսիայի քաղաքականութիւնը Հեռուոր Արեւելքում և ցոյց է տալիս այդ քաղաքականութեան հետևանքները երկրի թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին վիճակի համար: Նա ասում է. «Կարծիք է տիրում, թէ Ռուսիան Արեւելքի հետ ունի հոգեկան ազգակցութիւն, կապուած է նրա հետ աւանդութիւնների ընդհանրութեամբ, ուստի նրա ճակատագրական պարտքն է կենդանացնել քնած Արեւելքը, լինել միջնորդ նրա և Արևմուտի մէջ և մտցնել այնտեղ եւրոպական քաղաքակրթութիւն և լուսաւորութիւն: Բայց որպիսի արտաքոյ կարգի ջանքեր, որքան երկարատեւ ժամանակ է հարկաւոր գործադրել այս նպատակին հասնելու համար Արեւելքի հեռուոր վայրերում, մի քանի հարիւր միլիոն բնակիչներ ունեցող Արեւելքի, որ ունի իւր սեպհական ինքնուրոյն և իւր տեսակի բարձր քաղաքականութիւնը»:

Հեղինակի կարծիքով Արեւելքն ինքը կարող էր անմիջապէս, առանց ուրիշների օգնութեան, իւրացնել եւրոպական քաղաքակրթութիւնը Արևմտից, ինչպէս ինքը Ռուսիան 200 տարի սրանից առաջ անմիջապէս դիմեց սկզբնաղբիւրին, չը գիմելով Լեհաստանի օգնութեանը: Ճապոնիան անմիջապէս դիմեց Արևմտի քաղաքակրթութեանը և 30 տարուայ միջոցում այնպիսի յաջող հետևանքների հասաւ, որպիսիներին Ռուսիան չի հասել 200 տարուայ ընթացքում:

Այնուհետև հեղինակը ցոյց է տալիս, թէ Ռուսիան ինչպիսի քաղաքակրթութիւն է տարածել Արեւելքում: Պատկերը վերին աստիճանի տխուր և վիրաւորական է: Ռուսը Չինաստան, քաղաքակրթութեան փոխարէն, մտցրել է հարբեցողութիւն, աւանաւորութիւն, կոպտութիւն: Խարբին քաղաքում ամենից ամենից աւելի կազմակերպուած է գողերի ընկերութիւնը, որի գէմ նոյն իսկ ոստիկանութիւնն անզօր է: Մի հեղինակ այսպէս է ընորոշում եկուոր ուսաների ուսացման ձեերը չինացիների վերաբերմամբ. «Երբ ես տեսնում եմ, թէ ինչպէս ամենուրեք ծաղակոծում են չինացիներին, օրինակ հէնց երկաթուղու կայարանում, թէ ինչպէս նրանց հրում են, հայհոյում, ծեծում, գիսակները քաշում, թէ ինչպէս տաշտերը ձգում են շրջավաճառների գլուխներից, թէ ինչպէս խլում են աւազակաբար նրանցից ծխախոտ, ընկոյզ, մրգեր, ինձ թւում է որ այստեղ եկել են ոչ թէ մարդիկ, այլ արշաւել են շղթայից ազատուած չար շներ, մարդկային մսի ճաշակն առած» (Տես էջ. 132):

Անկասկած Ռուսիան ունեցել է պատճառներ դէպի հեռաւոր Արևելք ձգտելու և այնտեղ տարածելու իւր քաղաքականութիւնը: Պ. Գօլովաչովն այս պատճառները ինքը բացատրում է, և հերքելով մինչև այժմ միզ յայտնի եղած պատճառները, այսինքն այն, թէ իբր Ռուսիան կամեցել է իւր համար այնպիսի «լուսամուտ բաց անել» դէպի Արևելք, որպիսին բաց արաւ Պետրոս Մեծը դէպի Արևմուտ և այն, թէ իբր Ռուսիան կարիք ունէ պետութեան սահմաններին միացնելու մի ովկիանոս: Հեղինակն առաջ է բերում պրօֆեսսոր Միգուլիւնի հետեւեալ տրամաբանութիւնը. «Ռուսիան, ասում է յարգելի պրօֆեսսորը, իւր պարտքերի քանակութեամբ ($6\frac{1}{2}$ միլլիարդ ռուբլի) բոլոր պետութիւնների մէջ առաջին տեղն է բռնում»: Այդ պարտքերի համար նա վճարում է տարեկան առ նուազը 287 միլիօն ռուբլի տոկոս, բացի գրամագլխի շիջումից: Հարկաւ, այդպիսի մի գումար վճարելու համար հարկաւոր են արտաքոյ կարգի միջոցներ, այն է՝ երկրից դուրս արտայայտել ամեն տեսակի հում նիւթ, մանաւանդ հաց: Իսկ այդ գլխաւոր արդիւնքը դուրս տանելու համար անհրաժեշտ է, որ նրա գինը երկրում կարելոյն չափ էժան լինի: Մինչդեռ էժան հաց արդիւնաբերելու համար անհրաժեշտ է ունենալ վարելահողերի մեծ քանակութիւն, աչքի առջև ունենալով երկրագործութեան այն հնացած սխտեմը, որ ընդունուած է Ռուսիայում շնորհիւ ժողովրդի տգիտութեան:

Այստեղից ահա առաջանում է պահանջ՝ ընդարձակել Ռուսիայի սահմանները ի հաշիւ մերձակայ ասիական երկրների, մեծ մասամբ Չինաստանի: «Բայց որովհետև, ինչպէս ցոյց տուեց ներկայ պատերազմը, շարունակում է պրօֆեսսորը, նոր սահմաններ ձեռք բերելու համար դարձեալ հարկաւոր են նոր փոխառութիւններ և ոչ—ձեռնտու ֆինանսական ձեռնարկութիւններ (ինչպէս օրինակ առևտրական պայմանագիրը Գերմանիայի հետ), ուստի առաջ է գալիս մի տեսակ կախարդական շրջան, որից ելք չը կայ: «Հին պարտքերը շիջելու և նորանց տոկոսները վճարելու համար հարկաւոր է նոր սահմաններ գրաւել, իսկ նոր սահմաններ գրաւելու համար անհրաժեշտ է նորանոր փոխառութիւններ անել և նորանոր տոկոսներ վճարել:

Այն ինչ՝ իրականութիւնը ցոյց է տալիս, որ Ռուսիայի յոյսերը չեն արդարանում: Նոր նուաճուած երկրները փոխանակ օգուտ բերելու ահագին վնասներ են հասցնում Պետութեան գանձարանին: Չինաստանի կողմերում գրաւուած ոչ մի

երկիր բացի խոշոր վնասներից ոչ մի տնտեսական շահ չի բերել Ռուսիային: Այս բանը ապացուցուած է պ. Գօլովաչովի գրքում մի շարք թուանշաններով և անհերքելի փաստերով:

Մանջուրիայի գրաւումը տուել է Ռուսիայի պետական գանձարանին ահռելի վնասներ: Մի կողմ թողած այդ երկրի գրաւման համար արած պարտքերը, վերցնենք Արևելեան Չինական երկաթուղին, որ անցնում է այդ երկրով: Չինաստանի հետ կապուած պայմանագրի համաձայն այդ երկաթուղին 1896 թուականից սկսած 80 տարի լրացած պէտք է անցնի Չինաստանի ձեռքը և վերջինի բոլոր պարտքերը Ռուսիային պիտի ջնջուին: Արևելեան—Չինական երկաթուղին կառուցանող ընկերութիւնը, որի անդամները գլխաւորապէս պետութեան ծառայութեան մէջ գտնուող անձինք են, վայելել է Կառավարութեան առանձին հովանաւորութիւնը: Ընկերութիւնը ստացել է Պետութիւնից հետեւեալ գումարները 1898 թ. 24,800,000 ռ. 1890 թ.—60,367,100 ռ.: 1900 թ.—85,000,000 ռ. 1901 թ.—82,000,000 ռ. ընդամենը 361 միլիոն ռ.

Եւ ընկերութիւնը սոսկալի կերպով ի չարն է գործ դրել Կառավարութեան հաւատարմութիւնը: Բաւական է ասել, որ նա իւրաքանչիւր վերստ գծի կառուցման ծախքը ցոյց է տուել 252,000 ռուբլ: «Ամբողջ երկրագնդի վրայ, կոչում է հեղինակը, չը կայ մի երկաթուղի, որի կառուցումը այդպէս թանգ նստած լինի: «Մինչդեռ ոչ մի տեղ բանուորի աշխատանքն այնքան էժան չէ, որքան Մանջուրիայում և ոչ մի երկաթուղի այնքան վատ և անփոյթ չի կառուցուած, որչափ Մանջուրիայի երկաթուղին: Եւ այդ հարիւրաւոր միլիոնները, որոնց մի երրորդական մասը բաւական էր Ռուսիայում ընդհանուր զրազիտութիւն տարածելու համար, այսօր օդն են ցնդուում: Չը պիտի մոռանալ եւ այն հանգամանքը, որ այդ միլիոնները վերցուած են կենտրոնական Ռուսիայի ժողովրդից, որ այժմ յետին չքաւորութեան մէջ է:

Այսպիսով, շնորհիւ սխալ հասկացուած ներքին քաղաքականութեան, ստեղծուել է մի արտաքին քաղաքականութիւն, որ ծծում է ժողովրդի արիւնը: Սակայն արտաքին քաղաքականութիւնը Հեռաւոր Արևելքում այսօր հանդիպել է այնպիսի մի անյաղթելի խոչնդոտի, որպիսին է Ճապոնիայի զօրքը: Պատերազմը, որ մինչև այսօր կլանել է 2½ միլիարդ, մի չարիք է, որից որքան շուտ ազատուի Ռուսիան, այնքան աւելի արագ կը բուժուի իւր ներքին և արտաքին խոցերից: Ճապոնիան չէ Ռուսիային յաղթողը, այլ 1000000 ճապոնական ուսուցիչները

և սրա համեմատ դպրոցները: Յաղթելու համար, ասում է պ. Գոլովաչովը, բաւական չէ ունենալ բազմաթիւ և լաւ կազմակերպուած զօրքեր, հարկաւոր է, որ իւրաքանչիւր զինուոր իմանայ, թէ ինչու համար է կոչոււմ, որ նա լինի կրթուած:

Այո, ուստի ժողովուրդը կրթութեան մեծ պահանջ ունի: Եւ նա զուրկ է խնամքից և հոգացողութիւնից այնչափ, որչափ ոչ մի ժողովուրդ Եւրոպայում: Եւ ահա այդ տեսակ մի տգէտ, աղքատ, խեղճ և ողորմելի ժողովրդի վզին „Нов. Врем.“ „Моск. Вѣд.“ և այլ այսպիսի օրգաններ փաթաթում են այնպիսի դեր, որպիսին շատ բարձր է նրա ուժերից: Միթէ Արեւելքում քաղաքակրթութիւն կարող է սովորեցնել ուրիշներին մի տարր, որ ինքը դեռ չի ճաշակել տարրական քաղաքակրթութիւն: Այս հարցին շօշափելի պատասխան է տալիս այդ դրութիւնը, որի մէջ ընկնում է ուսը իւր երկրի բուն սահմաններից դուրս: Պարզուած է, որ նա ինքը դեռ կարօտ է շատ բաներ սովորելու այն ազգերից ու ազգաբնակչութիւններից, որոնց ուսուցիչն է ուզում դառնալ:

Բարձրագոյն իշխանութիւնը Կայսերական բարեհաճ հրամանով կոչ է անում ժողովրդի ներկայացուցիչներին գալ և ձեռք ձեռքի տուած նրա հետ գործել լայնածաւալ երկրի ընդհանուր շահերի համար: Կոչը ուրախութեամբ ընդունուում է այսօր պետութեան բոլոր վայրերում և բոլոր ազգաբնակչութիւնների մէջ:

Միաժամանակ ամենուրեք սկսուել են խառնակութիւններ, որ հետեանք են կեանքի անօրմալ դրութեան: Բարձրագոյն դպրոցները և համալսարանները գրեթէ ամեն տեղ փակուել են: Պրօֆեսորների մեծագոյն մասը վճիռ է կայացրել չըպարապել մինչև որ իրերի դրութիւնը չը բարեփոխուի: Ուսանողական շարժումները արձագանք են գտնում շատ տիգերում եւ միջնակարգ դպրոցներում, որոնց աշակերտների թոթով լեզուները արտայայտում են մի և նոյն պահանջները, ինչ-որ արտայայտում են ուսանողները: Ծնողները յուզման մէջ են և չը գիտեն ինչպէս խաղաղացնեն իրանց զաւակներին: Ոչ պակաս յուզուած են եւ ուսուցիչները: Ամենուրեք կազմուում են խառն ժողովներ ծնողներից և ուսուցիչներից, եւ ինչ հոգով ևս ղեկավարուին, ինչ ուղղութիւն ևս տրուին այդ ժողովներին նրանց գլխաւոր եզրակացութիւնը մի է—անհնարին է ներկայ հանգամանքներում կանոնաւոր պարապմունք դպրոցներում:

Պէտք է նրանց փակել մինչև սեպտեմբեր: Այսպէս էլ լինում է մեծ մասամբ:

Հետաքրքրական է այն վճիռը, որ կայացրել է մինիստրների մասնաւոր խորհրդակցութիւնը, որ տեղի է ունեցել մարտի 7-ին երկրագործութեան մինիստր Ա. Ս. Էրմոլովի մօտ: Այդ մասնաւոր խորհրդակցութեան նպատակն է եղել կարծիքների փոխանակութիւն այն հարցի մասին, արդեօք պէտք է փակել մինչև սեպտեմբեր բարձրագոյն դպրոցները այժմ թէ՛ միջոց տալ ցանկացող ուսանողներին պարապել: Որովհետև մինիստրների առանձին խորհրդի այս հարցին բոլոր բարձրագոյն դպրոցների պրոֆեսսորների խորհուրդները պատասխանել են, թէ՛ անհնարին է այժմ դպրոցներում պարապմունքներ շարունակել, ուստի աչքի առչել ունենալով պրոֆեսսորների մեծամասնութեան պարզ ցանկութիւնը, վճռուել է փակել դպրոցները մինչև սեպտեմբեր: Միևնոյն ժամանակ, խորհրդակցութիւնը որոշել է ոչ մի խիստ միջոցների չը դիմել այն ուսանողների վերաբերմամբ, որոնք գործադուլ են արել: Այս հիման վրայ վճռուել է առաջին կուրս ընդունել, ըստ սովորութեան, բոլոր նորեկներին, այսինքն՝ միջնակարգ դպրոցները աւարտածներին, նաև այն ամենքին, որոնք ներկայումս համարում են առաջին կուրսերի ուսանողներ: Եւ որովհետև այս վճռի իրագործումը կարող է հանդիպել անյարմարութիւնների, տեղի պակասութեան պատճառով, ուստի որոշուած է՝ բարձրագոյն դպրոցներում սեպտեմբերից պարապմունքներ մտցնել եւ առաւօտները եւ երեկոները: Իւրաքանչիւր դպրոցական իշխանութեան իրաւունք է տրւում առանձնակի այս անյարմարութեան առաջն ադնելու միջոցներ գտնել:

Հետաքրքրական է նամանաւանդ նոյն ժողովում ճանապարհների հաղորդակցութեան մինիստր իշխ. Խիլկովի առաջարկութիւնը: Իշխանը ասել է, թէ ցանկալի է, որ շատ շուտով Ռուսաստանում ներմուծուի ազատ համալսարանների սիստեմը և որ, վերջապէս, վերացուին դիպլոմները և այն բոլոր իրաւունքները, որ տրւում են բարձրագոյն դպրոցների աւարտողներին, այսինքն բոլոր բարձրագոյն ուսում ստացած անձինք ունենան հաւասար իրաւունքներ: Իշխ. Խիլկովի կարծիքով ներկայումս գոյութիւն ունեցող բարձրագոյն դպրոցներն էլ կարելի է վերածել ազատ դպրոցների, տալով պրոֆեսսորների ժողովներին ներքին ուսումնական կարգերի վերաբերմամբ լիովին ազատութիւն, առանց սակայն դիպլոմներ տալու իրաւունքի: Ուսանողներն, օրինակ, կարող են ազատ աշխատել որ

լաքօրատօրիայում և որ կաբինեթում ևս կամենում են, այն զէպքերում, երբ նրանք չեն կամենալ լսել այս կամ այն պրօֆէսօրի դասախօսութիւնը, բայց մի կուրսից միւսը փոխուելու համար քննութիւնները պահպանում են, պայմանով, որ ընդունակ ուսանողները կարողանան միաժամանակ քննութիւն տալ երկու կամ նոյն իսկ աւելի կուրսերի համար: Այս նշանակում է, որ մի ուսանող կարող է մի տարուայ ընթացքում փոխել մի քանի կուրսեր: Եթէ պետութեանը հարկաւոր կը լինին բանիմաց պաշտօնեաներ, կարող է առանձին մասնագիտական փորձեր նշանակել այն առարկաների վերաբերմամբ, որոնք հարկաւոր են պաշտօնեային իւր ծառայութեան համար: Բայց պետութիւնը չը պիտի ծառայութեան ընդունի այն անձանց, որոնք զործնականապէս ծանօթ չեն իրանց մասնագիտութեան հետ:

Այսպիսով Իշխ. Խիլկովը պահանջում է իսկապէս այն, ինչ-որ վաղուց գոյութիւն ունի եւրոպական բոլոր բարձրագոյն դպրոցներում: Այս մի ահագին հարուած է հանգուցեալ Տօլստօյի ներմուծած ոեժիմին, այն Տօլստօյի, որ իւր խիստ միջոցներով թմրութեան ենթարկեց ուսւ դպրոցները, խեղտելով նրանց մէջ ամեն մի ինքնուրոյնութիւն: Տօլստօյի ոեժիմը քառորդ դար շարունակ գործեց և թէ ինչ տխուր հետևանքների հասցրեց Ռուսիային կրթութեան գործում—այս տեսնում ենք այսօր: Այո, այդ մի սոսկալի, սպանիչ ժամանակամիջոց էր, որ Ռուսիայի դպրոցական պատմութեան մէջ պիտի բռնի տխուր էջեր:

Նորերս մինիստրների Կօմիտէն իւր հեղինակաւոր ձայնով վկայեց, որ Ռուսիայում խաղաղութիւն պահելու քսանուհինգամեայ փորձը ազգաբնակչութեան համար ունեցաւ դառն հետեւանքներ: Նոյն իսկ ներքին գործերի մինիստրութիւնը այն եզրակացութեան է եկել, որ Պետերբուրգից արձակուած հրամանները իրագործելու միջոցին գաւառական վարչութիւնները յաճախ չափից դուրս մեծ եռանդ են ցոյց տուել: Նրանք վարուել են հասարակութեան հետ աչելի դաժան, քան ունէին իրաւունք և իրանց դաժանութիւնը արդարացնելու համար չեն զլացել ամեն անգամ զանազան պատճառաբանութիւններ բերել, որոնց վաւերացումը յաճախ եղել է անհնարին բարձրագոյն իշխանութեան համար: Բանտարկութիւն, հալածանք, զաղտնի և արձակ հսկողութիւն, արքայ – այս բոլորը կատարուել է ըստ մեծի մասամբ անիրաւացի կամ շատ չնչին մեղ-

քերի համար (Рыс. Бѣд. 61—65): Հասարակութիւնը կրել է բոլոր դառնութիւնները անլուր տրտունջով, որովհետեւ իւր ձայնը բարձրագոյն իշխանութեանը հասցնելու միջոց չի ունեցել և եթէ ունեցել էլ է, իւր վիճակը աւելի մեծ վտանգի չենթարկելու համար լռել է, երկնչելով տեղական վարչութիւններին: Քառորդ դար շարունակ անհատի տարրական իրաւունքները խախտուել են ամեն բայլում: Այն ինչ, այսօր, ինչպէս խոստովանեց նորերս մինխատրների կօմիտէն, «այդ բոլոր խրատութիւնները չեն հասել իրանց. նպատակին և երկրի խլրտիչ ոյժերը չեն թուլացել կամ վհատուել» (Р. В.):

Հասկանալի է, թէ քանի որ մի այնպիսի հեղինակաւոր գործօն, որպիսին է մինխատրների կօմիտէն, նպատակայարմար չի համարում տիրող կարգ ու կանոնները, վերանորոգութիւնների անհրաժեշտութիւնը դառնում է օրուայ խնդիր: Եւ այն այսօր օրուայ խնդիր է բառիս ամենալայն իմաստով: Հասարակական դառնութիւնների բաժակն արդէն մինչև ծայր լեցուել է, ուրեմն պէտք է շտապել կուտակուած չարիքների փոթորիկը մեղմացնել: (Р. В.)

Ահա այս փոթորկի առաջն առնելու համար է իսկապէս դիմում լինում ժողովրդի «հասուն ներկայացուցիչների» օգնութեանը: Այս ներկայացուցիչները պէտք է ժողովուեն Պետերբուրգում և այնտեղ մշակեն ապագայ վերանորոգութիւնների ծրագիրը պետութեան ներկայացուցիչների հետ: Մինչև այժմ որոշուած չէ, թէ ինչ անուն պիտի կրի այդ ժողովը: «Հիմնադիր ժողով», «Ժողովրդական խորհուրդ», «Պետական խորհրդաւան» և այլն այսպիսի անուններով են կնքում շատ շատերը ապագայ համաժողովը: Սակայն կարեւորը անունը չէ, այլ այն իրաւունքները, որ պիտի տրուին այդ ժողովին: Այդ իրաւունքները տակաւին անորոշ են: Անկասկած է որ ներկայ դրութեան կողմնակիցները ոչ մի ջանք չեն խնայիլ կարելոյն չափ սահմանափակել այդ իրաւունքները և, եթէ հնար լինի, նոյն իսկ զեռօրի վերածել նրանց: Հարկաւ, այդ ջանքերը կը հանդիպին հասարակութեան, մամուլի և հասարակական հաստատութիւնների կողմից որոշ ընդդիմադրութեան: Բայց թէ որ կողմի դրօշն աւելի բարձր կը ծածանուի — այս դժուար է գուշակել: Պորհրդի որոշումը ահագին չափով կախուած կը լինի այն ձեռք, որով պիտի Պետերբուրգ հրաւիրուեն ժողովրդի ներկայացուցիչները: Ո՞վքեր պիտի համարուին ժողովրդի ներկայացուցիչներ — ահա այն գլխաւոր հարցը, որ զբաղեցնում է այժմ ամենքին: Այս հարցի լուծումը յանձնարարուած է ներքին գործե-

րի մինիստրին, որին իրաւունք է տրուած իւր կողմից խորհրդակցութեան հրաւիրել ուժ կամենայ, իսկ մինիստրը այժմ կազմում է մի առանձին մասնաժողով այս խնդրի առիթով:

Պետութեան կողմից մինիստրներից մէկը գրեթէ պաշտօնապէս այն կարծիքն է յայտնել, թէ մասնաժողովը ներկայացուցիչներ հրաւիրելու համար օգտուելու է նաև մամուլի ցուցմունքներին և նոյն իսկ ապագայ ժողովում, երևի, կը մասնակցեն և՛ մամուլի ներկայացուցիչները միւսների հետ հաւասար իրաւունքներով: Մտադրութիւն կայ հրաւիրել ամեն մի ազնուականութեան, Քաղաքային խորհրդի և Զեմստովօի կողմից մի ներկայացուցիչ: Բարձրագոյն կառավարչական շրջաններում տրամադրութիւն չը կայ ժողովը շատ էլ բազմաժողով դարձնելու: Մի քանի բարձրաստիճան անձինք խորհուրդ են տալիս ժողովականների թիւը սահմանափակել 300—400-ով: Բայց այդ թուով մի ժողով կարճը է համարուել 150 միլիօն մի ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչ: Առարկողներ կան, թէ խնդրը քանակութեան մէջ չէ: Սակայն եթէ իւրաքանչիւր Քաղաքային խորհուրդ, նահանգական և գաւառական Զեմստովօ և իւրաքանչիւր ազնուականութիւն ունենայ մի մի ներկայացուցիչ իսկ, ժողովականների թիւը կը հասնի մի քանի հազարի:

Հետաքրքրական է, թէ Եւրոպայի պետութիւններում ինչ թուով են մասնակցում ժողովրդի ներկայացուցիչները սահմանադրական Հիմնարկութիւններում: Ահա մի քանի տեղեկութիւններ: Անգլիան ունի 41,600,000 բնակիչ 800000 ընտրողներով: Այնտեղ Ներքին Պալատը բաղկացած է 670 անդամից, ուրեմն իւրաքանչիւր անդամ ներկայացուցիչ է 62,000 հոգու: Աւստրիայում միջին թուով մի պատգամաւոր ներկայացուցիչ է 60,900 հոգու, Բելգիայում—մի պատգամաւոր 40000 հոգու: Ֆրանսիական պալատն ունի 584 անդամ, գերմանական ռայխստագը 397 անդամ, այսինքն 131,000 բնակիչ ունի մի ներկայացուցիչ, Պրուսացոց Պալատում 1 անդամ գալիս է 73000 բնակչի: Զապոնիայում Ներքին Պալատն ունի 369 անդամ—մէկը 123,000 հոգու վրայ: Միացեալ Նահանգներում պատգամաւորների պալատը բաղկացած է 386 անդամից, որ գալիս է մի ներկայացուցիչ 193,000 բնակիչների վրայ:

Այսպիսով, եթէ անգլիական սիստեմին հետեւելու լինի Ռուսաստանը, ապագայ խորհրդարանը պէտք է ունենայ մօտ 2300 անդամ, իսկ եթէ ամերիքական սիստեմին հետևի—ընդամենը 700 անդամ:

Թէ ինչպէս կը որոշուին այս բարդ խնդիրները — երևի շուտով կիմանանք, երբ ներքին գործերի մինիստր պ. Բուլիգինի մասնաժողովը կը կազմուի և նրա պարապմունքները կը հրատարակուին:

Չը պիտի սակայն թագցնել այն հանգամանքը, որ Ռուսիայում այս կամ այն ձևի պատգամաւորական ժողով կամ խորհրդարան կազմելը անհամեմատ աւելի բարդութիւնների է հանդիպում, քան որ և է ուրիշ եւրոպական Պետութեան մէջ: Եթէ Աւստրիայում այնքան խառնակութիւններ են տեղի ունենում պատգամաւորների ժողովներում շնորհիւ ազգաբնակչութեան այլազանութեան, Ռուսիան այս տեսակէտից աւելի դժուար հանգամանքների մէջ է: Ծշմարիտ է Պետութեան բնակիչների մեծամասնութիւնը բուն ռուսական տարրից է բաղկացած և այն միշտ պիտի իշխող դեր ունենայ: Բայց, արհամարհել միանգամայն օտարազգիների ձգտումները այնքան էլ դիւրին չէ: Այստեղից ծագում է մի շատ հետաքրքրական և բարդ խնդիր, արդեօք, ապագայ ժողովը կամ պատգամաւորների խորհրդարանը կազմուելիս պէտք է ի նկատի առնուին ազգութիւնների շահերը, թէ ոչ:

Իսկ հպատակ ոչ ուս ազգութիւնները արդէն ներկայացրել են Բարձրագոյն իշխանութեան և ներկայացնում են իրանց պահանջները: Լեհացիները, որ իրանց թուով, դիրքով և քաղաքակրթութեամբ Ռուսիայում առաջին տեղն են բռնում միւս բոլոր ազգութիւնների մէջ, ներկայացրել են հետեւեալ պահանջները, որ տպուած են մայրաքաղաքի լրագիրներում:

«Լեհական Թագաւորութեան շրջանում 40 տարի է գոյութիւն ունին վարչական այնպիսի կարգեր, որոնց ժամանակ ոչ մի կառավարական ձեռնարկութիւն ուղղուած չէ հղել երկրի օգտին, իբր մի ամբողջութեամբ. 40 տարի է սիստեմատիք կերպով աշխատում են ռուսացնել և անընդհատ ծանր հալածանքի ենթարկել, 40 տարի է գոյութիւն ունի անպատասխան չինօւլիակական կամայականութիւն. մեր կեանքի այդ անպայման խիստ անմխիթար ժամանակամիջոցը լցրել է ժողովրդի սիրտը այրող ցաւով և վիրաւորանքի զգացումով:

«Այս պատճառով այժմ, երբ ամբողջ Ռուսական կայսրութիւնը համակուած է վերանորոգութեան անզուսպ ձգտումով և երբ Գահի բարձունքից ևս հնչեց չարիքը, ռուսական պետական կեանքի անկարգաւորութիւններն արմատախիլ անելու կոչը, — Լեհ ժողովրդի մէջ էլ այդ հզօր ձգտման և այդ կոչի ազդեցութեան տակ չէր կարող չը ծագել, այժմ աւելի ուժեղ

քան երբ և է, իւր դրութեան անելանելիութեան գիտակցութիւնը:

«Քաղաքական ծանր անյաջողութիւնները սաստիկ կոտորել են մեր ժողովրդի եռանդն ու ոյժերը և գոսացրել նորա կուլտուրական կեանքի բոլոր օրգանները: Բայց լին ժողովրդի համար ամենածանր փորձանքն եղաւ մայրենի լեզուի արտաքսումը բոլոր պետական և հանրային հիմնարկութիւններից և ամենից առաջ՝ դպրոցից:

Ռուս պետութեան գայտոնի տակ ապրում է լին ազգի կիսից ոչ աւելին, բայց այստեղ մեզ վերայ ազդում է ամբողջ 20 միլիօն լին ազգն իր 1000-ամեայ քաղաքակրթութիւնամբ և այդ ժողովուրդն իւր ամբողջութեամբ և ամեն տեղ,—ինչպէս այստեղ՝ Ռուսիայի սահմաններում, այնպէս էլ երկրի միւս վայրերում՝ ուր ապրում է նա,—անխախտ կերպով ընդունում է մայրենի լեզուն իբրև իր կուլտուրապատմական կեանքի ամենաէական գործիքը, իր քաղաքակրթութեան ամենաարժեքաւոր գանձն ու իւր հայրենասիրական խոհերի ամենաթանգ առարկան: Ահա թէ ինչու այժմեան դպրոցի շնորհով յօշոտուած և բարոյապէս խեղաթիւրուած մեր դաւակները, սեպհական դժբաղումով, անկեղծ ոգևորութեան թռիչքով, ի նկատի չառնելով գործնական հետեանքները, հեռացան ուսու դպրոցից, պահանջելով լեհական դպրոց,—իրանց հայրերի և նախնիքների դժբաղումը, իբրև սիրող մայր ժողովրդական լուսաւորութեան:

Ոչ մի ոյժ չէր կարող արգելել այդ անխուսափելի պայթիւնը, որ երիտասարդ սերնդի մէջ երևան եկաւ իբրև պարզ ու բաց արտայայտութիւն այն բողոքի, որը խորապէս թագնուած է նրանց հայրերի և մայրերի սրտերում,—մի բողոք՝ ազգային դիմազուրկ լինելուն, գիտութիւնը աղաւաղելուն և անբարոյականացման դէմ:

Եթէ մեր երկրում պետական վարչութեան իբրև հիմք ծառայելու լինի ոչ միմիայն ոյժը, այլ և նրանում տեղ գտնի լոկ վերջերս Միխայիլ Գոմիտէում հրատարակուած սկզբունքը, այն է հեռացնել չարիքի արմատական պատճառները և չխեղդել լոկ հետեանքները,—այն ժամանակ համոզուած եմք, որ Լեհական Թագաւորութեան համար բարենորոգման առաջին օրէնսդրական քայլը կը լինի լեհերէն լեզուով դասաւանդութեան վերականգնելը մեր երկրի միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներում, այդ հիմնարկութիւնների թէ մանկավարժական և թէ վարչական անձնաւորութիւնների փոխարէն լեհական ծագումի անձեր նշանակելը, ապահովեցնել հասարակութեան մասնակցութիւնը կրթական գործի վերահսկողութեան մէջ, պաշտպանել այդ գործը քաղաքական և ոստիկանական ազդեցութիւններից և վերացնել դաւանութեան հետ կապուած բոլոր սահմանափակումները:

Այս ճանապարհով կիրականանայ վերջապէս մեր երկրում դպրոցական գործի այն վիճակը, որ նախագծուած էր դեռ Ալեքսանդր II կայսեր 1864 թուի օգոստ. 30 Բարձրագոյն ըէսկրիպտի մէջ. այդ ըէսկրիպտում, որ «տալիս է լին երիտա-

սարգութեանը հնարաւորութիւն սովորել իր մայրենի լեզուով», ասուած է. «Ձը թոյլատրելով ոչ ինձ և ոչ որ և է ուրիշ անձի գիտութեան տաճարները դարձնել քաղաքական նպատակներին հասնելու գործիքներ, կրթական վարչութիւնները պէտք է աշ-քի առաջ ունենան միմիայն ծառայել լուսաւորութեանը անկա-շառ կերպով, մշտապէս բարելաւելով լեհական Թագաւորու-թեան մէջ հասարակական դաստիարակութեան սիստեմները և բարձրացնելով նրանում դաստաւութեան մակերևոյթը»:

Մենք այժմ աւելի ևս համոզուած ենք որ մօտեցել է այդ նախացուցման իրականանալու ժամը, որովհետեւ ուսացման քաղաքականութիւնը 40 տարուայ ընթացքում չը հասաւ իր նը-պատակներին. նա միայն տանջեց լեհական հասարակութիւնը, կործանեց նորա բազմաթիւ ոյժերը, որոնց նա հեռացրեց աշ-խատանքից և ստիպեց զբաղուել մարդկային ամենատարրական իրաւունքների պաշտպանութեամբ և, վերջապէս ծայրայեղ կերպով սրեց այն զգացմունքները, որ ինքն աշխատում էր յատկապէս բթացնել:

Ներկայացնելով վերոգրեալը Ձեր բարձր գերագանցու-թեան, մենք կատարում ենք մեր վրայ դրուած պարտականու-թիւնը, ստորագրութիւններով հաստատուած տասնեակ հազար ծնողների կողմից այն լեհ աշակերտութեան, որ ամբողջ հոգով ձգտում է զէպի դպրոցը, որ պէտք է լինի անկախ գիտութեան օջախ և ոչ քաղաքական և բարոյական տանջանքների վայր»:

Դժբաղդաբար, մենք ձեռքի տակ չունինք Ֆինլանդացիներ իդձերի ցանկը:

Կովկասից պաշտօնապէս արտայայտուել են ցանկութիւն-ներ միայն առ այժմ վրացիների կողմից: Ահա ինչպէս է ամ-փոփում վրաց ազգաբնակչութեան (Բութայիսի և Թիֆլիզի նա-հանգների) կարիքները Բութայիսի ազնուականութեան պարա-գլուխ իշխ. Ս. Դ. Մերեթելին իւր յիշատակագրում, որ ներ-կայացրեց Ներքին գործերի մինիստրին փետրուարի 19-ին:

Վրացոց Թագաւորութիւններն ու իշխանութիւնները (Բար-թալինիա, Կախեթիա, Իմէրէթիա, Մինգրելիա, Դուրիան և Ար-խազիան) սկսած 1801 թուից մէկը միւսի ետեւից կապեցին ի-րանց բաղդը Ռուսաց կայսրութեան բաղդի հետ, ընդունելով նրա հովանաւորութիւնը որոշ պայմանագրերի հիման վերայ: Թէ յիշեալ պայմանագրերի և թէ պատմական ղէպերի ընթաց-քի հիման վերայ, որոնք ուղեկցում էին վրաց կեանքի այդ ան-ցողական գրութիւնը, նրանք կամովին ընդունելով Ռուսաց հո-վանաւորութիւնը, մի գլխաւոր նպատակ ունէին, ազատուել պատերազմներից և զբաղուել իրանց հոգեկան ուժերի տնտե-սական բարեկեցութեան կանոնաւորմամբ և խաղաղ զարգաց-մամբ:

Անցել է աւելի քան հարիւր տարի այն օրից, երբ վրա-ցիք մտան Ռուսաց կայսրութեան մէջ, և ամբողջ ժամանակ

վրաց ժողովրդի յոյսերն ի դերև ելան և հիասթափուեցին:

Ռուսաց կառավարութիւնն սկզբնեւրում Աղէքսանդր Լ կայսեր բերանով յայտարարեց. «Վրաց ժողովրդի ձայնը հարկադրեց մեզ չթողնել և դժբախտութեանց չմատնել հաւատակից ազգը, որն իր բաղդը յանձնարարել է Ռուսաստանի մեծահոգ օգնութեանը: Ձեր (վրաց ժողովրդի) զարթած յոյսերն այս անգամ յուսախար չեն լինի: Ոչ ուժերնիս աւելացնելու, ոչ շահագիտական նպատակով և ոչ առանց այն էլ լայնատարած հայրենիքի սահմաններն աւելացնելու նպատակով յանձն առանք Վրաստանի կառավարութեան լուծը: Միակ արժանիքը, միակ պատիւն ու մարդկայնութիւնը սրբազան պարտք դրին մեզ վերայ սահմանել Վրաստանում այնպիսի կառավարութիւն, որը կարողանար արդարութիւն հաստատել երկրի մէջ»:

Կենդրոնական կառավարութեան և Կովկասեան ազգաբնակչութեան մէջ աւելի բնական և անկեղծ կապ հաստատելու շահերն ի նկատի առնելով, մենք ներքոյ ստորագրեալներս, վրաց ժողովրդի զանազան խաւերի ներկայացուցիչներս, բազմակողմանի քննելով իրերի ներկայ դրութիւնը, որոշեցինք Նախարարութեանց Ցանձնաժողովին հասցնել այն մի բանի անհետաձգելի կարիքներն մասին, որոնք ձեռակերպուած են ստորև բերուած կէտերում.

Վերացումն այն բոլոր բացառիկ օրէնքների, որոնք վերաբերում են Կովկասին և որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում հասարակական կեանքի խաղաղ և կանոնաւոր զարգացման և կազմակերպումն բազաւթացիական կառավարութեան այն ձևով, ինչ ձևով որ վերակազմուած կլինի Ներքին նահանգների կառավարելը:

Մտցնել մեր երկրում «գեմսկի» հիմնարկութիւնները լիակատար ինքնակառավարութեան սկզբունքներով այնպէս, ինչպէս այդ կկազմակերպուի այն նահանգներում, որոնք այժմից արդէն օգտուում են «գեմսկի» ինքնակառավարութեան բարեքներին:

Քաղաքային ինքնավարութիւնների բարեփոխութիւն. այնպէս, որ աւելի ժողովրդականան և ազատուին ազմխիստորացիայի միջամտութիւններից:

Մերձեցնել դատարանը տեղական ժողովրդին և վերանայունել ժողովրդի աչքում դատարանների խախտուած հեղինակութիւնը, մտցնելով երդուեալ դատաւորների ինստիտուտ և ընտրովի դատաւորներ: Տեղական դատաստանական հիմնարկութիւններում պետական լեզուի հետ միասին մտցնել նաև տեղական մայրենի լեզուն, որն աւելի մատչելի է ժողովրդին, այդպիսով ընդհանուր պետական արդարադատութիւնը կարող է ունենալ անհրաժեշտ և իսկական ազնուացնող ազդեցութիւն ժողովրդի սովորութիւնների և բնաւորութեան վրայ:

Տարրական, միջնակարգ և այլ դպրոցներում թոյլաւորել դասաւանդումը միակ ժողովրդին մատչելի վրաց լեզուով, և պետական լեզուի ուսուցումը պարտադիր անել. մտցնել վրաց լեզու, գրականութեան և պատմութեան դասաւանդութիւնը տե-

դական բարձրագոյն դպրոցներում. բանալ Թիֆլիսում և Քուսթայիսում Համալսարան և բարձրագոյն մասնագիտական դըպրոց. մտցնել ընդհանուր, պարտադիր և ձրի ուսում ժողովրդի համար: Լայն իրաւունք տալ մասնաւոր նախաձեռնութիւններին դպրոցներ և այլ լուսաւորութիւն տարածող հիմնարկութիւններ բանալու համար:

Հեռացնել Վրաստանի կրօնական կեանքից բոլոր սահմանափակումները, որպիսին են աստիճանաբար վրաց լեզուի արտաքսումը եկեղեցական արարողութիւնից, եկեղեցական բարձր պաշտօններին հասնելու հնարաւորութիւն չտալը վրացիներին, ծխական եկեղեցական դպրոցներ կառավարելու և հոգևոր բարձր դպրոցներում ընդունուած սխտեմը, առհասարակ այն ճիշդումը, որ այժմ թագաւորում է Վրաստանի եկեղեցական վարչութեան մէջ և զրկում է վրաց հոգևորականներին ժողովրդի հետ ազատ շփուելու և ազդելու հնարաւորութիւնից:

Վերացնել ազմինխատրացիայի պրակտիկայի շնորհիւ մըտած սահմանափակումը, որով վրաց ծագում ունեցողների համար դժուարացած է պետական և հասարակական պաշտօն ստանալը, պարտադրել տեղական լեզուն իմանալը:

Վրաց ժողովրդի կեանքն ու առողջութիւնը պահպանած լինելու համար, պէտք է վերականգնել զինուորակոչութեան հին կարգը, որով տեղացիներից կազմում էին զինուորական մասեր և միում էին Անդրկովկասում: Այժմեան ընդունուած ձեւը՝ նրանց ներքին զաւառները ուղարկել, առաջացնում է զգալի մահացման դէպքեր և հիւանդութիւններ, շնորհիւ կլիմային և պայմայններին անսովոր լինելուն:

Այդ հանքամանքը դարձնում է զինուորական ծառայութիւնը շատ ծանձրալի և աւերիչ ժողովրդի համար, որը յաջող հանգամանքներում ուրախութեամբ կկրէր պետութիւնից դըրուած պարտաւորութիւնը: Վերջնական լիկվիդիցիայի ենթարկել ճորտութեան միացորդները Վրաստանում (Քուսթայիսի և Թիֆլիսի նահանգներում) և հաւասարացնել գիւղացոց իրաւունքները միւս դասակարգերի իրաւունքների հետ:

Անհող և սակաւահող գիւղացոց իրաւունք տալ բնակուելու արքունի ազատ հողերի վերայ Անդրկովկասի շրջանում և վերացնել այն բոլոր արհեստական սահմանափակումները, որոնք արգելում են այդ իրաւունքի իրագործումը:

Անդրկովկասի վրացի ազգաբնակչութեան վերայ տարածել այն բոլոր օրէնքները, որոնց նպատակն է՝ ապահովել օրինականութիւնը կառավարելու մէջ, անձի և բնակարանի անձեռնմխելիութիւնը, խղճի ազատութիւնը, լեզուի և մամուլի ազատութիւնը (թէ՛ առկայ և թէ՛ վրաց լեզուներով), ժողովների, գործադուլների և ընկերութիւնների ազատութիւն: Նոյնպէս տարածել և այն օրէնքները, որոնց նպատակն է բարելաւել գործարանների բանուորների դրութիւնը, թէ՛ գործարանական օրէնսդրութեան բարելաւմամբ և թէ՛ պետական ապահովագրութեան միջոցով:

Հայերի կողմից թէպէտ առ այժմ պաշտօնական դիմում հղած չէ իրանց կարիքների մասին, բայց տեղական ոռւս թերթերից երևում է, որ արդէն Ալէքսանդրօպօլի և Նրեանի քաղաքային խորհրդները վաւերացրել են այն պետիցիայի ծրագիրը, որ պիտի մօտեցնէ մատուցուի Ներքին գործերի պ. նախարարին և Կովկասի պ. փոխարքային. մենք առաջ ենք բերում այն ոռւս լրագրներից առնելով.

1) Հրաւիրել սահմանադրական ընդհանուր ժողով հաւասար ուղղակի և գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուած. Կովկասի ազգաբնակչութեանը տալ հնարաւորութիւն մասնակցել այդ ժողովում ներքին նահանգների բնակիչների հետ հաւասար իրաւունքով: 2) Մտցնել առանց դասակարգի խտրութեան զեմսկի հաստատութիւններ և փոխել քաղաքային պօլօժենիան ազատ ինքնակառավարութեան հիմունքներով: 3) Մտցնել երդուեալների դատարան բոլոր գործերի համար. չբաց առնել նոյն իսկ պետական, կրօնական, պաշտօնավարական և մամուլին վերաբերեալ գործերը, մտցնել երդուեալ հաշտարար դատաւորներ, պաշտպանութիւն նախնական քննութեան ժամանակ և պայմանաւոր պատժումն. թոյլատրել հաշտարար ատեններում դատավարութիւն տեղական լեզուով, պարտաւորել դատաւորներին իմանալ տեղական լեզուները: Աստիճանաւորների պատասխանատուութիւն միայն օրէնքի առաջ ընդհանուր հիմունքներով: 4) Վերացումն մահուան պատժի: 5) Վերացումն զինուորական դատարանի, ուժեղացրած պահպանութեան և զինուորական դրութեան: 6) Ազգայնացումն հողի: 7) Վերացնել «օբրոշնի ստատեա» և այդ հողերը յատկացնել տեղական սակաւահող և անհող գիւղացոյց: 8) Ընդհանուր պարտադիր և ձրի տարրական ուսում Կովկասում. լիակատար ազատութիւն մասնաւոր ձեռնարկողներին «ապա յայտնելու» կարգով ամեն տեսակի դպրոցներ բանալիս, որոնք վայելէին պետական դպրոցների հետ հաւասար արտօնութիւն և իրաւունք. պարտադիր դարձնել տարրական դպրոցներում դասատուութիւնը մայրենի լեզուով, մայրենի լեզուի, պատմութեան և գրականութեան դասաւանդումը միջնակարգ դպրոցներում միւս առարկաների հետ համազօր իրաւունքներով, հաւասարեցնել տեղական լեզուներէ դասատուների իրաւունքներն ու արտօնութիւնները միւսների իրաւունքի հետ: 9) Անյապաղ բանալ հայոց ծխական դպրոցները, բարեգործական լուսաւորութիւն տարածող և հասարակական հիմնարկութիւնները նոյն հիմունքներով: Ինչպէս էին մինչև փակելը: 10) Բանալ Թիֆլիսում Բարձրագոյն դպրոց, պիտաւորապէս համալսարան, երկու սեռի անձանց համար արեւելեան բաժնով: 11) Հաստատել հասարակական վերահսկողութիւն դպրոցներում: 12) Ազատութիւն խօսքի, գործադուլի, ժողովների, համախմբումների, ընկերութիւնների և լեզուի ազատութիւն այդ ժողովների ժամանակ, ազատել լրագրութիւնը ցենզուրայից և պատասխանատու անել միայն

դատարանի առաջ. անձի և բնակարանի անձեռնմխելիութիւն: 13) Մտցնել 8 ժամուայ աշխատանք և պարտադիր պետական ապահովագրութիւն, որոշել աշխատանքի վարձատրութեան ամենանուազ չափը: 14) Կատարեալ հաւասարութիւն կանանց և մարդկանց իրաւունքների, ոչնչացում դասակարգների: 15) Մտցնել քաղաքացիական պատկ: 16) Փոխարինել պօլիցիական պահակը զեմսկիով նախկին հիմունքների վերայ: 17) Յանձնել քաղաքական պօլիցիան քաղաքային վարչութիւններին և հաւասարացնել Կովկասի քաղաքների իրաւունքը ներքին նահանգների քաղաքների հետ, զինուորական բնակարանային տուրքի վերաբերմամբ: 18) Տալ իրաւունք «ապա յայտնելու» կարգով բանալ ամեն տեսակ մարդասիրական, հրատարակչական և այլ լուսաւորութիւն տարածող հիմնարկութիւններ և պարբերական հրատարակութիւններ: 19) Վերացնել բոլոր դաւանական և կրօնական սահմանափակումները, ազատութիւն խղճի, բոլոր պետական և հասարակական տեղերում երգումն մայրենի լեզուով: 20) Վերականգնել Հայոց եկեղեցու ինքնուրոյն իրաւունքները նրա նախնական կանոններով. հաւասարեցնել մահմեդական հոգևորականների իրաւունքները քրիստոնեաների հետ: 21) Վերադարձնել հայոց եկեղեցական, վանական, նախկին ծխական դպրոցների և սեմինարիաների կալուածներն ու զրամագլուխները: Վերադարձնել մեչետներին վակուֆական կալուածները: 22) Տեղացիներին թոյլատրել զինուորական ծառայութիւնը կատարել միայն Կովկասի սահմաններում. կարճել ծառայութեան ժամանակը երկու տարով և լայնացնել ուսանողների արտօնութիւնները: 23) Ներումն շնորհել այն բոլորին, որոնք վարչական կարգով աքսորուած են Կովկասից: 24) Վերացնել անցագիրների սխտեմը: 25) Հանրայնացնել տնտեսական ձեռնարկութիւնները պետական վարկի օգնութեամբ: 26) Մտցնել ընդհանուր եկամտային պրօգրեսսիվ հարկ: 27) Վերացնել ակցիզը անհրաժեշտ առարկաների համար, իսկ երկրորդականների նկատմամբ հասցնել մինիմումի, ամենաքիչ չափերի: 28) Վերացնել պետական նշանակովի տանուտէրութիւնը:

Ռուսիայի ներքին նահանգներում ծագած շարժումը բնականաբար արձագանք պիտի գտնէր և Պետութեան ծայրերում: Այս կողմից Կովկասն էլ յետ չը մնաց: Անցեալ անգամ մենք նկարագրեցինք հարիւր հազար բնակիչ ունեցող Գուրիայի մէջ եղած խառնակութիւնները: Նոյնանման խառնակութիւններ ծագել են այժմ Եւ Քուրթայիսի նահանգի ուրիշ կողմերում նաև Թիֆլիսի նահանգում: Առանձնապէս աչքի է ընկնում Գօրու գաւառի գիւղական ազգաբնակչութեան լայնածաւալ շարժումը: Թիֆլիսի ոռոս լրագրների հաղորդած կցկտուր տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ այդ գաւառում ամեն ինչ տակն ու վրայ է լինում այժմ: Անհաշիւ սպանութիւններ, կո-

ղոպուտներ, հրդեհներ, ամբոխային յարձակումներ յաջորդում են միմեանց այնպիսի արագութեամբ, որ անկարելի է մի առ մի արձանագրել: Գիւղացիները այրում են կամ քարուքանդ անում կալուածատէրերի տները, սպանում են պետական պաշտօնեաներին, վռնդում են իրանց միջից քահանաներին, որ ներկայուած մի նոր տեսակի կեղեքիչ մարմին են կազմում գիւղացիների համար, շատ կալուածատէրեր, թողնելով անտէր իրանց հողերն ու կալուածները, փախել են և պատսպարուել Գօրիում, Քուլթայիսում և Թիֆլիսում: Գիւղացիները թողել են իրանց դաշտային գործերը և ահագին խմբերով թափառում են գիւղից գիւղ, ամենքին հարկադրելով միանալ իրանց և արտայայտել մի ընդհանուր բողոք:

Ի՞նչ են պահանջում այդ մարդիկ—այս հարցը պարզելու համար Կովկասի կառավարչապետի պաշտօնակատար գէն. Մալաժան, մի առանձին պատգամաւորութեան խնդրով, Գօրու գաւառն ուղարկեց բանիմաց համարուած մի պաշտօնեայ, Ե. Գ. Վայդենբաումին և Թիֆլիսի գաւառապետ իշխ. Լ. Ջանդիերուն: Դժբաղդաբար, այս անձինք չըկարողացան ոչինչ անել և, մի քանի օր գաւառում պտտելուց յետոյ, վերադարձան ձեռնուռնայն:

Ահա ինչ է ասում Վայդենբայում իւր առաքելութեան մասին: Եւ ես տեսնուեցի գրեթէ բոլոր գիւղային համայնքների ներկայացուցիչների հետ, բացի լեռնականներից: Իմ ճամբորդութեան սկզբում գիւղացիները շատ ազատ և մանրամասն արտայայտում էին իրանց գիւղական կարիքները, զխաւորապէս ցոյց տալով հարկերի ծանրութիւնը: Նրանք ասում էին, որ այլ ևս անկարող են տանել այդ հարկերը: Յաւակցաբար, այս տեսակ անկեղծութիւն ես տեսայ գիւղացիների կողմից առաջին երեք օրերը, այնուհետեւ Թիֆլիզից և ուրիշ տեղերից եկան զանազան անձինք և, գիւղացիներ ձեռնալով, առաջարկեցին այնպիսի ծրագրներ, որ շատ հեռաւոր կապ ունին գիւղացիների իսկական կարիքների հետ, օրինակի համար, թէ պէտք է եկեղեցին անջատել պետութիւնից, կանանց հաւասարութիւն տալ, բաց անել Թիֆլիսում համալսարան և այլն: Գիւղացիների առանձին փորձերը՝ յայտնելու իրանց իսկական կարիքները՝ իսկոյն և եթ խլանում էին աղմուկով և գոռում գոչիւններով:

Վերջը գիւղական համայնքները նոյնիսկ հրաժարուում են ժողովուրդ պ. Վէյդենբաումին բաղատրութիւններ տալու: Սուրամի բաժնում մարտի 13-ին նախ քան պ. Վէյդենբաումի

գիւղացիների հետ խօսելը, ժողովը ցրում են: Այնուհետև գալիս են օսերի ահագին խմբեր թւով մօտ 8000 հոգի և, գիւղից գիւղ շրջելով, վռնդում են կալուածատէրերի գործաւորներին և ծառաներին:

Չը նայելով այս խոչնդոտներին, պ. Վէյդենբաումն, իւր ասելով, կարողանում է պարզել, որ գիւղացիները չեն ուզում ունենալ մեծ կազմով գիւղական համայնքներ, ի նկատի ունենալով, որ պաշտօնակատար անձանց ոռճիկ տալն ու պահելը չափազանց թանգ է նստում: Առանձնապէս գիւղացիները գանգատւում են կալուածատէրերի և պետական ճնշումների վրայ, որոնք սահմանափակում են նրանց իրաւունքները՝ անտառներից և արօտատեղերից օգտուելու: Ընդհանրապէս, գիւղացիների տնտեսական վիճակը անտանելի է և պահանջում է շուտափոյթ օգնութիւն:

«Ես համոզուած եմ խորապէս, ասում է պ. Վայդենբաումը, որ գիւղացիները կը խաղաղուին, երբ նրանց իսկական կարիքներին լիացում կը տրուի: Ներկայումս նրանց զրութիւնը ի՞նչօք որ շատ ծանր է: Նրանք հագնում են ցնցոտիներ. առաջին օրերը. երբ ժողովներն ընթանում էին կանոնաւոր, գիւղացիներն ինձ ասում էին, թէ իրանք ապստամբներ չեն, այլ Ռուսաց Կայսեր հպատակներ են, որ վարում են ողորմելի կեանք: «Մեր ձեռները,—ասում էին նրանք,—մշտապէս զբաղուած են աշխատանքով միայն նրա համար, որ վճարենք ծանր հարկեր պետութեանը, կալուածատէրերի համար. մենք ոչինչ չենք կարողանում յետ գցել»:

Արդարեւ, ծանր է գիւղացու տնտեսական կացութիւնը: Տխուր հառաչանքներ լսում են ոչ միայն Վրաստանից, այլ և Կովկասի բոլոր անկիւններից:

Իսկ հայ գիւղացին: Վերջին քսանուհինգ տարիների ընթացքում մի շարք կարգադրութիւններ հասցրին նրան ծայրահեղ աղքատութեան: Հողի սակաւութիւնը ճնշում է նրան ամենուրեք: Այն ինչ՝ ազատ արքունական հողեր կան Կովկասում: Ով գէթ մի անգամ պտտել է Ղարսի շրջանը, տեսած կը լինի ընդարձակ, պարարտ վարելահողեր, որոնք մնում են ամառի, և միայն խոտ են արտադրում: Մինչդեռ կից առ կից Ախալքալաքի գաւառում գիւղերը նստած են միմեանց վրայ և հերկում են քարքարոտ անբերրի հողեր, որոնք վաղուց են հիւթասպառ եղել, այնքան շահագործուել են: Սխալ հասկացուած քաղաքականութիւնը այդ հողերը պահում է ոռոս գաղթականների

համար: Իսկ ռուս գաղթականները սակաւ բացառութեամբ, փախչում են այդ վայրերից, չըզիմանալով երկրի կլիմայական պայմաններին: Տեղական գիւղացին նախանձով է նայում այդ պարարտ և ամայի հողերի վրայ և նրա վտիտ կրծքի տակ կուտակոււմ է մաղձ ու թոյն: Նա անգորութիւնից ծանր հառաչանքներ է արձակում. սրտի խորքում վշտացած, որ իրան չեն ուզում հասկանալ, ճանաչել և իմանալ, որ չը կար գուցէ ամբողջ Ռուսիայում աւելի հաւատարիմ հպատակ տարր, քան հայը և հայ գիւղացին...

Այսպէս է հայ գիւղացու ճակատագիրը Կովկասում: Երբ հայ հասարակութիւնը, օգտուելով Կայսերական Բարձրագոյն թոյլտուութիւնից, կը ներկայացնի Պետերբուրգ իւր անհրաժեշտ կարիքների ցուցակը, կը պարզուի, որ շատ մարդկային տարրական իրաւունքներից է նա զրկուել վերջին քառորդ դարում: Անկասկած, կը լսուի և մեր հառաչանքը, մեզ վերայ ևս ուշադրութիւն կը դարձնեն, որովհետեւ այս ոչ միայն մեր շահն է պահանջում, այլ և գլխաւորապէս, ընդհանուր Պետութեան շահերը: Պէտք է լինել միանգամայն անկեղծ, քանի որ մեզանից պահանջոււմ է անկեղծութիւն: Եւ մենք կը լինինք անկեղծ նախ մեր անմիջական իշխանաւոր նոր նշանակուած փոխարքայ իշխան Վարանցով-Դաշկովի առջև, ապա Պետերբուրգում:

Մենք կը հերքենք շոշափելի փաստերով, որ երբեք սեպարատիստներ չենք եղել և չենք, կազատուենք զանազան տիպեր յիշատակի արժանի Վելիչկոների և սեահաշակ Սուվորինների ու Գրիգորովների մեզ վերայ բարցած ստոր զրպարտութիւններից: Կապացուցանենք, որ հայն իծնողն է իրն է և իւր ամբողջ հսգեկան կազմով մի վերին աստիճանի խաղաղ կուլտուրական տարր է, ամենուրեք շինող, ծաղկեցնող և հարստացնող ոյժ: Նրա հոգուն խորթ են զանազան սեպերատիւ արկածներ և անիրագործելի ձգտումներ: Նա գործնական է, խելացի, հանդարտ կեանքի սիրահար և կարօտ: Տուէք նրան միջոց իւր զաւակներին մայրենի լեզուով կը թութիւն տալու, իւր կրօնը դաւանելու, իւր խօսքն համարձակ արտասանելու, իւր հողերն ազատ մշակելու, ազատեցէք նրան անբնական պայմաններից, և այն ժամանակ նրա ամենասխերիմ թշնամին անգամ կը համոզուի, որ նա անկեղծ բարեկամ է եւ ռուս ժողովրդի եւ ռուս պետութեան: Հայ ժողովրդի համբերողամտութիւնը սահման չունի: Նա ռիսակալ չէ, չարութիւնը մոռանում է շատ շուտ, իսկ բարութիւնը երբէք: Նա կը ների իւր ամենակատաղի թշնամիներին բոլոր նրանց գործած յանցանքները հէնց ա-

ռաջին օրը, երբ իրաւունք կը ստանայ ազատ շնչելու, երբ կը տրուին նրան տարրական մարդկային իրաւունքներ, երբ կը զգայ որ ինքը հպատակ է իրաւ մի կուտուրական և քաղաքական պետութեան և ոչ կողակի մտրակին:

Թիֆլիսի քաղաքային իրաւասունները կազմում են մի մասնաւոր ժողով և իրանց միջից նշանակում Պետերբուրգ ուղարկելու պատգամաւորներ ի կանգնատաներ: Պատահաբար երեք պատգամաւորներն էլ աղգով հայ են լինում: Այս փոքրիկ և բոլորովին անգիտակցաբար յեղի ունեցած դէպքը զրգուում է մի կողմից վրացի ազգամուրներին, միւս կողմից էժանագին ազատամտութեան գոռանոց դափնիներին սիրահարներին: Բարձրանում է մի լրագրական այնպիսի աղմուկ, որ, կարծես, աշխարհը տակն ու եղաւ: Ոմն Բ. Մաչաբելի տպում է „Кавказъ“ լրագրում Գրիգորուդի հոգով տողորուած մի երեխայական նամակ հայերի դէմ: Մի քանի ուրիշ լրագրախօսներ էլ սկսում են հուր ու կարկուտ թափել հայ իրաւասունների վրայ: Կարծես, նրանք մի սոսկալի յանցանք են գործել, որ ուղղել անկարելի է:

Այս միջադէպի մասին բարձրացած աղմուկը հետաքրքրական էր միայն մարդկանց հոգեբանութեան տեսակէտից: Երբ մի մեծ գաղափար այնքան ընդհանրանում է, որ դառնում է նոյն իսկ միջնակարգ դպրոցների աշակերտների համար սովորական ֆոռազ, նա բարձր գոռացող և աղմուկ բարձրացնող պաշտպանների կարիք չունի: Խնդիրն ինքն ըստ ինքեան պարզ է և ամենքին հասկանալի և կարիք չը կայ ընդհանրացած գաղափարի մասին ջախջախուած վահաններ պատառոտելու: Բայց ամբողջ էժանագին ծափահարութեան սիրահար մարդիկ միշտ, ինչպէս յայտնի է, թուով շատ են: Այդ մարդկանց համար բաւական է մի թեթև շշուկ և իսկոյն ասպարէզ են ընկնում իրանց մաշուած ու տրորուած ֆոռազներով:

Ահա այդ էժանագին ծափերի հերոսներն էին, որ, իրանց մանկական աղաղակներով ասպարէզ ընկան, ցոյց տալու համար, թէ որքան իրանք բարձր են շովինիզմից: Այս կը նշանակէ օղապարիկով վեր բարձրանալիս երևակայել, թէ թեք ունիս:

Միջադէպն այնքան աննշան էր, որ նրա դէմ բողոքողները միայն ծիծաղ զարթեցրին թէ հայ և թէ վրացի խելացի շրջաններում: Ոչ մի խելքը գլխին մարդ նրան նշանակութիւն

չը տուեց, նախ որ ազգերի համերաշխութեան և եղբայրութեան գաղափարը այդ տեսակ չնչին միջնադէպերի հետ կապել, կընշանակէ նսեմացնել նրան, երկրորդ, որ մի խումբ իրաւասունների անգիտակցաբար գործած սխալը չի կարող վերաբերուել Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանի ամբողջ կազմին:

Մենք միանգամայն սառն և անտարբեր կը վերաբերուէինք, եթէ մեր իրաւասունների երեք ընտրելիներն էլ լինէին ազգով վրացի կամ ռուս և կամ թուրք: Քաղաքային խորհրդարանը քաղաքային շահերի պաշտպանն է և ոչ այս կամ այն ազգութեան ներկայացուցիչ: Այսօր հայեր, վաղը վրացիներ, միւս օրը թուրքեր—միևնոյնն է, թող միայն լինեն ազնիւ և խելացի մարդիկ մեր քաղաքի ներկայացուցիչները: Բաւական է, վերջապէս, ինչքան մը ջիւնների դէմ հրացաններ արծակելով ցոյց տուեցինք մեր քաջութիւնը...

Անցեալ անգամ մենք հաղորդել էինք, որ վեհ. կաթողիկոսի կողմից առանձին պատգամաւորութիւն է ուղարկուած Պ. Բուրգ Հայ եկեղեցական կալուածների խնդրի համար:

Այժմ կարող ենք հաղորդել մեր ընթերցողներին, որ Պ. Բուրգից բարեյաջող տեղեկութիւններ են ստացուած թէ պատգամաւորութիւնից, թէ իշխ. Աբամելիք Լազարեանից և թէ մասնաւոր տեղեկութիւններով:

Կալուածների գրաւման մասին եղած յուլիսի 12-ի բարձրագոյն հրամանը պէտք է վերաքննուի, հայ դպրոցների բացման գործը կարգադրուած է, արստրուած հայ եկեղեցականները շուտով յետ են դառնալու:

Պատգամաւորութիւնը, ներկայանալով Կովկասի նոր փոխարքայ Կոմս Վօրօնցով-Դաշկովին, լսել է նորանից: յիշեալ ուրախալի լուրերը և արդէն մեկնել է Պ. Բուրգից:

Օրաթերթերի այս կատարեալ սովի ժամանակ երիտասարդ գրագէտ պ. Գէորգ Մելիք-Կարազեօգեանը իրաւունք է ստացել հրատարակելու հայերէն մի օրագիր «Կովկասեան Բանբեր» վերնագրով: Պարոնը այդ լրագիրը հրատարակելու է կից, ռուսերէն «Кавказский Вѣстникъ» ամսագրին, որ պ. Վ. Ղորղանեանից անցել է իրեն: Լրագիրը կըսկսուի հրատարակուել սեպտեմբերից—չը գիտենք ինչո՞ւ այդպէս ուշ: Ցանկանում ենք մեր նոր եղբայրակցին կատարեալ յաջողութիւն:

Խմբագրութիւնս հեռագրով լիազօրութիւն տուեց իւր աշխատակից պ. Ստեփան Գաբրիէլեանին մասնակցել Պետերբուրգում ուսական մամուլի աշխատակիցների համաժողովին:

Կիւրակի, ամսոյս 3-ին Կովկասեան գիւղատնտեսական ընկերութեան գահլիճում Հայոց նախկին հրատարակչական ընկերութեան նախագահի նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցաւ մի խումբ գրագէտների ժողով, խորհրդակցելու թէ ինչպէս կարելի է վերաբանալ այդ ընկերութիւնը առաւել լայն հիմունքների վերայ և ժամանակիս համապատասխան ծրագրով: Ժողովը միաձայն ընդունեց հրատարակչական ընկերութեան կարևորութիւնը և նշանակելով մի մասնաժողով՝ յանձնեց նորան կազմել մի նոր կանոնադրութիւն, ի նկատի ունենալով թէ հինը և թէ ներկայ ժամանակի պահանջները և Զատիկից յետոյ ներկայացնել ժողովի քննութեան, որից յետոյ կառաջարկուի ի հաստատութիւն ուր որ հարկն է:

Քանի որ ժողովի նախաձեռնողը նախկին հրատարակչական ընկերութեան վարչութիւնն էր, մենք սպասում էինք, որ այդ վարչութիւնը նախ քան ընկերութեան վերաբացման խնդիր առաջարկելը, պարտք կհամարէր ներկայացնել ժողովին ընկերութեան վերջնական հաշիւը, որ ընկերութեան փակման ժամանակ զլացել էր նա տալ անդամներին և մինչև այսօր մութ մնաց այն խնդիրը, թէ իրօք այնքան գոյք յանձնուեցաւ Երեւանի Հայ թեմական դպրոցին, որքան որ ըստ հաշուի հասնելու էր, թէ աւելի կամ պակաս: Մենք դարձեալ կսպասենք:

Մեծ. տ. Եղիսաբէզ Յարութիւնեանը ի յիշատակ իւր հանգ. դստեր օր. Մարիամ Յարութիւնեանի ուղարկել է խմբագրութեանս 10 ուրբի, որից հինգ ո. Բագուի արկածեալների և հինգ ո. Զխաբի հրկիզելոց օգտին: Խմբագրութիւնս առաջին 5 ո. ուղարկեց Թիֆլիսի պ. Քաղաքագլխին և վերջինը թեմիս ս. Առաջնորդին:

ՆԱՄԱԿ ԵՐԵՒԱՆԻՑ

Սրանից մի տարի առաջ մեր քաղաքում մի օրիորդի նախաձեռնութեամբ կազմակերպուել էր վերին աստիճանի համակրելի և հանրօգուտ մի գործ, — ժողովրդի աղքատ և հասարակ դասի համար պարբերաբար տալիս էր հանրամատչելի և

էժանացրած մուտքով ներկայացումներ: Թէ որքան նա ծառայում էր իւր նպատակին և հետաքրքրում ժողովրդին, դարան ապացոյց էր այն հանգամանքը, որ ներկայացման դահլիճում, նոյն իսկ կանգնելու տեղ անգամ դժուար էր լինում ճարել: Եւ այդ գործը, որ իւր սկսելու օրերումն այնքան դժուար էր թուում և անիրագործելի մի բան, մի երկու ներկայացումից յետոյ արդէն տուեց յաջողութեան և գործի յարատեւութեան շօշափելի գրաւականներ:

Բայց այդ գեղեցիկ գործը սահմանափակուեց միայն մի քանի ներկայացումներով և այս տարի իսպառ չեղաւ, որովհետեւ գործը ստեղծող, նրա նախաձեռնող ու ղեկավար օրիորդը գնաց ուսումն շարունակելու, իսկ նրան փոխարինող չեղաւ: Արդեօք այդպէս չէ, որ մեզանում հասարակական գործերից շատերը առաջ են գալիս, կեանք են ստանում անհատական ուժերի քրտնաջան աշխատանքների, նրանց աննկուն կամքի շնորհիւ. չքացաւ ասպարիզից այդ մարդը, այդ կորովի ուժը և գործը կանգ է առնում, մեռնում է, շարունակող չկայ. գործը ընդհանրութեան սեպականութիւն չի ճանաչում: Այո, մեր շրջապատը այդ կողմից ամայի է և անհամբոյր. մեր կեանքը մեզ չի տալիս մեր հասարակական գործերում ընդհանուր ուժերով գործելու և դրականապէս հետաքրքրուողների մեծ բազմութիւն: Թողնելով անհատների ուսերի վրայ հասարակական գործի ամբողջ ծանրութիւնը, որտեղ նրանցից պահանջում է չափազանց մեծ զոհողութիւններ նիւթական, բարոյական ու ֆիզիքական ուժերի. չափազանց լարումն, բնականաբար շատ կարճ ժամանակում սպառում են—և ասպարէզը մնում է դատարկ, մինչև որ ժամանակը կծնի մի նոր անձնազոհ անհատ:

Մեր կեանքի այդ՝ բնական օրէնքների շարքն անցած յատկութեան շնորհիւ, այսօր մեզանում կանգ է առել ժողովրդական էժանագին ներկայացումներ տալու համակրելի գործը և վերսկսելու, շարունակելու միտքը, նախաձեռնող օրիորդի ընկերների և ընկերուհիների մտքով անգամ չի անցնում:

ԴԻՏՈՂ

ՄԱՀՊՈՅԺ

Մ Ա Կ Ա Ր Ե Ք Մ Ա Լ Ե Ա Ն

Մարտի 6-ին Թիֆլիսի Հաւաքար Թաղում երկարատև և ծանր հիւանդութիւնից յետոյ վախճանուեց երաժշտագէտ Մակար Եքմալեանը 50 տարեկան հասակում:

Թէ ո՞վ էր Եքմալեանը և ինչո՞վ էր նա յայտնի հայ հասարակութեան՝ մենք երկար կանգ չենք առնում այդ խնդիրներին վերայ. այդ կարելի է բացատրել միայն մի քանի խօսքով:—Մակար Եքմալեանը հիմնադիրն ու տարածողն էր Հայոց եկեղեցական քառաձայն երգեցողութեան. նա առաջինը ներդաշնակեց և մտցրեց Ռուսիայի հայ եկեղեցիներում չորս ձայնով երգելը, որը միաժամանակ աւանդելով Ներսիսեան Հայոց դպրոցում, կազմեց 80 հոգուց բաղկացած մի անօրինակ երգեցիկ խումբ, որ երգում էր Վանքի Մայր եկեղեցում և գրաւում զէպի ինքը անթիւ հայ ժողովուրդ և բազմաթիւ օտարազգի այցելուներ, զարթեցնելով նոցա մէջ հիացում և գեղարուեստական հետաքրքրութիւն: Նորա աշակերտները տարիների ընթացքում ցրուելով գաւառները տարածեցին ամենուրեք Եքմալեանի ներդաշնական երգեցողութիւնը, կազմեցին քառաձայն խմբեր և այժմ չկայ մի փոքր ի շատէ յայտնի կենտրոն, ուր երգելիս չլինի այդ շփոյլով պատրաստած լաւ թէ վատ մի խումբ:

Կարող ենք ասել, որ Եքմալեանը եղել է ռուսահայ ժողովրդի բարեպաշտական զգացման ջերմ արծարծողը զէպի հայրենի եկեղեցին, ապա ուրեմն և մեծ է նորա կատարած գործը և գնահատութեան արժանի: Եւ նորան Թաղեցին չտեսնուած մի հանդէսով:

Բայց կարդացի՞ք Դուք «Մշակ»ում պ. Յ. Ս.-ի և «Տարագում» Մեղիք Աղամեանի նամակները: Ժողովուրդն իմացաւ թէ ինչ տանջանալից կեանք է վարել Եքմալեանը իւր կենդանութեան ժամանակ: Նորան հալածել են, տարիներ շարունակ հալածել իւր արդիւնաւէտ ուսուցչութեան ժամանակ, խզել են ամեն յարաբերութիւն նորա հետ, ստիպել տարիներով դասաւիջոցներին ուսուցչանոց չմտնել, այլ տանջուել զանազան նախասնեակներում և ծառաների սենեակում. և այս ամենը ինչ որ երեւակայական յանցանքների համար: Սակայն բաւ է մեզ երկարել այս մասին, թող խօսեն երկարամեայ բանգէտ բարտուղարը և պաշտօնական անթիւ գրագրութիւնները:

Եքմալեանը խելագարուեց հէնց դասի ժամանակ:

Հանգիստ քո հալածուած անձի աճիւնին, երջանիկ հոգի, Քո յիշատակը կմնայ, մինչև որ կանգուն կայ Հայ եկեղեցին, ուրեմն յաւիտեան:

ՀԱՅ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Նորերս Բօլղարիայի Սոֆիա քաղաքի շրջակայքում մեռաւ մեր երիտասարդ շրջաններում յայտնի Քրիստափոր Միքայէլեանը: Հանգուցեալը ազուլեցի էր, աւարտել էր Թիֆլիսի ուսուցչական դպրոցը, յետոյ, մի առ ժամանակ Մոսկվայում շարունակելով ուսումը, վերադարձել էր Կովկաս և ուսուցչու-

թեամբ էր պարապում հայ դպրոցներում. նա յայտնի էր իբրև ընտիր դասատու: Հայ դպրոցների փակումից յետոյ Միքայէլեանին պաշարեց անբուժելի վիշտ: Այնուհետև նա պարապում էր մասնաւոր դասերով և երբեմն Թիֆլիսի ոռու և հայ լրագիրներում գրում էր հասարակական լուրջ նշանակութիւն ունեցող յօդուածներ:

Հանգուցեալը գրական յայտնի ոյժ չէր. ասպարէզի վերայ փայլող հասարակական գործիչներից չէր: Նա պատկանում էր իւր դաւանած գաղափարներով իւր ձգտումներով և գործունէութեամբ այն համակրելի սակաւաթիւ աշխատաւոր շարքին, որոնք աւելի հեռաւոր միտումներ ունեն հայ ազգի վիճակի վերաբերմամբ: Իբրև անհատ Միքայէլեանը վերին աստիճանի սիրելի էր այն բոլոր շրջաններում, որոնք գէթ մի անգամ տեսել էին նրան:

Թիֆլիսի ինտելիգենցիան և երիտասարդութիւնը յարգեց հանգուցեալի յիշատակն երկու բազմամարդ հոգեհանգիստներով, որոնց ժամանակ խօսուեցին ճառեր ոչ միայն հայերի, այլ և վրացիների և ուսնների կողմից: Ե.

ՄԻՄԷՕՆ ՀԱԽՈՒՄԵԱՆ

Անցեալ փետրուարի 14-ին Պարիզում վախճանուեցաւ յայտնի գրագէտ և հրապարակախօս Սիմէօն Հախումեանը 46 տարեկան հասակում, երկու տարուայ խելագարութիւնից յետոյ:

Հախումեանը երկար տարիներ գործել է Հայ մամուլի մէջ. նա աշխատակցել է «Մեղու Հայաստանի», «Արձագանք», «Նոր-Դար» և «Տարագ» լրագրներին, երկու անգամ փորձել է անձամբ խմբագրել հայ ամսաթերթ «Գործ» անունով Շուշում, որի միայն երկու համարը լոյս տեսաւ, իսկ վերջին տարիները՝ «Ժամանակ» Պարիզում, բայց երկուսն էլ անյաջող իրանից բոլորովին անկախ պատճառներով:

Բայց Հախումեանի արժանիքը ոչ թէ այն է, որ նա երկար տարի գործել է իբրև լրագրող և հրապարակախօս, այլ որովհետև նորա գրիչը միշտ և ամեն տեղ բուրել է մաքուր հայկական հոգի, անօրինակ և անձնուէր սէր դէպի մայրենի լեզուն, մամուլն ու գրականութիւնը, որովհետև նորա գրուածները գիւթիչ էին, անկեղծ սրտից բղխած, տպաւորիչ, սուր և ջախջախիչ:

Դժբաղտաբար նաևս ենթարկուեց ընդհանուր հայ գրողների վիճակին, քանի մի տարի ապրեցաւ Պարիզում յետին կարօտութեան մէջ, վերջին տարիներս ստացաւ հոգեկան անբուժելի հիւանդութիւն և մեռաւ տակաւին այրական հասակում, երբ նորա տաղանդը հասել էր գագաթնակէտին և խոստանում էր հայ գրականութեան առաւել լուրջ ու արդիւնաւէտ մասնակցութիւն:

Հանգիստ ոսկերաց արդիւնաւէտ հայ գործչին.

ՀԱՅ

ՌԱՇՏ. Ս. Գրիգորեան.—Достѣвскій-ի «Униженные и оскорбленные» վէպի Ձեր թարգմանութիւնը, ընդարձակութեան պատճառով, չենք կարող տպել:

ԴԵՐԲԵՆԴ. Տիգրան Բ. Վ.—«Արտաւազդը» չենք կարող տպել:
ՀԱԼԼԵ. Յ. ԲՈՁԻՆԱՆ.—Ստացանք Հ. Իսէնի «Երբ մենք մահից յարուծիւն առնենք» էպիլոգի հայ թարգմանութիւնը: Այդ մասին Ձեզ նամակ գրեցինք:

ԷՋՄԻՆՇԻՆ. Արամ Դատեան.—Ձեր աշխատասիրած «Հայ մատենագրութեան մեծ համաբարբառը», որի նմուշն ուղարկել էք մեզ, անհամապատասխան է մեր թերթի համար, ուստի և չենք կարող տպել. վարձատրութեան մասին արգէն չի կարող խօսք լինել:

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԻԻ. Պետր. Շնորհակալութիւն Ձեր արտայայտած զգացումների համար. սակայն թերթիս «լայն տարածումը հայութեան բոլոր վայրերում, բոլոր խաւերում» մեզանից չէ կախուած. թող «Լուսնայի» անկեղծ բարեկամները աշխատեն տարածել մեր ամսագիրը, այն ժամանակ նորա բովանդակութիւնն էլ աւելի հարուստ կլինի:

ՄՈՍԿՈՒՍ. Ղ. Բեմէչէճեան. յունուարը վաղուց անցաւ. մենք Ձեզանից պատասխանի ենք սպասում:

ՇՈՒՇԻ. Արգաւր Մեսրոպեան. Ձեր պատուական նամակն ստացանք. յանունս շնորհակալ ենք Ձեր և ձերոնց ազնիւ զգացմունքների համար: Ձեր խնդրած բացատրութիւնը գրով ղրկել չենք կարող ցաւօք սրտի: Միայն կարող ենք վստահացնել մեր սիրելի բարեկամներին, թէ ձեր բարոյական վայրոյթն և վրդովմունքն արդար է: Հազար եւրանի, եթէ դուք և ձեզ նման շատերը բարոյապէս զայրանալ և ցնցուել գիտենային այն ամեն աչքակապութեանց դէմ, որոնք ազնութեան անունով ապականեցին մեր կեանքը: Մեր համակրողներին միշտ այդպիսի արդար ոգի, ազնիւ սիրտ և խոր թափանցող հայեացք ենք ցանկանում: Ձէ ֆր սոցա հետեանքն էլ ազնիւ գործն է լինում:

ԹԱԻՐԻՉ. Ատրպետ.—«Բէհայիները» ստացանք և կտպենք հետեալ համարից:

Ա. Տ.—Ձեր բանաստեղծութիւնները չեն տպուի: Պէտք է նախ խապէս զարգացնէք Ձեր քանքարը:

ՌՈՍՏՈՎ. Օր. Գ. Խ.—Շատ ուրախալի է որ օտար թերթի աշխատակցութիւնից գիմում էք հայ գրականութեան նուիրելու Ձեր ոյժերը. Ձեր յօդուածը ստացանք. կկարդանք և կկարգադրենք:

Պ. ԲՈՒՐԳ. Բժշկատ. Կ. Աղ.—«Հոգեկան վարակումն և նորա նշանակութիւնը» ստացանք և կտպենք միւս համարում Ձեր ցանկութեան համեմատ:

Խմբագիր-Հրատարակիչ ԳՐԻՏ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1905 ГОДЪ НА ЖУРНАЛЬ
VII Г. **НОВЫЙ МІРЪ** VII Г.
изданія изданія

Въ многихъ слояхъ русскаго общества чувствуется въ послѣднее время потребность въ періодическомъ изданіи, которое удовлетворяло бы болѣе строгимъ умственнымъ и эстетическимъ требованіямъ современнаго интеллигентнаго читателя, какъ въ отношеніи внутренняго содержанія такъ и въ отношеніи внѣшности, и отличалось бы отъ шаблоннаго типа иллюстрированныхъ журналовъ. Создать—при дѣятельномъ участіи избраннаго круга писателей, ученыхъ и художниковъ—такое именно изданіе ставитъ себѣ цѣлю редакція „Новаго Нира“.

изъ которыхъ:

1) 24 №№ „НОВОГО МІРА“.

богато ілюстрованного літературно-художественного журналу, в форматі кращих європейських ілюстрацій, включаючого в себе: белетристику, поезію, історію, критику і статті по всіх галузях знань, з додатками:

ЖИВОПИСНАЯ РОССИЯ

посвященная отчизновѣдѣнію, исторіи, культурѣ, государственной
обществ. и экономич. жизни Россіи, съ иллюстр.

КУЛЬТУРА МОЗАИКА И НАУКА

иллюстрированный отдѣлъ прикладныхъ знаній новѣйшихъ изобрѣтеній, съ хроникой самообразования и со справочнымъ отдѣломъ.

современная лѣтопись

иллюстрированный обзор текущей жизни—политической, общественной и художественной.

Важность „Нового мира“—как издания, рассчитанного на читателей с высокими эстетическими запросами, будет соответствовать лучшим заграничным большим художественным изданиям.

Журналъ будетъ печататься на велееновой бумагѣ въ большомъ форматѣ—*in folio*, будетъ украшенъ снимками съ выдающихся похвѣхъ произведеній искусства, русскихъ и иностранныхъ,—въ гравюрахъ на деревѣ, автотипіяхъ и др. репродукціяхъ по новѣйшимъ способамъ; оригинальными рисунками, портретами эюдями—черными и цвѣтными.

„Новый Миръ“ съ „Живописной Россіей“, „Мозаикой“ и „Современной Летописью“ выходитъ 1-го и 16-го числа каждаго мѣсяца.

2) 24 №№ „ВѢСТНИКА ЛИТЕРАТУРЫ“.

выходящих 8-го и 23-го каждого мѣсяца. Изданіе это имѣетъ своей задачей объединить все, что касается литературнаго міра, русскаго и иностраннаго, критику, литературныя воспоминанія статьи и корреспонденціи по вопросамъ изящной словесности, библиографіи и пр.

и 3) 24 КНИГИ „БИБЛИОТЕКИ РУССКИХЪ И ИНОСТРАННЫХЪ ПИСАТЕЛЕЙ“.

которые будутъ заключать въ себѣ серію оригинальныхъ и переводныхъ историческихъ, бытовыхъ и социальныхъ романовъ, повѣстей, очерковъ и. т. д. Изданіе это будетъ разсылаться вмѣстѣ съ „Вѣстникомъ Литературы“ т. е. каждаго 8-го и 23-го числа.

ОСОБЫЯ ПРЕМИ

Въ продолженіе года при журналѣ будутъ прилагаться:

БОЛЬШАЯ ПОЛИХРОМНАЯ КАРТИНА.

АКВАРЕЛЬНЫЯ КОПИИ ВЪ КРАСКАХЪ.

наклеенный на особые картонные листы,

ГЕЛИОГРАВИЮРЫ-MEZZOTINTO И ПР., И ПР.

Всѣ преміи къ „Новому Міру“ заказаны лучшимъ заграничнымъ полиграфическимъ заведеніямъ и будутъ представлять Большую художественную цѣнность.

Подписная цѣна
„Нового Мира“,
съ дост. и пер.:
на годъ 14 р., на
полгода—7 р., на
четверть года—

Для годовых подписчиков допускается льготная разсрочка, именно—при подпискѣ и ежемѣсячно, до уплаты всей подписной стоимости, по

Съ требованіями обращаться: въ контору журнала „НОВЫЙ МІРЪ“, при книжномъ магазинѣ Товарищества М. О. ВОЛЬФЪ, — С.-ПЕТЕРБУРГЪ, Гостиный Дворъ, № 18.

Отвѣтственный редакторъ П. М. ОЛЬХИНЪ—Издатели: Товарищество
М. О. ВОЛЬФЪ.

3-2

Продолжается подписка

изд. XVIII годъ

изд. XVIII годъ

на 1905 г.

На ежедневную общественно-литературную газету

„ДОНСКАЯ РѢЧЬ“

Программа газеты и составъ ея сотрудниковъ остаются тѣ-же, что и въ истекшемъ году.

52

Воскресныхъ номера съ иллюстраціями

„ДОНСКАЯ РѢЧЬ“ стремится по возможности полно отражать всѣ проявленія городской, областной, общерусской и заграничной жизни. Всѣ вопросы, съ той или другой стороны касающіеся Донской области и Сѣвернаго Кавказа, найдутъ для себя мѣсто на страницахъ газеты. Особенное вниманіе удѣляется городскому самоуправленію, выясненію его задачъ и лучшаго ихъ осуществленія.

Постоянные отдѣлы: Таганрогъ, Новороссійскъ, Екатеринодаръ, Ставрополь, Армавиръ, Ейскъ, Азовъ. Юзовка, Александровскъ-Грушевскій, Майковъ, а также „станции, хутора и села“ Донской обл. и Сѣв Кавказа.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА съ доставкой и пересылкой:

11 „—7 „50„ 10 м.—7 р.— 8 м.—5 р. 50 к. 6 м.—4 р. 50 к. 4 м.—3 р.—
2 м.—2 р.—
9 „—6 „— 7 „—5 „— 5 „—4 „— 3 „—2 р. 50 к. 1 „—1 „—

Подписка приним. съ каждаго 1-го числа.

За перемѣну адреса взимается: съ иногор. или съ городск. на иногор. 25 к.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ въ Главной Конторѣ: въ Ростовѣ н-Д., Больш. Садовая, домъ Теръ-Абрамiana. Телефонъ № 808, въ конторѣ типографіи „Донской Рѣчи“, Б. Садовая, д. Чурилина. и въ отдѣленіяхъ: Новочеркасскѣ, Таганрогѣ, Новороссійскѣ, Екатеринодарѣ, Армавирѣ, Ставрополѣ, Ейскѣ, Александровскѣ-Грушевскомѣ, ст. Каменской, Юзовкѣ, Азовѣ, Луганскѣ и Кагальникѣ.

Լոյս տեսաւ և ի ցոյց է դրուած Կենդրո-
նական գրավաճառանոցում

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ

Իւղատիպ մեծադիր պատկերը (96×66 սանտ.)
տպուած Լայպցիգի Էմիլ Պրինկաուհանաւոր
պորժարանում 14 գոյնով:

Պատկերները ուղարկուած են և կստացուին
մինչև ամսոյս վերջը: Գինն է առանց ճա-
նապարհի ծախքի **3** ռուբլի:

Միևնոյն պատկերը, տպուած միևնոյն
դիրքով **ԿՏԱԻԻ** վերայ, յատկապէս Հայ ե-
կեղեցիների համար՝ կվաճառուի իւրաքան-
չիւր օրինակը **15** ռուբլիով: Ցանկացողները
կարող են այժմէն իսկ դիմել մեզ, ուղարկե-
լով պատկերի արժէքը:

ԳՐԻԳ Ս. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ.

ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԼՈՒՄԱՅ

Գրական, պատմական եւ համայն

ԱՄՍԱԳԻՐ

Պատշաճաւոր իշխանութեան թոյլտուութեամբ ներկայ
1905 թուից սկսած

«ԼՈՒՄԱՅ» ԵՐԿԱՄԱՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍԸ ԴԱՌՆՈՒՄ Է
ԱՄՍԱԳԻՐ ՀՆՏԵՐԵԱԼ ԱՌԵԼԻ ՃՈՒՆ ԾՐԱԳՐՈՎ

1. Ինքնուրոյն եւ ռուսերէնից ու օտար լեզուներէից թարգմանուած վէպեր, պատմական ծրարներ եւ ոտանաւորներ. այլ եւ կենսագրութիւններ:

2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ պատմական վաւերագրեր եւ յօդուածներ:

3. Ճանապարհորդութիւններ եւ ժողովրդի կենցաղի նկարագիրներ:

4. Բարոյագիտական յօդուածներ:

5. Մատենախօսութիւն եւ կրթական գրական երկերի:

6. Ներքին տեսութիւն:

7. Այլ եւ այլք տեղեկութիւններ գիտութիւնից եւ արուեստից:

8. Խմբագրութեան պատասխաններ:

9. Յայտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԱՅ»-ին կաշխատակցին մեր հեանեալ աշխատակիցները.—Յր. Նուարդ Աղանեան, Տ. Տ. Զապիշ Զիլինկարեան, Տիրուհի Կոստանեան, պ. պ. Արշակ Զիլինկարեան, Արշակ Չոքանեան, Դարեգին Ենգիարեան, Դրիգոր Վանցեան, Երուանդ Զահագիզ, Իսահակ Յարութեանեան, Իւրիշ Վեսելովսկի, Կարապետ Եգեան, Կարապետ Կոստանեան, Միկաս Տերտեան, թ. Մ. Արամեան, Միխայիլ Քամաւեան, Միրսիշ Բարխուդարեան, Միրսիշ Դազարեան, Մուրացան, Մուշեղ Վ. ՄԱՐՏ, Յովհաննէս Յովհաննէսեան, Ն. Տարոյ, Նիկ. Քարամեան, Զիրովանզադէ, Պատրիկ, Պերս Պոռշեան, Սարգիս Մանասեան, Ստեփան Դաբրիշեան, Վրդանէս Փափագեան, Տ. Վ., Քաջքերուհի, Քենասեր եւայլն եւայլն:

Տարեկան բաժանորդագիւնն է Ռուսաստանում 8 ռուբլի, կես տարուանը՝ 5 ռուբլի, իւրաքանչիւր համարը՝ մի ռուբլի, իսկ Արցախահանում 27 Փրակ:

Ովքեր արդէն բաժանորդ են զրուել վճարելով 6 ռ., պէտք է լրացնեն ուղարկելով մնացորդ 2 ռուբլին:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է Թիֆլիսում «Լումայ»ի խմբագրատանը Պօլիցէյսկի փողոց, 13 եւ Կենտրոնական գրավաճառանոցում. իսկ գաւառներում մեր հետեւեալ գործակալներէ մօտ.

Յայտարարութիւնների տուր արժէ 10 կոպէկ:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция е-
жемесячнаго журнала „ЛУМА“, артама «Հմանից»
Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

Խմբագիր-Հրատարակիչ ԳԻՒՏ Ա. ԲԱԷ ԱՂԱՆԵԱՆՆ